

अथ

खंडनखण्डनखण्डनखण्डन

$\frac{80}{4}$

खंडनखण्डनखण्डनखण्डन

श्री हनुमान चालीसा

~~80~~
~~4~~

$\frac{80}{4}$

✓

+

ख. मू.

१

श्रीगणाधिपतये नमः॥ नकुलीवागीश्वर्ये नमः अवि कल्पविषय एकः स्थाणुः पुरुषः सुतोऽस्मिन् श्रुतिषु ईश्वरमुपमानं
परं वंदे नु मया पितृमधिगतं मानाय नोदनविनोदनेते गिरीशो भो सर्वसंकुचितयो रचितं तदिहो भो भवति निशचितं दुरितं भवति
नम्री भवानिद्यं नमंश्चि सरोजयोस्ते २ शार्दार्थनिर्वचनसंज्ञनयानमंतः सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगवान्धीरायथोक्तमपि कीरवदे
तदुक्तालोकेषु दिग्भिजयकौतुकमातनुधं॥ ३ अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशं मय्येव प्रमाणादयः सर्वतंत्रसिद्धास्तयासि
हाः पदार्थाः संतीतिकथकाभ्यामभ्युपेयं न दधरे न कृतं मते तथा हि प्रमाणादीनां सर्वं भ्युपेयं कथकेन तत्कस्य हेतोः किंतद
नभ्युपगच्छेद्वादि प्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहितनियतस्य वाग्वहारस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् उक्तकथकाभ्यां प्रवर्तनीयत्वा
ज्ज्वलारं प्रतिहेतुवान् उक्तलोकसिद्धवान् अथवा तदनुभ्युपगमस्य तत्र निर्णयविजयातिप्रसंजकत्वात् न तावदाद्यतदनुभ्युप
गच्छतोपि चाद्यैकमाध्यमिकादेर्वा विस्तराणां प्रतार्यमानत्वात् तस्यैवानिष्पत्तौ भवतस्तत्रिरासाय प्रयासानुपपत्तेः सोयमप्रवृत्त
माणादिसुत्वा नभ्युपगमात्मावाक्यं संभनमैत्रोभ्युहितो भवतां नूनं यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतस्तत्राणि न प्रतीता
नि तथा गते न वा मध्यमागमो नोपदिष्टः भगवत्पादेर्न वा दारायणयिषु सूत्रेषु भाष्यनाभाषिप्रमाणाद्यनभ्युपगम्यापि प्रवर्तय
तुनामतेव चोभंजीः तास्तु साधने वाधनरुमान भवति तावतेति ब्रूम इति चेत् न प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितं वेत्तदीयसाधन
वाधनाक्रमतायां न प्रयोजकं किंतु सद्धचनाभासलक्षणयोगि वमित्यवशाभ्युपेयं प्रवतायेनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्ति

दोः

२

रामः

१

ताः मतां तत्रानुसारिभिर्व्यवहाराः सुपगतप्रमाणादिभिर्मतां तत्र व्यवहारिभिरपरेस्तथाभूता इति कथं ज्ञेयं यद्यस्मिन् च सिसृक्षुवना
 भासलक्षणानि न भवन्तीति उच्यते तदा न भुपगम्य प्रमाणादिभ्यो प्रवर्तितो व्यवहार इति शतं क्वचिद्व्योमोनेपि नास्माकमा
 दरः। अतथा भुपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितो व्यवहार इति तावता भवदीयो व्यवहारो भवत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव। ननु
 यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मा कथं सिध्येत्। ह्युपादि व्यवस्था वा कथं स्यात्। सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात्
 मैवं न ब्रूमो वयं न सति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथं चारभ्येति किं नाम सन्ति न सति वा प्रमादीनां स्याद्विज्ञेयता मुदा सीनेर्यथा स्वीकृतं न
 निभवनाय वहीयते नथा व्यवहारिभिरपि कथा प्रवृत्ता मिति अन्यथा न सति प्रमाणादीनीति मत्तमसा कमणेप्यदिदं भवता ह्युपा
 मुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशी मर्यादा मालं प्रवृत्तायां कथायामिदं ह्युपा मुक्तं। किं प्रमाणादीनां सवमभुपगम्ये भाभावादि प्र
 तिवादिभ्यो प्रवर्तितायां कथायां उता सवमभुपयेत् अथैकेन सवमपरेण वा सवमंगीकृत्य नाद्या। अभुपगतप्रमाणादि सवंप्रत्येता
 दृक्पक्षे उच्यते नवकाशा नृदितीये वस्त्वतो यापतेः। नृतीयेः। तथैव कथात्तरस्यापि प्रसक्तेः। उभयाभुपगमानुरोधे वा वक्तव्यं कथानि
 यमस्य अन्यथा स्वाभिप्रायमालंभ्यते नापि तद्वचसि यत्किं विद्वागात्मनि ह्युपादि निहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठतां। प्रमाणाद्यभुपगम्ये
 वयावन्नि यमभरयंत्राणामहीती स्यात्। तस्मात्प्रमाणादिसवा सवाभुपगम्ये दीर्घा न्येन व्यवहारनियमे समयं वधा प्रवर्तितायां कथा
 यां भवेत्तेदं ह्युपा मुक्तं उचितमेवं तथा सति स्यान्। यो यं भवत्स्वाभिप्रायमपि नावधारयं हं शक्रोति ह्यरतस्मिन्पराभि संधानावधारण
 स्मा

ख. मू.

२

प्रत्याशा। अथवादीकृत्य दुर्वैतं डिकं तस्मिन्वाघोभिधीयत इत्येवनेष्यते॥ शिष्यादयस्त्रुतस्या कथानधिकारं ज्ञायते। अतए
वभाष्यकारः सप्रयोजनमनुयुक्तो यदिप्रतियद्यत इत्याहस्म। ननुप्रतियद्यस इतिमैवंग्रहः। नायिद्वितीयः। तथाहि। सादृश्ये
शिष्यादीन्प्रत्यपिवाचीकादेहोषोयमिनोवाभिचायंतेकथं वततथास्यान्। तस्यकः था प्रवेशनाप्रवेशनयोः सदाधात्तमवा
न्। कथायां मेवहिनिग्रहः। नायिद्वितीयः। तथाहि। सादृश्ये वा। यदिकथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारप्रतिप्रमाणादीनां हेतुता तस्मात्
नभ्युपगमेनिर्वर्तत। नैवं संभवति। तथासतितत्सत्त्वानभ्युपगमाणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत। हेतुनुपपत्तेः। उक्तस्वायमर्थः।
यन्मात्मिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति अथमनसो कथकवाग्व्यवहारप्रतिहेतुवात्प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वावा
भ्युपगमः॥ यत्सत्तदभ्युपगम्यत इति स्थिते रिति चेत्। मैवा कथापि नियमस्थिन्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारप्रतिहेतुवात्प्रमा
णादीनां सत्त्वं। सत्त्वावाभ्युपगमोभताप्रसाध्यः। कथातः पूर्वतवावधारणं वापरपराजयं वाभिलषद्वा कथकाभां यावताविना तदभिलषि
तं नययि वस्यति। तावदनुरोद्धृत्य तद्व्यवहारनियमसमयबंधादेव द्वाभ्यामपि नाभां संभाव्यत इति व्यवहारनियममेव वधीतः। सच प्रमा
णानतर्कैरावध्यवहर्तव्यं वादिना। प्रतिवादिनापि कथां गतत्वा न विपर्ययलिंगं प्रतिज्ञाहानाद्यन्यतमन्निग्रहस्थाने तस्मात्प्रदर्शनीया।
तद्युक्तादने प्रथमस्यापराजयव्यवहर्तव्यः। अन्यथा द्वितीयस्यैव एतादृशे तरोचजे तृतीया व्यवहर्तव्यौ। श्रीमालिकः पक्षः स्तवतद्याव्यवहर्त
व्य इत्यादिस्वरूपः। अतएव व्यवहारनियमबंधेपि हेतुर्वक्तव्यः। तथावसोपि हेतुः प्रवृत्तायां कथायामभिधानेयुक्त इति प्रमाणासत्ताभ्युपग

रामः

२

मेहेवभिधानवन्प्रत्यवस्थानमनवकाशो ह्यभ्यामपिवादिभ्यां विचारप्रवृत्तावभिलेख्यमाणान्वयवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्यैव
 ह्येवपरिगृहीतवान्। नचैवं प्रमाणानुपपन्नस्वेष्टमात्रगृहीतमूलत्वान्मूलापरिशुद्धिसंभवेन सर्वविचारविचार्यतत्फलविलवापत्तिरस्यान्। अ
 विद्यमानादिपारंर्यायातस्यालोकव्युत्पत्तिगृहीतत्वादस्यवतस्यतथास्यभावासेमाव्यतालक्षणसुतः सिद्धिपरिशुद्धवान्। नवप्रमाणादीनां सत्ता
 पीत्यमेवताभ्यामंगी कर्तुमुचिताः तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्तुपपत्तेः। प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यतथाविधव्यवहारनियमव्यति
 रेकेकथाप्रवृत्तिविनातत्त्वनिर्णयस्यजयस्यवाभिलषितस्यवक्तव्यकथोरपर्यवसानान्। **नापि तृतीयः**। लोकव्यवहारेपि हि प्रामाणिकव्यवहारोवा
 स्यान्। यामरादियाधारणव्यवहारोवा नाद्यः। विचारप्रवृत्तिमतेरेणतस्यडन्त्रिरूपत्वान्। तदर्थमेतवपूर्वनियमस्यागेवेषणान्। **नापि द्वितीयः**। श
 रीरात्मतादीनामपितथा सति भवतास्वीकृत्यतायातानापश्चात्तद्विचारवाधेतयानाभ्युपेतइति चेन्। तहिप्रमाणादयोपि यद्विचारवाध्या
 भविष्यति तदानुपेक्षाएव। अमथानुयगतव्या इति लोकव्यवहारसिद्धनयासबमभ्युपगं सतइति तावन्नभवति। **नापि चतुर्थः**। यादृशो भवता प्रमा
 णादीनामभ्युपगमव्यवहारनियमः कथाधामबलं व्यते। तस्यैव प्रमाणादिसत्तासत्तानुसरणे दासीनेरस्माभिरथवलंबनान्। तस्य यदिमी प्रतिफलति
 प्रसंजकत्वेतदात्ताप्रतिसमानः असंगः। **स्यादेतन्**। नियतवायवहारक्रियासमयसंबंधेन कथाप्रवृत्तयतायिव्यवहारसत्ताभ्युपगतव्या। नहि सत्ता
 मनभ्युपगमव्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावन्। प्रमाणैर्व्यवहारेत्यमिति नियमेवंध
 नंप्रमाणाकारणभावस्यनियमात्तर्भावाश्निघतपूर्वसवकारणवंप्रमाणानामनादायनपर्यवस्यति। ह्यणानां वास्तिवेन भंगावधारण
 नियमबंधने साधनागानां मास्यादीनां सवेन तद्विषयस्य तव रूपता व्यवहारनिघमनादौ वक्तव्यमेव तस्य सत्त्वमंगीकृतमिति रिक्तमि
 दमुच्यते प्रमाणादीनां सत्त्वमनभ्युपगमकथोरभः शक्यइति। मैवं। एभिरेषिवाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तवाधया

अनिस्तारान् नैव व्यवहारनियमस्य स्वेच्छास्वीकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्यवस्यितयानापेक्षः स्यान्नायतस्सत्ताज्ञानस्यात्वांगघ्नान
 नुसत्तायाः। तत्र किं सत्तावगममात्रात्सत्ताभ्युपगम्येति मनस्येवाधि तात्तदवगमाद्वा। न तावदाद्यः। मरीचिकादौ जलरूपतासत्तावाभ्युपगमप्र
 संगत्ता। द्वितीयेपि किंवादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रसत्तापिकथा कालमात्रएववाधितावगमाभावात् अथवा कस्यविदयिकालात्तरेपि
 ववाधितवौधविरहान्। नाद्यप्रतिप्रसंगात्त्रयुरुषत्रयावगतस्याप्येकहाणावागतस्यचयुरुषात्तरेणातेनापि त्रयात्तरेवहुलव्याध्यातादर्शना
 नानवासावर्थासत्योपि द्वित्रादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्त्वतीत्यनुरोधाद्वादर्शने संजातेपितथैव सन्नियमभ्युपगम्यते। तस्माद्वितीमः। पक्षापरिनि
 यते। यत्र सर्वप्रकारेण वाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगंतव्यं। तदित्यदिनामवादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रदूषणादिसत्ताभ्युपगमः कथा
 कालमात्रेतेरवाध्यमानः कथांगवेनाभ्युपेयते। किमाया त सर्वप्रकारावाधिततत्त्वसत्तावगमायत्ततत्त्वसत्ताभ्युपगमकर्त्तृत्वं नगीकार
 स्य। कतिपयप्रतिपत्तकतिपयकालतत्त्वावगमादेव च प्रायेण लौकिको व्यवहाराप्रतायते। तादृशवाये सत्तावगमः कथांग। एतत्तदुच्य
 ते व्यवहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारं भवति तस्माद्याद्यव्यवहारनियमः कृतस्तन्मर्यादानेन नो ह्यन्येति यद्वादिवाच्यवहारे मध्य
 स्थावगमः सनुविजयते। यस्य तु वचसि नैवं तस्यावममः तस्य पराजयः यत्र वाद्युक्तनियमसत्तावगमः सनिगृहीतः। तदितरसु न तथोसादि
 नियमएव कथारंभाय याज्यः। अनेन नियमेन वक्तव्यमित्यस्यायमर्थः। अनेन नियमेनोक्तमनेनेति मध्यस्थवगमस्य विषयमभिवितव्य
 मिति न ववाच्यं अतस्तदवगमनस्यापि सत्ताभ्युपेयेति। तस्यापि सत्ताविज्ञायां तत्त्वसत्तावगमांतरस्यैव शब्दान् नैव मनवस्थातदनुसरणा
 वश्याभावा नगीकारान्। एवत्रिवचुरज्ञानजन्मनो नाधिकामतिरिति न्यायान्। नचास्ति मासवे सर्वपूर्वप्रवाहसत्तायतिः। तथावाचगममादा
 यापिन निस्तारइति वाच्यं। अस्त्वैवं हितथात्रिचतुरज्ञानकहागवेष्टणामात्रविज्ञावेन विचारोणाततः परमननुसरणारमणीये नैव स

ताः मतां तत्रानुसारिभिर्व्यवहाराः सुपगतप्रमाणादिभिर्मतां तत्र व्यवहारिभिरपरेस्तथाभूता इति कथ्येता यद्यस्मिन् च सिसद्वचना
 भासलक्षणानि न भवन्तीति युमीष्टे तदा न भुपगम्यप्रमाणादि भवता प्रवर्तितो यद्यवहार इति शतकवेत्तु यो व्यमाने पिनास्मा कमा
 दरः। अतथा भुपगम्यप्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितो व्यवहार इति तावता भवदीयो व्यवहार भास इव स्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव ननु
 यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी कथं सिध्येत्। ह्युपाणादिव्यवस्था वा कथं स्यात्। सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात्
 मैवं न ब्रूमो वयं न सति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति किं नाम सन्ति न सति वा प्रमादीनी स्यान्ति ताया मुदा सीनेर्यथा स्वीकृतं न
 निभवनाय वहीयते नथा व्यवहारिभिरैक कथा प्रवृत्ता मिति अन्यथा न सति प्रमाणादीनीति मतमसा कमरेष्य यदि दं भवता ह्युपा
 मुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशी मर्यादा मालं य प्रवृत्तायां कथायामिदं ह्युपा मुक्तं। किं प्रमाणादीनां सवमभ्युपगम्य भाभावादि प्र
 तिवादिभ्यां प्रवर्तितायां कथायां उता सवमभ्युपेत्तु अथैकेन सवमपरेण वा सवमंगीकृत्य नाद्या। अभ्युपगतप्रमाणादि सवंप्रत्येता
 दृक्पक्षे यौगानवकाशः। नृदितीये च स्वतो यापतेः। नरतीयः। तथैव कथास्तरस्यापि प्रसक्तेः। उभयाभ्युपगमानुरोधे वा वक्तव्यं कथानि
 यमस्य अन्यथा स्वाभिप्रायमालंभ्यते नापि तद्वचसि यकिं विद्वागात्मनि ह्युपाभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठतां। प्रमाणाद्यभ्युपगमं नुरे
 वया वनियमभरयंत्रणा महीती स्यात्। तस्मात्प्रमाणादिसवा सवाभ्युपगमो दीर्घनि न व्यवहार नियमे समयं वधा प्रवर्तितायां कथा
 यां भवेत्तेदं ह्युपा मुक्तं उचितमेवं तथा सति स्यान्। यो यं भवात्। भिप्रायमपि नावधारयं तुं शक्येति ह्युपा तस्मिन्पणभिसंधानावधारण
 क्ता

स्था

मयं वदामि यः कथार्यप्रतिष्ठाप्रवर्तनान्। अन्यथा शुभाणां हि सत्ताभ्युपगमे पिज्ञानान् न स्वस्यादुष्टारिहरत्वात् न ववा चंमस
हे स्वद्वयसताज्ञाते न व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न परंपरानुसरणमवितं। न वैवत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्तांगीकार
प्रसंगादिति। सत्यसत्तामादायापि परिहृतो न वस्थाप्रसंगस्य श्रुतकाशप्रसंगे वक्तव्यत्वात्। यथा वक्तव्ये हे सदविशेषे पिज्ञानस्वरूप
सत्तांच परं व्यवहारोपपादिकान् ध्ययदि सत्ता। एवमेवामत्रा विशेषे पि विज्ञानमेवास्य व्यवहारोपपादकं नान्यत्। असंघोपपा
दकं वेति व्याहृतमिति चेत्। न। सदुपपादकमिति कुतो न व्याहृतं। न हि सदुपपादकमसेति क्वचिदावेयासिद्धं। न उत दसत्ताविशेषा
वक्तायं स्यान् न दापि जन्मप्रसंगः। न कार्यस्याद्यसत्ताकृण्ण इवा न्यदापि सामग्र्यसत्ताविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्यजन्म। अथ
नममतदानीं तनसामग्र्यसत्तदानीं तनस्य कार्यजन्मनो नियामकं किंतु ततः प्राक् सामग्रीसत्ता तथा दर्शनात्। तर्हि नममापि
कालांतरस्थमपि तदमवतदा तनकार्यजन्मनो नियामकं। तथा दर्शनादेव। ममतदव्यवहितोत्तरवतदा तनकार्यनियामकमि
ति चेत्। न। अथ कसमयवादागंतुकत्वाच्चा विशेषेण नियमनियामकव्यवस्था उपपत्तेः। तस्मादन्यदा स्याद्या एव सामग्रास्त
दा कार्यजन्मनियमो भूयेयः। तथा दर्शनादि न्येववा च। तथा च समः समाधिः। तथापि कार्यजन्मकालस्य को विशेषः। कार्यजन्मेव। अन्य
था यद्विशेषात्तरंतदपि विशेषात्तरवतः कालस्य स्यादित्यर्थवसानमेव यथैव नूतथापितकालस्य। नु गतं किं रूपमिति चेत्। न। रूपात्तरव
तोपि किंतु रित्यस्यापि यथुयोगस्यापत्तेः। किं वा। अतमीवितसत्तवेकारत्ता तदसत्ततः। नात्तमीवितसत्तवेकारात् तदसत्ततः। तथा हि। अतर्हत्त
सत्तयदिकारणात् तदा स्वविसिष्टे स्ववृत्तिरशतः स्वाश्रयवभाषादयति। विशिष्टस्यार्थात्तरवेपि स्वास्मिन्नवृत्तिवत्स्वविशिष्टे स्ववृत्तिवतिरेकनिय

ख. मू.

४

मदर्शनात्तस्यैव सत्ता तस्मिन्निन्यन्यस्यास्तस्याविशिष्टत्वात्पुण्यगमेतामनिवेश्यकारणतामभ्युपगमन्तुः सर्वथैवासकारणं पर्यवस्य
ति। अपरापरसत्ताविनिवेशनेवापर्यवसानमेवान्वसत्ताभेदानन्तमस्तेवेन्यपि पादप्रसारिकानि स्तारय। सत्ताभेदे हि सद्विद्व्य
वहारानुगमसमर्थनलघितः प्रथमापि सत्ता तस्यादिति वृत्तिरिति मिष्टवतो मूलमपि तेन नष्टमिति हाक एतरेन च स्वरूपसत्ता।
भ्युपगमाय स्वस्ति। भिन्नानप्यनुगतबुद्ध्याधानपदेभिर्षिवता च या हि जातिमात्रजलजलिर्वितीर्थत। माभूदनुगतिः स्वरूपसत्तये
ति च धर्मे स्तज्जर्णिणीकारणतां कथमनुगमयितासीति। किं स्वरूपसत्तये स्वरूपात्तद्वयात्मनो नाधिकं। असतोपि स्वरूपस्वरूपमेव
न त्वसन्ध्यादिने घटादिः। तथा सति घटादिर्न न्यपिन स्यात्। असतो घटादिद्वान्। अथ सदपि सत्ता मननभीयकारणतदानी
मसदपि तत्तथास्तु। सत्तसत्तयोः कारणकोद्यप्रवेशाविशेषान्। अथ न सत्ताकारणकोटौ निविष्टा किं तु कारणवैनियतं। नियतप्र
वसत्ताकारणतां मननतइति मन्यसे। तर्हि मत्तकेपि सैव कारणतास्तु तर्हि कारणस्य सत्तामभ्युपगतवानसीति यद्वक्तव्यं प्रभातमि
ति चेन्। नाभावानवबोधान्। सत्ताममपि हि सत्ताभ्युपगतैव अन्यथा कासावसतीयस्यातत्तावदसितमपि हि सत्ताया तत्सत्तामेत
भाव्यअनंतर्भावकारणत्वमिच्छसि। नर्ह्येवं पूर्ववदाधिसत्ताया गोच्छियेन वस्थ्या पर्यवसानं स्यात्। असत्ताविशेषाकारणनिय
मः कथं स्यादिति चेन्। न। सत्ताविशेषापि तुल्यत्वात्। सत्तेस्तव यद्यतिरेकानुविधानंतस्य तृतीयायम्वा। त्वत्पक्षे त्वसत्ताविशेषाद्वैतिरिक्तः
परमोपनियतः। यदा कारणभावस्तदा कार्यभावस्यावश्यभावा नभ्युपगत्वा तस्मात्तः कारणस्यासत्तएव कदाचित्कुर्यात्सादान्। अन्व
यसुतक्विदपीति चेन्। नातुल्यत्वात्। अवयवानास्तीत्यभ्युपगच्छतावयोपगमान्। अवयवस्यापि सत्ता तर्भावेन कथितदोषाय तः। एतेन आ
शामोदकनृसाययेवोपाजितमोदकाः। रसवीर्यविषकादितुल्यतेषां पृथग्तदस्यस्यापि बाधकत्वमासामोदकायेत। सत्तातर्भावा नंतभावा

दु

रामः

४

भ्यां प्रत्यावेशात्। आसामोदकादीनामपि च न नाशतदसकथं कार्यस्यादिति चेन्न न सत्तामत्र भव्यकार्यवोपगमे कारणवकार्ययुक्तदोष
स्यानलभीवेवाइविशेषस्य पूर्ववदापत्तेः। तस्मात्पूर्वसंबन्धनियमे हेतुवेतुल एव नौ हेतुतत्र बहिर्भूतसत्तासन्नकथा वृथा आस्ता
पतिवन्दीग्रहः ग्रहः। कथं पुनरसतः कारणवमवसेम। प्राक्सन्ननियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमान्। असवे स्यादविशेषादिति चेन्न न।
इदमस्यानियतप्राक्सन्ननियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमान्। असवे स्यादविशेषादिति चेन्न न।
बोधविश्रान्तयावस्तु सत्ता निश्चयस्तदादृश्येव विषयीकृतस्याममाधिकारणातानिश्चयः केवलततः परास्वपिकदा सुवाधा पूर्वपूर्वभानि
समवेन न सत्तावधारणवयमव्यामह इति विशेषः। परदर्शनसिद्धातस्य भ्रिकदाचारिणोपि परकदावाध्यवेना तथाभावोपगमान्। अ
न्येकदर्शनपरिशेषः स्यात्। एतेनासत्ताविशेषेपिकस्यचित्तस्य त्रिवनुरकदावाधितवमास्तामितपि परस्ता अनेवं बुद्धिविषयतादाशा
यांकोविशेष इति चेन्न ता यदा कदायितादृशबुद्धिविषयतेवा अन्यथा कथमन्यदातादृशानुबुद्धिविषयतायामन्यादासत्तस्यात्। तदा
सत्तमथमदास्येगृह्यत इति चेन्न। अन्याकालिकमेव तद्विहिततदातनकारणवोपयोगीति समानां तदेतसं वृत्तिसत्तामिति गीयते असती
सानविशेषिका सती चनेष्टे सभिसंधाने न सत्ततिरपि सती नवेति पृच्छवादी वक्तव्यः। विज्ञानं तावद्वावहारो एषादकतया द्वाभ्यामप्य
नुमतां तस्यापि जिज्ञासायां त्रिवनुरकदाविज्ञानगवेषणाय यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्तातेन ह सुपपादितं भविष्यति दासताते
नेह सुपपादितं भविष्यति अथासत्तातस्य पर्यवसास्यति तदाः सत्तेव तेनेह सुपपाद्यत इति स्वीकर्तव्यं। भ्रमविषये गोवभ्रमविशिष्टताय
वहारः। तत्सविचार्येव तावत्तस्य सदसत्तविचार आरब्धः। अथप्यथममेव मतिकर्दमेकथारभणमुशक्यमापद्यते। स्वीकृतं च भवता भ
विषदादिविषये विज्ञाने विशिष्टविज्ञान व्यवहारनिदानवमसतोपिविषयस्याकारणशक्तेः विशेषकमसदेव कार्यनचकालात्संबन्धिनीस

ख. म. तात्स्येकत्रान्यदापीतिवैषम्यमेतयोरिति वक्तव्यां विशिष्टवह्नाप्रवृत्तिसमयेद्वयोरप्यसत्त्वादविशेषान्नयोजनानुपपुक्ते
 ५ उक्तस्वरूपेणैवस्थानेपट्वरलुटितेवेरमनिणामिकजागरणहृत्तात्तमनुहरातथापिकालातेरेस्थित्याद्यदिकंस्वरूपतोविशेषण
 तश्वव्यवच्छिन्नतद्विज्ञानेनस्वभावबलात्तद्विशेषणवैजातीयते। नत्रेवमंत्यतासद्भविमुमर्हति तस्यस्वरूपतोविशेषणतेश्वव्यवच्छिन्न
 तद्यानंगीकारानाकुत्रस्वभावतोविज्ञानसंवधि निरुव्यते। न उक्तमत्रीसतोपिहितेदेवत्वेतस्यनियतस्वरूपेव नियतविशेषणस्यैवा
 सत्त्वान्। अन्यथातिप्रसंगान्। भ्रांतिविषयेण दत्तात्तरत्वाच्चैतलमतिप्रसंगेन। अपरेषु नस्वेतसोपि श्रुततांगीकारे मनःप्रसयमना
 सादयतः सर्वथेदमसदेवविश्वमित्यभिधानुसहसैवानुसहमानामन्यते। विज्ञानं तावन्नवप्रकाशं स्वतः सिद्धत्वं न खलु विज्ञा
 ने सति जिज्ञासोरपि कस्य विज्ञानमिनवेति संशयो न जानामीति वा विपर्ययो व्यतिरेकप्रमावातेन जिज्ञासितस्या तच्च ज्ञान
 व्यतिरेकप्रमाणमभावसमुदायः स्वव्यायकं जिज्ञासितस्य प्रमितं वमानयति। अन्यथा हि जिज्ञासितप्रमितं वयवसयस्या
 नुव्यसायनियमात्रतत्र संशयादिरिति चेन्न। नायत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयतानोपेयातत्र जिज्ञासाया मात्मधर्मिकं तत्संशय
 मारभ्य व्यवसायविषयपर्यंतं संशयाकांते हृष्यरिहरत्वा विषयिसद्भावसंशयेतद्विषयेतद्विषयेपि संशयस्य संभवान्। एवं
 त्रिचतुरसंवेदनकृत्ता ज्ञानो व्यनियमाभ्युपगमेपीति। अत्र प्रकाशे तु मानवे गेयव्यवस्थया अभावादेव तदाश्रयदायानिख
 काशाः। अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव न सिध्येत्। यदि विज्ञानं परतः सिध्येत् तदा न वस्था स्यात्। न च वाच्यमवश्यं वेद्यतावित्ते।
 त्रीभ्युपेयते स्वार्थे व्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया तया प्रसूय इति कानवस्थेति। यतस्तस्यां प्रमाणानुपव्यासे स्वरूपसत्तापिकुतो यथा

रामः
 ५

अवहारोपपत्तिः को ब्रूते सती सावितिरसन्नेवनकुतः। सामान्यतो विज्ञेस्तथात्र विधावपेक्षित सिद्धाय विशेष नूपाद्या प्रमाणा प्रवृत्तिः
तत्र सच्च साधमासवेपित जिज्ञासायां सन्त्या यश्चाद्यवहार सत्तेव वा न्यद्वा प्रमाणा मस्मै वे विवेना नातस्या पिकथं सत्वमित्यलवस्था वा स्या
नो सेषा सिद्धा सर्वा सिद्धिर्वा प्रसजेतेत्यर्था सिद्धिपर्यतस्य द्युसनस्पदुरुत्तरत्वान्। सोयमप्रत्यक्षौ पलेभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्धातीति घट
सत्ता हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणा सद्भावो वा व्यप्यदि प्रमाणमनुपपत्त्यस्य सास्तीत्यगी कियते तदा वैपरीत्यमेव कुतो न स्यान्।
नतश्च घटसत्तायां प्रमाणा सत्तायां प्रमाणा सत्ता प्रदर्शनीया। तथाच प्रमाणसत्ता तत्र प्रमाणा सत्ता मत्तरेणान प्रामाणिकस्पर्गीक
रणात्। सर्वप्रमाणानि दृतेर्वसुसत्तानि दृतिनियतवान्। अन्यथा सप्तमरसादेरप्यापत्तेरिति व्यक्तमनवस्था दोष्यामस्वये प्रका
शवादिनः स्यान्। यदि हि विनैव प्रमाणात्तां प्रमाणा सत्ता पेरगा कार्यता तथा घटसत्तामपि तथेवांगी कार्यतामिति घटे पिदृष्ट्या
प्रमाणोपन्यासायासः। अथ नान्यवधानलगुवितितद्विधिधारण्युपगम्यते। किं नाम कुतश्चिकदा विक्या विदितिः प्रमीयत इ
ति सर्वावितिः प्रमाणा सिद्धेव सन्मुपेयत इति चेन्न। नास्यादप्यवयवदि घट इति घटजानामी न्यतो धिकापटविदिति तद्विधिधारया विष
यभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयशतभारमंथरावितिरस्मदादेरुसाद्यमानानुभूयता। यद्यस्मदादिविलक्षणो जन्मनिसासेभाव्यते।
तदापि यस्यावितेस्तावद्विषयगभिंताधी विषयः साप्यमवाकथा विहृल्लेख्ये तत्र प्रमाणा भावश्चानिर्मोहापत्तिश्च न हि स्वमंमी
व्यकथा विदित्या सप्रवाहो ग्राह्यः। तथा सति स्वप्रकाशसिद्धिः। अतएवा न्योन्यविषयतापि निरस्ता स्वविषयकान्या न्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः॥
नच पुरुषात्तराणां प्रमा स्यते। ननु तदभाव इति प्रमातेस्ति। तदर्थमपि प्रमाणात्तरसद्भावपरपरापत्तेः। नचैव घटसामग्रीतत्समग्री
गवेपराथनवस्था स्यान् विषम्यान्। यदि घटसामग्रीतत्समग्रीधाराकविदपि विद्येत तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थापत्त्यवघटः सा

स्व. मू.

६

मयीपरंपराविच्छेदरहितएवप्रतियतेयदिनुज्ञानेष्टेवंस्यात्तदास्वस्यप्रवेशात्प्रकाशापत्तिःअप्रवेशादनवस्था।अवेदनेशेषा
सिद्ध्यासर्वासिद्धिरित्यसंनदुरुत्तरमेवायेवमानमेयभावाश्रयादोषाःकीर्तनीयास्तेपिप्रसङ्गेरनानवतेह्येनारस्यवविज्ञानमित्या
स्थेयं।स्वतःसिद्धस्पदुरपद्भवान्।स्वप्रकाशांगीकारादेववानुभवस्यसर्वदोषहानेर्वक्ष्यमाणवान्स्वप्रकाशात्मतामात्रस्येवस्व
तःसिद्धिसंभवेजडात्मनांभर्माणांकेषामपितदतर्भावनुपपत्तिः।अतएवधर्मापग्रहप्रवर्तिस्रवाग्यवहाराविषयविकालानवच्छे
दमादायचनित्यतोपचारः।देशानवच्छेदमादायविभुव्यपदेशः।प्रकारानवच्छेदनिबंधनश्चसर्वोत्तमाद्वैतादिव्यवहारसौगत
शाभाकरवदभावेअभावप्रतिनेष्याधिकवच्चाभावव्यतिरेकाश्वीकारादेववा द्वैताव्यायात।अमविषयनिषेधवच्चप्रतियोगिनःसर्वथेवा
सिद्ध्यापिनकाविरुद्धिः।तदेतच्छ्रुताप्रमाणानोपलक्षणा न्यायात्तात्मयतःप्रकाश्यते।तेनपरमार्थतोभिधानाभिधेयभावविरहे
तात्पर्यतश्चुतिस्तस्मिन्नविधादेशायांपराभ्युपगमरीत्याप्रमाणमित्युच्यते।वस्तुतस्वात्मसिद्धमेवविद्रूपंननुस्वप्रकाशव
ज्ञानस्येतन्नपुत्रभिदेक्रियाकर्मभावस्यभेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः।कार्यक्रियाहिकर्मणोभवतिकर्मचकारकक्रियोयाः।नवस्वनेवस्व
निष्पादनंशक्यंपूर्वापरभावविशेषस्यहेतुहेतुमद्भावत्वात्।नचतस्मादेवतदेवपूर्वंसंभवति।तदनवच्छिन्नकालविशेषस्य
तत्पूर्वशराध्यत्वान्।तदावतस्यसद्भावस्वीकारेसएवकालस्वदवच्छिन्नस्तदनवच्छिन्नश्चेतिविरोधात्मेव।क्रियाःकर्मजन्यता
नियमानंगीकारान्।सर्वथेवानागतविषयविष्यनतदसंभवान्।क्वचिद्वनकवमादायचकर्मणोकारकव्यपदेशान्।करण
आपारविषयत्वाद्वापरसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वाकमलक्षणाविनापिक्रियाजनकत्वेनकर्मव्यवहारात्तत्रः।कितकर्मव्यवहारात्
पतिविबुध्यते।परसमवेतक्रियाफलभागित्वेनदितिचेत्।ना।अपादानस्याव्यामः।अपादानंकर्मापीतिवेन्।ना।वृक्षासरापतति

रामः

६

वृहस्पतिर्वाचते तीत्यपि स्यान्विवक्षातः कारकाणि भवन्ति तितद्विवक्षायां नैव मिति वेना न वस्तुतः सतस्तद्व्यस्यपदिविवक्षा स्यान्
तदा तदपि स्यान् अपादानस्य कर्मवन्विवक्षितमिति शाब्दिकसंप्रदाय इति चेन्न तर्हितत्र निवृत्त सर्व कर्म व्यवहारे स्वकृत कर्मल
क्षणानुरोधेन कर्मवमभद्रपगच्छता वस्तुमात्रं कर्मस्यिलक्षणं सावकाशितं स्यात् किं थं वलोकोत्तरप्रज्ञेन विवृत्त सर्व कर्मवव
हारेपि कर्मवमस्तीत्यप्यहानेतरदीदृशं कर्म इति चेत् न अत्रापि नदीवर्द्धतत्तादौ तद्वद्वेराप्रतीरमागादिप्राप्तिकलायाः सकर्म
कत्वापत्तेः अपादानेतरदिति स्थानं क्रियानाशकेतिकरणस्य दोषस्यातदवस्थवान् विनाशलक्षणं यद्वद्वे तदसंभवान्
वृत्तं जतीसादावकर्मवप्रसंगाच्च आत्मानं जानामित्यत्र च परवाभावाद् व्यासैः तत्राप्युपाधिमेदात्परवत्कर्तृत्वमोक्त्वाद्युपहित
स्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिनिवेनाना यतोक्ततावयथा कथं विदेवतथापि अध्यात्मविदो निउपाधिमात्मानं जानतो ज्ञानं ना
त्मकर्मकं स्यान् यद्यते फलस्वयमेवेत्यादौ वकर्मकर्तारिकागतिः स्यान् सर्वज्ञमीश्वरमन्यमानेन च नित्यज्ञानेतास्मिन्नगवतिकल
स्यक्रियानाशकवस्यानन्वयपगमान् तत्रमेतत्तत्त्वज्ञानासिद्धिगतस्माद्धाकरणाकारैः शब्दासिध्यर्थेन दीवृद्धादिवक्त्र्मापिपारिभाषिकमित्य
लं तदनुगतलक्षणगच्छेष्टाया शेषे चेश्वराभिसंधौ स्वप्रकाशवादेकराव्यापारवत्त्वामनानुवाजे देविष्यप्रविष्यभिभावस्येवा
संगतवैविषयिविहितविषयसंव्यतिः संवधश्च भेदमेतरेण संभवदवस्थितिः संवधमितिः संवधिस्वरूपभेदमिति व्यतिरेके वेपरीता व
धारणात् ॥ मैवं विषयविषयिभावो हि संवधानं संवधिस्वरूपा त्रिभिः तथाभूतवैवाततस्तत्संवधस्यापि स्वरूपात्मकवृत्तभ्युपगतमन
वस्थाभयान् तथाच सति संवयथा संवधमितिः संवधस्वरूपात्संवधिर्नो भेदमनादाये च पर्यवसातीत्यभ्युपगतम् ॥ स्वभावसंवधस्य
तरसंवधस्येतरसंवधमयोदातिशायित्वात् तथा विनापिसंवधिर्भेदविषयविषयिभावान्नायं संवधः पर्यवसास्यति तदवगमोपि

र० म०

७

स

न्य

तथावगमव्यतिरेकेणैव भविष्यतीति कोविरोधः न चैवं घटतज्ञानयोर्थाद्विषयविषयिभावस्ततो मात्रयायि स्वप्रकाशवि-
षयविषयिभावा न्यावेवाधत्ते कत्र स्यात् अस्मैव त्वविद्याविद्यमाने घटतज्ञाने वाध्यं परमार्थमदितु स्वप्रकाशे परमार्थिकत्वं
मिति द्वयोरननुगमेऽपि न दोषः ॥ अथ वा स्वात्मना सह क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेवायथा
नुभवतां सत्तासंबन्धादितरत्र सद्यवहारव्यवस्था सत्तानुस्वयमेव सङ्गानवतावता स्वात्मा अयता तस्याः तथा ज्ञानमपि स्वत एव सि-
द्धययथा वा बहुव्रीहिसमासतद्गुणसंविज्ञाने गुणमादाये च प्रधानस्या न्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धयदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्या
विषयमपि स्वात्मानमादाये वस्वविषयव्यवहारप्रवर्तनसमर्थता सोऽयं गुणः विषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षे न तु वस्वज्ञप्र-
काशता तत्र विषयाभावान् एतावन्मात्रेण तु स्यान् यथा स्वाविषयेऽपि कुटाक्षो बहुव्रीहिवक्तव्यवहारप्रवर्तयति तथा ज्ञानमपि
षयेऽप्यात्मन्यविद्यादशायामिति तदेव ययदन्वदृष्टवैर्मन्वप्रकाशे पर्यवस्यति तत्सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसा-
धकतया प्रदर्शितास्वीकारयति तद्यथानोज्ञातान्यस्वज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारमन्यथानुपपत्त्या ज्ञातया व्यत-
न्य ज्ञानमर्थे न ज्ञेयमिति ज्ञानापीति व्यवहारमन्यथानुपपत्त्या ज्ञातसर्वतोऽवलवतीत्यन्यथानुपपत्तिः तथा दृष्टतामात्रेऽवलम्बप्रवृत्ते
तर्कशतमपि बाधते तदिदमाहुः प्रमोरावत्सदृशानिकल्पनिसुबहून्यपीति तस्मान् अन्यथानुपपत्तिश्च दृष्टि वस्तु प्रसा-
धिकाऽपि न हि दृष्टवैमत्यसैव सर्ववलाधिका वाच्यान्यथोपपत्तिर्वीत्याजोवाददृष्टताग्रहः न तदेव त्रसमावेशः क्वायातयवदेत-
योरिति तदित्येवं दं गीकृतसद्विचारलक्षणोपपत्तैरेवं विधेर्विचारेः स्वप्रकाशताभवता सुप्रतिपदा अस्माभिस्तस्वसेवेदनव

म

रामः

७

स्व. मू.

५

धूमप्रतीत्यततोवद्विमनुमिनोतितावता किंवास्यविषयधूमज्ञानंतकरयांप्रमाणमेष्टव्यमितिअस्तुवाप्यश्रो
यंयथातथाश्रुतिवेवादैतेप्रमाणमितिब्रूमः। श्रूयंतस्वत्वेकमेवद्वितीयंब्रह्मनेहनानास्तिकिंवनेत्यादि। श्रुतिप्रामाण्यं
सिद्धार्थप्रामाण्यंचेश्वरानिसंधोपसाधपिष्टेतसिद्धार्थानामपिश्रुतीनामप्यपरवमपियदिस्थानुतथापिप्रदसमवयव
लेनतासुप्रतीयमानमर्थमवाधितमादायेवतासामन्यपरीत्वाभवाविघ्नांस्वतःप्रामाण्यस्यवाधैकोपेयत्वाशानुनाद्वैतश्रुतीनां
अजावर्थप्रामाण्यसंभवतिप्रत्यक्षादिवाधानां ततश्चान्यत्रैवक्षचित्तास्यैकत्वं। मैवायद्वैतश्रुतेर्वैधेकप्रत्यक्षादिममसेतदात्मायेवि
षयेयदपटादेर्भेदेनियतएवोत्पद्यते। ननुप्रत्यक्षादिकंभूतमाविवर्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहिजायमानमावयोःसंप्रतिपक्षम
स्ति। तादृशेनज्ञानेनचोत्पद्यमानेनसार्वज्ञः तदाअद्वैतोयदिजानासिममचेतसि किंवर्ततइति। यदावप्रत्यक्षादिकिंचि
न्मात्रविषयतदातद्विषयाहत्यात्राविप्रवर्तमानाद्वैतसुतिस्तेननवाधपिनुंशक्यतेस्वविषयमात्रेप्रमयाविपरीतविषयज्ञा
ज्ञानबाधनान्। अव्यथातिप्रसंगान्। माभूदशीघ्रोमीयप्रश्वालंभनविधिनासर्वभूताहिसाश्रुतेनैरर्थयदावैवंतदावाधिका
याधियोवाध्यायाश्चाद्वैतबाधनेसुतिर्निरावाधासतीतघोरैक्यबाधयतीतिप्रत्यक्षादिकथंस्वात्मनमेवबाधेतघटेनपट
नतद्भेदेनचस्वविषयेणसहससाएवाधियःश्रुत्यासर्वस्याद्वैतंगोवरंयत्ताकथंनान्भेदेप्रामाण्यमासादयितव्यंतत्रावाध्य
मानवान्। नहितस्याधियःस्वात्मावास्वात्मनासहप्यदपटादेर्भेदोपिवाविषयः यदपटोभिन्नाविर्तेमाकाराहिसाजाय
तानेवैवंघटात्पटाच्चमित्रोमतोवातोभिन्नावितिस्वप्रकाशतापिस्वमात्रेसाक्षिणी। ननुयतोयतःप्रकाशोभिद्यते॥

रामः

५

लादेवस्वतः सिद्धरूपपरमार्थसद्विज्ञानमास्थीयतइति। एवंचसतिमौगतब्रह्मवादिनोरयंविशेषः पदादिमः सर्वमेवानि
र्वचनीयं वर्णीयति। तदुक्तं भगवता लंकावतारे। बुधाविचिन्त्यमानानां स्वभावो नावधार्यते। अतो निरभिलष्यास्तेनिः स्वभा
वाश्चेदेशिताइति। ज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसवाभ्यामनिर्वचनीयं ब्रह्मवादिनः संगिरते। तथा हि नेदं सद्ब्रविमुमहं विव
त्समाणादृषणागताग्रस्तवान्। नाप्यसदेव तथाच सतिलौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारमाहतापतैः। यद्यपि निर्वक्तुमसा
मर्थ्यागुरवउपास्यतां येभ्यो निउक्तयः शिष्यतश्च। न्यपालं भवचनं तत्तदाशोभेत यदि मयस्वभावाच्चगामिनीयमनिर्वचनी
येतेति न ब्रूयुः। वक्तुं दोषादिति च वेदेयुः। यस्तु वादी निउक्त्यमिमानं धत्ते स निर्वक्तुं ननु शक्यति वक्तव्यदोषान्। न च ते दोषा
स्वाक्तिमपि अतो जातयः कथं न स्युरिति वाच्यं। यतो निर्वचनीयं वंशयते ते दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयेरेव। अनिर्वचनीयेरपि
ते दोषैर्व्यवक्ष्यत एवेति कुतोऽस्मान्प्रतिव्याघातः स्यात्। तज्जातिवत्स्य च निउक्त्ययोजयितुमशक्यवान्। ननु सदसत्तदपक्षयो
र्दोषदर्शनादनिर्वचनीयतेति ब्रुवाणस्य किं सदसत्संशयः किं वा सदसत्तदपक्षयोर्दोषाभ्यामुपगमः। आद्ये भवितव्यं सदसत्तदपक्षयो
रन्यतरेणेति। एकपक्षदोषस्याभासत्वं तच्च सदसत्तदपक्षयोर्दोषस्यैवाभ्युपेयमावश्यकत्वात्। यदि तावत्सत्तदपक्षस्तदा सदपक्षे दोषः
कथं संगच्छेत। अथा सदपक्षस्तदा सर्वा सत्तदपक्षः कथं सद्भावमनुभवितुं प्रमवेत्। द्वितीयास्तु व्याघातादेवा संभवी। पर
स्परविरोधे हि न प्रकारांतरस्थिति रिति। लदेतदनाकलितपराभि संधेः प्रत्यवस्थानं। यो हि सर्वमनिर्वचनीयं सदसत्तदपक्षे
सकथमनिर्वचनीयतासद्व्यवस्थिते पर्यनुयुज्यते। सापि हि ह्यप्रयं च परसर्वशब्दाभिधेयमभ्यनिविष्टैव परस्य नव्य

ख. म.

८

वस्थयेवंपर्यवस्यति। निर्वचनीयत्वं प्रतिहेषादनिर्वचनीयत्वं विधिनिधेययोरेकतरनिरास्येतरपर्यवसायितायास्तेनाभ्युपेय
वाशततः परकीयरीतेदमुच्यते अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति वस्तुतस्तत्त्वयं सर्वप्रपंचसत्तासत्त्ववस्थायनातो वि
निरुक्ताः स्वतः सिद्धे विदात्मनि ब्रह्मतत्वे केवले भरमवलंब्य चरितार्थाः सुखमास्महे ये तु स्वपरिकल्पितसाधनद्वेषणादिव्यवस्थ
या विचारमवतार्यतत्वं निर्गोनुमिच्छंति ता अनिब्रूमे न साधीयं भवतां विचारव्यवस्थाभवकालितव्यवस्थयेव व्याहृतवान्। अ
तएवास्मदुपन्यस्यमानद्वेषणस्थिविविधयाः पर्यनुयोगानिरवकाशाः ब्रह्मवस्थायैव ब्रह्मवस्थाया एव व्याहृत्य पुनसा
न्। नचोपन्यास एव निर्वक्षकरां विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपगमाद्युदासी वैर्विवार्यमित्यभ्युपेयैव परं विचारप्रवर्तनाया
शक्यत्वमित्येव हेतुवान्। यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारपितुं शक्यमित्युच्यते। तदा प्रमाणमव्यापार्य न तदीय
वाभ्युपगमोपिशक्येतेति प्रसंगादिति विचारस्यापि विचार्यग्रहणो अनवस्थया विचारारंभ एव शक्यः स्यात्। नच पूर्वपूर्वसि
द्धत्वादिचारे विचारारंभमिदानीं मगवेपणीयमिति वाच्यं। विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्यरूपस्वविषयव्यवस्थितत्वात् तस्य विचा
र्यमपि पूर्वपूर्वमेव विचारितमित्यनारंभ एव एव विचारस्य अथ विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात् तदर्थं विचारारंभस्तद्विचार
रविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति ह्यथा शुक्लवर्णा यदा वददृशी नरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्वावीधवा
धसे। तदा स्वाभ्युपगतरीतिवाधविधायितैवं तस्मात्। अस्माभिर्निर्वात्यमावस्पवयारवंडनयुक्तेव बाधेस्माकमेव जेतता।
खंडनयुक्तयोवाधिका निर्वीक्ष्य परस्ववाध्य इत्यस्मदुक्तस्य पक्षस्यैवतिर्वाहान्। तस्मात्तद्या निर्वीक्ष्य मस्माभिः खंडन

रामः

८

यामितीदृश्यामेवपरंकथायां त्रया निर्वीत्य निर्वहितवज्रयो नान्येति। तदेवं भेदप्रयं वो निर्वचनीयः ब्रह्मेव उपरमार्थ
सद्वितीयमिति स्थितं न ब्रह्मेते किं प्रमाणं। प्रसख्यतावद्वैतमनंगीकुर्वतो नोपपद्यते। प्रमाणं यत्राद्वैतपृच्छते तस्या
प्रतीतो कथमेवं भूतप्रः सः संगच्छते न हि प्रमाणमात्रं भवता मृच्छते किं नाम विषय विषय विशेष नियतं तच्च तदो
पपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिपथमा रोहे न। प्रसख्यतावद्वैतमनंगीकुर्वतो नोपपद्यते। प्रमाणं यत्राद्वैतपृच्छते तस्या
अन्यथा व्यवहाराणां विषय नियम विज्ञा यप्रयोजकस्या न्यस्या संभवेन व्यवहारविषयपरिज्ञवा यते। यदि चाद्वैतप्रसख्यतावद्वैतमनंगीकुर्वतो नोपपद्यते। प्रमाणं यत्राद्वैतपृच्छते तस्या
तीतमुच्यते तदा तत्प्रतीतिरस्ते प्रमा वा स्यादप्रमा वा। आद्येयदेव ते तस्याः प्रमायाः करणं तदेवा द्वैते प्रमाणं तवापि संप्रतिपन्नमि
ति दृष्ट्या तस्य प्रसख्यतावद्वैतमनंगीकुर्वतो नोपपद्यते। प्रमाणं यत्राद्वैतपृच्छते तस्या
द्वैविशेषविचारः काकदंतविचारवत्स्यात्। सामान्यसिद्धिरेव विशेषमप्यासिद्धान्यंति। विशेषमपि ते कथितवती। किमन्यत्र प्रसख्यतावद्वैतमनंगीकुर्वतो नोपपद्यते। प्रमाणं यत्राद्वैतपृच्छते तस्या
परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु मध्ये पत्रेन वेष्टनं प्रमाणमिति तत्रैव विशेषे सामान्यस्य विश्रुते परिचयपरिचितचरेषु प्रमाणप्रकारे
षु सर्वेष्ववदोषेषु प्रमाणो धितदा प्रकाशतरमाशिष्या सामान्येन विश्रुतमणीयमेव। यदि का प्रमाणव्यक्तिरसाविति प्रसख्यतावद्वैतमनंगीकुर्वतो नोपपद्यते। प्रमाणं यत्राद्वैतपृच्छते तस्या
तदानसर्वी व्याक्तिविशेषतो निर्दूष्यं शक्यत इति तदनिर्देशे पि ननः किंचिदप्यवीयते। यदि द्वितीयः। तदानामद्वैतप्रतीतिम
प्रमामन्यमानस्य तवा प्रमाविषयो किं प्रमाणमिति कथं न प्रसख्यतावद्वैतमनंगीकुर्वतो नोपपद्यते। प्रमाणं यत्राद्वैतपृच्छते तस्या
माणं पृच्छत इति ब्रूषे नैतदप्युपपद्यते तवा द्वैतज्ञानं यदुत्पद्यते तत्करणमया प्रमाणरूपवत्कथमित्यत्र प्रमाणनियमात्। यदि
नाम मया द्वैतमभ्युपेयते। तावता किं तावकी रा स्य तत्ज्ञानस्य करणप्रवश्यं प्रमाणं स्यात् त्वस्तुतो वक्त्रिमस्य पि पर्वते यदि कश्चिद्व्य

ततस्तस्य भेदोऽपि अन्यथा तत्रापि प्रकाशकुक्षौ निहि पंजीन कथमद्वैत एव पर्यवर्त्यति न च तथा धिया स्वस्य विप्रयस्य वा स्व
रूपावगाहते स्वरूपावगाहते स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशित एव सादिति वाच्यं। पुरोचार्तरजतमिति श्रीतौ पुरोवर्ती तनोरजतात्मन
अप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः। धर्मविशेषमन्तर्भावस्वरूपस्य भेदवैधियेऽपि तथा सादिति सेव्यौ न तत्प्रकाशतः तस्मिन्संनिकर्षाद्यपेक्षायां धि
यः प्राकृतदसंभवो न आत्मवदात्मधर्मपिसन्निकर्षो न येति चेत्। नाग्रहात् स्मृतिवत्प्रमावादावपि तथैव सादिति। तदेव सावु
द्धिः श्रुताद्यटपटात्मतया व्यवस्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदप्रमाणीभवितुं प्रभवतीति वाधिका यावुद्धौ घटपट
योर्भेदप्रमाणाभावमासदयंसां श्रुतिस्तत्र तत्राप्रतिहं द्वित्वात् संकुचितस्वतः प्रामाण्यवल लघुतत्तदर्थक्याम श्रुतपपत्तिः
हायसंपदजतयोरप्यभेदे बोधयतीति प्रतिहंतुं शक्येति। न क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरासती सर्वा द्वैतप्रमापिकेति। भेदप्रमास्यथा
नुपपत्ता चेवेपरीतमशक्यं। तत्राद्वैतश्रुतासंदिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः। भेदहीमात्रस्य द्विवद्वादिबोधवदमथाप्युपपत्तेः।
एकमित्युपादाय यदेवकारणमादत्तं श्रुतिरेकमेवेदमिति रूपात्तदैका तिकमैक्यबोधयतीति भेदाभेदेनाप्यशक्यसमर्थनं घटपट
दिभेदया हि प्रसत्तादिप्रामाण्यमिति बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् केयमित्यमिति चेत्। न श्रुतितोद्गागेवजातायाः सर्वविषयाया अद्वैतधि
योऽस्मद्बुद्धय एव विधिविचारसोपानपरं परामारोहं सौताना विषयेषु तत्राप्रामाण्यविषयाक्रमेण परिनिर्णीतं तत्त्वमानत्वात्। न
नु यदितामप्रसक्तमत्तयानया घटपटभेदोलेखिना स्वात्मता सह घटपटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते नावतैव कथं। तत्र श्रुतिः प्रामाण्य
मासादयितुमीष्टे बुद्धेरेण तया साद्वैतघटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतश्रुतेर्वाधा देवा मेव। तस्मिन्सापि विषयमायातः प

ख. म.

१०

रित्ययथेवाप्रयावुद्धाघटपटयोभेदबुद्धेयतात्पर्यभेदोविषयीक्रियतेतस्याःस्वविषयेणसहोद्वैतश्रुतिःप्रामाण्यमवलं
मलघपदाघटपटतद्भेदबुद्धिभिसहद्वितीयायावुद्धेरभेदपर्यवस्यती सर्वमामेवैतमभेदेविश्राम्यति। एवं च सातियत्रैवगत्वा
बाधबुद्धिपरंपराविच्छेदोविषयांतरसंचारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्चम्पेयः। तस्मामेवबुद्धौपदं समाशेष्याद्वैतश्रुतिः। सर्वतद्धि
षयविषयिप्रवाहमद्वैतस्यापयंतीनकेनापिप्रमाणेनैकविदपि विषये बाधितुं शक्यातस्मात्सुदूरभावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरं
परनिवृत्तावद्वयाम्नायेः पार्हिण्याहेर्विजीयते। नचपत्रतस्यप्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तत्रपुरुषांतरबुद्धिर्भेदेप्रमार्गस्यात्। त
थापिपुरुषांतरेणभिन्नतया प्रमीयतेसत्तत्रप्रमाणं चयावाच्यं न हितदपिपुरुषांतरे नैव नचसंभाव्यमेव श्रौतेत निश्चयेनतत्रि
वर्तनात्। तथाप्यनवस्थानादितिअथब्रूषे। यदाकिंचदूरबुद्धिपरंपरयामावाधिताभवत्तद्वैतश्रुतिस्तदातस्यायाद्यापिबुद्धिः
शेषंगत्वा नानुव्यवसीयतेतत्रापितद्बाधोर्वगम्यतेयत्रसो बाध्यतेतत्रुलन्यायत्वादेतिमबुद्धरपितिमेवंकिंकियतीषुबुद्धिषु
व्याप्यव्यापकोकावथवलं व्याप्तिग्रहणं नूयैवधिया शेषबुद्धौ बाधं व्युत्पादयति त्वमद्वैतश्रुतेः किं वा बुध्यतरं ह्यव्या
प्तिमनाथया पक्षधर्महेतुमुल्लिखंत्या बुद्ध्यांतिमबुद्धिविषययाताद्यः व्याप्तिबुद्धिर्दिविशेषेपिस्वातेऽप्येणवाधामि
कोपेयतेतदासेवविशेषेसिद्धिरपि स्यादितिगतमनुमानकथयाअथानुमितिमप्युपेक्षितदासानात्मनमपिधर्मीक
तुप्रवर्ततरतितैवदत्तपदासर्वीअद्वैतश्रुतिः परंपरामालवतइत्युक्तमावर्ततेअप्यसर्वविवादाध्यासिताबुद्धयःस्वविषय
भोभिन्नाः बुद्धिवात्घटपटबुद्धिवदितिसामानाकारेणात्मानमपिधर्मीकसात्मनोपिस्वविषयाद्भेदसाधयिष्यत्तनुमे

रामः

१०

खं. म.
१२

माणा विषयत्वात्। पटप्रतीत्यत्रापि तत्त्वरूपतदव्यविकल्पदोषएव। नापि द्वितीयः यो सौ धर्मः पटप्रतिप्रतियोगित्वं तस्यानित्यपटोपि प्र
विशतीति तेन सह पटस्य द्वैतं स्यात्। यदा च पटो घटस्वधर्मितामापन्नः। तदा घटोपि पटस्य धर्मितामनेनैव न्यायेन गच्छेत्। न हि घटेन प्रतियो
गिनानिरूप्यमानेन घटस्यानागतिरस्तीति परस्परमाश्रितत्वं माश्रयत्वं च स्यात् न च कस्यचित्प्रमाणास्य विषयो घटरूपः पटस्तत्परा
दृश्यस एव घट इति किंचित् धर्मस्य तस्य धर्मिणा सममसंबन्धेऽतिप्रसंगः। संबन्धो न संनवस्था प्रथमतो ततो गत्वा वा स्वभावसंबन्धोपग
मे संबन्धंतरस्यापि तत्त्वभावप्रवेशादभेद एव पर्यवसानं स्यादिति। एवममस्मिन्नपि धर्मविकल्प इति। तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाणं भवत्य
सत्त्वमद्वैत एव प्रमाणं भवति। ननु घटादिकमेव यदा नानयेत्तं वीक्ष्यते। तदा घटादिकमित्येव प्रातीयते। यदा पुनः पटादिनानिरूप्यते त
दा ततो भेद इति प्रातीयते। मैवं घटादिकमित्येवं भूतप्रातीति स्तावत् भेदप्रातीतिर्विलक्षणा। सा च न घटादिमात्रेण विषयेणाभाकारा
भवेत्तुमर्हति। न च पटादिकमधिकं तदा प्रकाशत इति विशेषः स्यात्। घटपटप्रतियोगे लक्षणात्। न हि घटः पटश्चेति घटात्पटो भिन्न
इति प्रतिसारे कार्यत्वं काश्चित्प्रत्येति तत्कस्य हेतोः पंचम्या प्रथमपाचैकलिकनिर्देशमसहमानयेव प्रातीतिकलह निरामात्।
न हि घटः पटश्चेति प्रत्येकमेकश्चिद्घटादिनः पटप्रतीतिप्रत्येति तस्माद्घटस्य न स्वरूपनिरूपणोपटप्रतीत्येक्षा। न च यत्प्रतीतियत्प्रती
तिः कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रातीत्यर्थस्तस्मादयमिति कृत्वा कार्यभूतायाः प्रतीतिरर्थः प्रातीयतामाभूतिर्विक
ल्पाद्यदेव सविकल्पा र्थस्य प्रातीतिः। सा च सादृश्यादेरेव स्मर्यमाणादिः स्यात्। तस्मात्पटो घटादिन इत्याद्या कारणपटादेर्भे
द एव भेदावधिभूतघटादिसंघटितः स्फुटं सर्वलोकसाक्षिकः प्रातीयमानो नैकप्रातीतिरनुप्रातीत्यपत्तामात्रेण समर्थयितुं
शक्योतिप्रसंगादिति। अतएवाभ्यो न्याभावभेदमवगाहमानप्रसक्तमद्वैतप्रतिवाचकमित्यपि निरस्ता। अन्वो न्याभावोपि हि य

समः
१२

तिमन्यसेमैवं एवमपि विषयितो विषयस्याभेदो ध्येतीत्युतिरनुमानमप्यनवकाशयति विषयिस्वविषययोर्मिथोभेदो
पि साध्ये अस्मिन् हेतुन योगः परबुद्धिस्तद्विषयाश्च प्रतिनिरावाधासतीति कस्या बुद्धेर्विषयादपरामपरस्या अविषयाच्चाप
रामभेदो ध्यायधावती सर्वद्वैत एव पर्यवस्यतीति न च शक्यमनुमानं सर्वस्या बुद्धेर्विषयात्सर्वा बुद्धिभिर्नेति मा भूदस्य बुद्धि
विषयादात्मनोपि बुद्धिर्भिन्नेति न चात्मव्यतिरिक्तादित्युक्ते निस्तारः स्यात् अद्वैतवादिनः सर्वभेदमिच्छतः कचिदपि व्यतिरेका
सिद्ध्या विशेषणमसिद्धेरिति तेन सर्वभिन्नमिति वाक्येन विना बाधं स्वतः प्रमाणेन स प्रतिशब्दा सेयमद्वैतश्रुतिरित्यप्यनवकाश
प्रत्यनस्थानं मतव्ययस्मात्कस्मादपि भेदे मिथ्यातः सत्यभेदो यगमेन सिद्धसाधनात्सर्वस्मादिति च स्वस्मादप्यापेक्षः स्वव्यतिरि
क्तादिति चाद्वैतवादिनि अयमवच्छेदकं तदेवं हेत्वाद्यभावसर्वज्ञे सर्वपक्षपतास्थिते किंचित्तुल्यजता दत्ता सेवद्वारद्वयमश्रुतः अ
तएव चा अयधीवेद्यभेदीयप्यन्यथानुपपन्नता स्वज्ञानोपेक्षणादते बाधते नाद्वयश्रुतिं न च संस्कारा रुट्टृगत्वव्यतिरेका
व्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबंधः शक्यशकः यतश्चात्मता सत्यपि ज्ञानमर्थशब्दः करोति हि अवाधत्तु प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्य
निश्चला असंसर्गग्रहस्यापि मेतांशसत्वाधिते अतः सत्संसर्गग्रहसंसर्गलग्नकं अनौचित्यापितर्कणादुर्वधैवाद्यश्रुतिः अ
नारोपितमूलत्वाद्बलाहं युरता दृशा प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न लयेत तत्रातौचित्यसाम्या अवैपरीत्या ननु तत्रानुयय
देवोदाक्रियते त्वयानेने इतो स्पभेदो गृहीत इति ततो स्याद्वैतो म्नापेरभेदो धनेन तद्वारा सर्वभेदपर्यवसातव्यमिति ततस्ततस्त
सत्तेरस्तेरेव गृह्यते मया तस्मादुदाक्रियमाणा ताया मनुदाक्रियमाणा ताया च कस्य विदेत तत्प्रत्यवस्थानमस्थान इति मेव अतिमबुद्धे

खं. म.

११

रद्वैतश्रुतिजबुद्ध्यादितोभेदो न त्वया प्रमित इति मयोच्यमानेयस्तदीयस्ततोभेदः प्रमातव्यः। स न तावत्प्रत्यक्षेण तत्कालमंतिमबुद्धेरनुपास्थि
तेः यदि चेन्न विद्वेत्तु न वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा स्यात्। तदानीमद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याः। विशिष्टतया अनुपपत्तेश्च येन वि
ना सातदविशिष्टतया ततः कथमाभासात्प्रमादयः स्यात्। न च वाच्यं स्वयं मया सर्वे हो जायत इति नास्ति पाक्षिकोपि मां प्रत्यसिद्धादिरिति।
यतो स्पष्टं द्वचनस्य वैयर्थ्यापातः स्यात्। वचनस्य परार्थत्वात् तौ न मवलं व्यावतिष्ठमानश्च भवान् प्रतिभातो न मुच्यतां। न च स्वयं
मया प्रतितोभेदः परं प्रतिवचसा केवलं बोध्यत इति वाच्यं त्वद्वचसि परस्परप्रत्ययात् विजिगीषु परं प्रति विजिगीषु तं रवचनं द्वितत्रार्थे
तज्जिज्ञासायादनद्वारेण तस्य स्वतस्तदर्थप्रमित्युत्पादनपर्यवसायितयोपयुक्तं न चाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्तुं शक्येतात्प्रत्य
न्यतरासिद्धेरुक्तत्वात्। न च वाच्यं मम वचनात्संदेहेनापि श्रुत्या तत्र संदिग्धवाधितभावयानाभेदप्रतिपादनं ते घटत इति यस्मा
दद्वैतं मम मानेन भेदासिद्ध्या सर्वत्र साध्या विशेषादिदोषप्रतिषेधायिना संशयस्याप्यनवकाशीकरणमेव स्यात्। तस्मात् एके ब्रह्मास्व
माहायना संगणयतः कश्चित्। अस्मिन्धीरवीरस्य भगः संगरके लिखु। अपि चाप्रतीयते तावदिदं सामान्यतो यत्रा म किंचित्परं च तसा
चित्तयनास्तीति। किंचिद्विवेकुरितादि। तत्र परस्पबुद्धिविषये विवेकादिविषयो वा विशेषतो विनिगमनं विनैव प्रमीयते। ततोतिमबुद्ध्या
देर्भेदो न भवता शक्यप्रमः। परेण तच्चित्तनादेरपि संभवात्स्वस्मात्प्रत्यभेदस्याभावात्। ततस्तत्र लब्धपदा कथमद्वैतश्रुतिविश्वाभेदप
र्यवश्यंतीत्याशक्यवाधा स्यात्। तस्मात् कथं सामान्यतो ज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः। प्रदोषस्तथा कर्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः। ननु ने
दमनं गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदार्थवैचित्र्यवहारो न व्याहन्यते। कथं व्याहन्यते। प्रतिवक्ष्यते हितत्रा किंच यो यं त्वया व्याघात

रामः

११

आपादनीयः सोपिकस्माच्चिदापादकात्तनचापाद्यादापादकमभिद्यमानमापतौ प्रभवेदिति तस्मात् नानात्रमवलंब्यापिवदत्तु
तवादिनि। असिद्धमेदाद्याघातः पतेदापादकात्कुतः। इदमपि च विचारमर्हति यद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्यस्यते प्रत्यक्षादिघटघटभे
दग्राहितदपिकीदृश्यर्थपर्यवस्यति। तथा हि प्रत्यक्षाणां यो सोभेदो गृह्यते स किं स्वरूपभेदः किं न्योन्याभावाः किं वैधर्म्यमन्यदेववाप्य
दितावेत्स्वरूपभेदः स न घटपटयोर्हि स्वरूपयत्परस्माद्भेदस्तत्परस्परमतंतभीष्यन् संभवति। भेदो हि भवकस्मादपि भवति। अन्यथा
स्वरूपभेद इति पारिभाषिकं नाम स्यात्। यदा च घटाद्देहापटस्येतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षाणां गृह्यते तदा घटोऽपि पटात्
न्येव प्रविष्ट इति घटपटयोरेकात्म्यमेव भेदग्रहिणा प्रत्यक्षाणां ग्राहितमिति विपरीतमापद्यते। ननु यद्येयं प्रतीतिरभेदो
स्त्वितया व्याख्यायते तथा भेदोऽपि दीयतामस्योद्दिष्टः अभेदहि घट इति वा पट इति ववावुद्धिः स्यात्। ननु घटाद्भिन्नं पट इति चेत् तस्याद
प्यधपर्यनुयोगो यद्यविद्याविद्यमानभावभेदपारमार्थिकं अभेदमिच्छेत् तोऽपि प्रत्यादिशामः। तस्मात्। अभेदं नो ह्यिच्छन्ती धीर्न भेदोऽपि
न ज्ञेयः। तथा चाद्ये प्रमासा स्यात्तस्मात्स्वापेक्षवैशसात्। अथ भेद इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं घटोदिति वत द्वेन प्रतियोगिना न्येव
निरूप्यते। तदपि नोपद्यते। निः प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणा गोचरत्वात्। नित्यं प्रतियोगिघट इत्येव तस्मिन् प्रमाणा प्रसरात् कावेयवा
वोयुक्तिः यदस्याकांक्षं घटस्य स्वरूपमनेन निरूप्यमानं ततो भेदो भवति। न हि यत्स्वरूपेणोवनीलं तत्पीतेन निरूप्यमानं नीलं
भवतीति यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमानं पटस्य स्वरूपभेद इति। तथापि प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं किं बाधमः
काश्चिद्यदि प्रथमस्तदापटं प्रतिप्रतियोगित्वमिति तावानर्थो घटस्य रूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रतिपत्तीति कथं नो द्वैतमेव पर्य
वस्यति तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मापटप्रतिति वपरापेक्षत्वं मन्यदेवा तदप्यनुपपन्नं। अकिंचिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य

रस्यासंभवात्त आद्येयेनभेदेनभिन्नत्ववैधर्म्याश्रययोर्मित्यातत्रापिपर्यनुयोगइत्यनवस्थायांपर्यवसानंस्यात्। संनूनंताएवभेदा
इतिचेत्। नाक्रमेणतेषामाश्रयसंबन्धेसावधिसत्त्वेवस्तुनितदन्वयासंगतिरेवाश्रयजायमानंवस्तुयुगपदेवेतेभेदाःपरिरभंते। तदा
किंभेदविशेषितेकिंभेदव्यवस्थितिरितिनिगमकविशेषाभावादसौम्यकलहंतेषांकः समाधातुमीष्टे। चरमचरमस्वीकार्येण
भेदेनप्रथमप्रथमस्वीकृतभेदोपयोगसिद्धेर्येधावन्यश्चाल्प्यमानोविस्मरणशीलश्रुतवत्सभेदप्रवाहःकिमालंबतएव
मेवंविधेविषयेऽनत्रापि। प्राग्लोपाविनिगम्यचप्रमाराण्यगंभेर्भवेत्। अनवस्थितिमास्थानुरचिकित्सविदोषतेति। यदि
चकचिद्वत्स्वरूपमेवान्मन्यावर्तमानंतेदृश्यतेतदाययोःस्वरूपंतथेष्टव्यंतयोर्निस्वरूपतापत्तिः। अथनस्वरूपमात्रं
मित्योव्यावर्ततेकिंनामस्वरूपविशेषइत्युच्यते। तर्हिस्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्यास्वरूपमात्रंतयोःस्यादित्येकत्वापत्तिः। अथवा
वक्तव्योसौस्वरूपमात्रादसौत्रापिविशेषार्थः अथनस्वरूपंनामकिंचिदनुगतमिष्यतेमयाविशेषरूपासुव्यक्तिष्वेवतुस्वरूपशब्देना
नार्थः संनिविशतइत्यमिष्यते। तर्हिगतमनेनमायेनगोत्वादिसिद्धिप्रसाशया। नचप्रतिव्यक्तिस्वरूपपदसमग्रग्रहोपपत्तिः। यदि
चस्वरूपमात्रंभेदः स्यात्तदाधर्मिणिदृष्टेस्वरूपंदृष्टमितिक्वचिन्नसंदेहः स्यादिति। यदिचाभिन्नेभेदोनिविशततदायाप्येकाव्यक्तिः प्रमा
यतेघटादिः सापितेनैवभेदेननैकास्यादित्येकामावनानेकमप्यवतिष्ठेत्। एतेननभेदावच्छिन्नेनाथभेदावच्छिन्नेभेदोनिविशतेकि
तूदासीनइत्यपिनिरस्ता। अतएवभेदोनामस्वरूपसोमाभाववैधर्म्यानात्मकोधर्मातरपृथकोपरनामकमित्यपिपरास्ता। सापिहि
स्वाश्रयेभिन्नेनिविशताभिन्नेवैतपियथोक्तरोषलंघनजंघालएवस्यात्रास्वाश्रयेणचसहस्वस्मिन्नेवदप्रयाद्यदिसएवभेदोनिविशतेत

दात्माश्रयः अन्यश्चेत्तस्मिन्नप्यन्यत्वनवस्था क्वचिदपि गत्वा भेदभेदाश्रययोर्भेदास्वीकारे च तदैक्यद्वारिकामूलप
र्येतमेकताधावेतत्तद्वैतश्रुतेस्त्वावद्वाधः प्रसक्तः सतः नानुमानादिते कर्तुं तवापि भ्रमभ्रमेते। अद्वैताचीमनासीरेसाधुसाधु
नतीपरां। सेवामेवाज्जयत्यर्थीयतिपतिपरस्यरा। नन्वेतदश्रुतयोर्वर्णयदविभक्तिरदर्श्यादिभेदानुपजीव्यार्थप्रतिपादयंतः स्वी
पजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न कथं बाध्यतां। उपजीव्यकस्योपजीव्या दुर्बलत्वात्। मैवं। नवयभेदस्य सर्वथेवासत्त्वमभ्युपगच्छामः। किं
नामनपारमार्थिकं सत्त्वमविद्याविद्यमानत्वं तु तदीयमिच्छाम एवा। तेदेव च कार्यकारणभावोपयोगि। एतेन एकमेवेत्येवकार
व्यवच्छेदेनाद्वितीयमिति द्वितीयेन नानेति नानत्वेन किंचनेत्यनेन बहुनानोपपद्यमानेन व्याघातइत्यपि प्रत्यादिष्टा। श्रुति
भिर्चाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते। न च पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया शक्य बाधा। मा भूच्छुक्तिकारजत
धिया परमार्थश्रुतिमतिबाधः। पञ्चत्वग्निरनुस्रजतिबुद्धेरुल्लसज्ञानोपजीवनादुल्लबोधेनाबुल्लबुद्धिबाधः। तत्र द्वयोरप्य
विद्यविद्यमानत्वाद्वाधोयुक्तः। ननु तत्रापि तद्विद्यमानता पारमार्थिकेव साध्यतामबाधनायमैवं। अनुस्रतायाजलादिदृ
ष्टांतसजातीयायाः शीताद्यव्यावृत्तस्वरूपायाः प्रसाधनेनाविद्यमानत्वेव विप्रमातृत्तदीयेवंविधरूपतान्मतिकारेचा
द्वैतस्यैव नामांतरकरणापत्तेः। ततस्तत्संज्ञेयज्ञानादिभेदावश्यात्पुण्यतया जगद्वाधयुक्तिकवलाप्रवेशासंभवात्॥
अद्वैते च द्वैताश्रयस्य बाधस्य वास्तवस्यानवकाशादपारमार्थिकवसंभावनापि हरते एवापसरतीति। ननु किमद्वैतपर

स्व. म.

१४

मार्थताभ्युपगमेन समाहितं भवति। यत उपजीव्य बाधो द्वैते प्रमाश्रितिर्जनयितुं न शक्नोतीति ब्रूमः। मैवं। अद्वैतं हि पार
मार्थिकमिदं पारमार्थिकेन भेदेन विरुध्यते। ननु विद्याविद्यमानना तदविद्या व्यवस्थितं भेदं तद्वोधोपजीवंतानां पारमार्थी
द्वैतबुद्धेरुपजीव्य बाधः। यद्यपि श्रुतिजना भवत्पुण्यद्वैतबुद्धिरविद्याविद्यमाना तथापि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवा द्वै
तविषयविरोधेन च तस्या बाध्यता सच नास्तीति। तस्मात् पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणाश्रुतिः। बाधनादुपजीव्येन विभे
तिनमना गपि। श्रुतिरप्याहा द्वितीया द्वैतभयं भवतीति तच्चाद्वैतं ब्रह्मे वेद सर्वमिति श्रुत्यर्थे तस्य हेतुमापन्नं ब्रह्मेव स्यात्। विज्ञा
नमानंदब्रह्मेति श्रुता च ज्ञानात्मकतया व्यवतिष्ठते। तेन न यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानमद्वैतात्म्येन निविशते। ननु क
थं तस्य श्रुता जन्तुत्वमुपपद्यते। सत्यमेवं स्यात्। यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुता जन्तुतापि स्यात् अविद्या व्यवतिष्ठतां जन्तुता न पा
रमार्थिकेन तदजन्तुत्वेन विरुध्यते। अतएव श्रुतेः समकं साध्यते यत्तत्र यद्येकता भेदाभावो यदि चेकसंख्यायदि वा ज्ञानात्मत्वं यदि
वा न्येकत्वं नामा कश्चिदभेदा परपर्यायो धर्मस्तद्वैतं बोध्यते। तच्चाद्वैतव्याघातकत्वात् न संशयः शक्नोति। तदा तदपि निष्पीड
नमसहमानं ज्ञानश्रुतिजन्तुत्वेन सहैव निवर्ततां। यच्च तादृशस्यैवाद्वैतस्य धर्मस्य धर्मितया प्रमितं तस्मात्तत्र मवाधाद
धिगतं परमार्थतो व्यवतिष्ठतां। न हि परमार्थयुक्तीरजततया प्रतीयते यदा तदा बाधोत्तरजतत्वेन व्यवस्थिते श्रुतिव्यक्ति
रपि तदपराधा निवर्तते। सियमद्वैतबुद्धिर्न तर्कशतमवतार्य प्राज्ञैरप्येता। यदाह श्रुतिः। नैवा तर्कस्य मतिराप्येतेति तस्मा
त्तद्धीधना बाधनाया स्यात्तदा प्रज्ञाप्रयच्छथ। हेतुचिंता मणिपाणि लब्धमद्यौ यदीच्छथ। सेयमद्वैतश्रुतिदृष्टार्थापि य

रामः

१४

तमा

स्माद्देह एष स मात्मनेवांतर्भावयेदुक्त्युक्तिभिः। किंच घटपटयोस्तत्तदन्ययोश्च स्तादात्म्यमन्योन्याभावस्यप्रतियोगिर्मतव्यातद्यदि
सर्वथानेप्यते। तस्यतद्विशिष्टस्तदुपलक्षितोवाच्योन्याभावोपिनप्रमाणेनप्रमेतुंशक्यः। नहि शशतिघाणविशिष्टस्तदुपलक्षितोवाक्ये
त्यामाणि को भवितुमर्हति। तत्कस्य हेतोः। तस्मिन्विशिष्टरूपेण तादृशिवोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनिप्रमाणं निविशमाणं विशोषणमपि तद्
पंतदुपलक्षणमपि वनानुल्लिखद्भवितुं प्रभवति। तस्मिन्संतमसंसेवालंबनेन तत्तामाप्यंशक्यसमर्थनं। न च वाच्यं पटप्रतियोगिको घटमा
श्रितो मावभावोभ्युपगम्यमान एकोन्योन्याभावो घटप्रतियोगिकः पटमाश्रितश्चापरो नान्यतासत्प्रतियोगिकतादोषभावस्ततीति। तथा सति
संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य कोतिशेषः स्यात्। न हि यथा घटाभावः पटसंसर्गातिघटसंसर्गाभावंपटसमर्थयसे तथा घटाभावः पटालोकद
नितत्तादात्म्याभावंपटस्यस्वीकरिष्यसितस्मान्नादात्म्यसंसर्गचप्रतियोगिकोरावंतर्भावान्योन्याभावसंसर्गाभावायौर्बलक्षणेपमुपमे। तथा
सतिचासतासत्प्रतियोगितादुर्वीरा। न च वाच्यं घटपटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं नास्तीति तावन्मात्रययवसितैवान्योन्याभावव्यवस्थामंतयेति। यतस्त
थासतिघटत्वं च पटत्वं च न कश्चित्तादृशो धर्मोऽप्युपगम्यते। यान्योन्यास्मिन्निषेद्धं योग्य इति तयोस्तादात्म्यापनौससंधटे च घटत्वं च निषेधत्वात्ताव
यत्वे पटत्वं नूनं दयमप्यवेदयतीति वैधर्म्यस्वरूपभेदस्य चासंभवेन किंप्रतियोगिकिंचालंबनं विधाय घटपटयोन्याभावावोपि प्रमाणप
थमवतरेदिति। अतएव नैव धर्ममपि भेदमाचेदयत्प्रत्यक्षमद्वैतवाचकमुपपद्यते। वैधर्म्यं घटत्वं पटत्वादौ वैधर्म्यमसदस्तीत्युपगमे वैध
र्म्यविश्रान्तवस्थयोरैकमननुभवश्च कथं प्रत्युत्तरणायः वैधर्म्यं च वैधर्म्यं स्वीकारे वैधर्म्ययोरैकापत्त्या कथमासाश्रयतेदत्तेन तयो
पर्यवसानं स्यात्। किंचायेतवैधर्म्यभेदौ ते किं घटादितोभिन्ने धर्मिणी निविशेते किमभिन्ने। परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रका

रं. म.

१५

ना

चशब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयतत्त्वज्ञानार्थसिमानपक्षास्थितापि पर्यनुयोगसंभववहारिकतीयाः संभवात्। वस्तु
स्थितिकुर्वीतोनचविचारकेणावश्यमेतायुक्त्युद्धरणीयाः। अन्यथा वस्तुव्यवस्थितेरशक्यत्वादिति वादेऽपि प्र
योगः संभवतेऽवरुणयुक्तीनां। जल्परेखका कथानसंभवतेऽवसामयिकी। वितंडाद्वयशरीरत्वात्। अन्यथा उ
त्पद्येनापि किमिति एका कथानकल्पते। अवोधामच जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरेणैतदिति। जल्पकथयापि
वाभिधाने स्वपक्षे व्यावृत्तसदोषस्यापि प्रमाणतयाऽभिधानं कृत्वा तद्दोषोद्भावना कारी कामपि खडनयुक्ति
मदतायं बाधनीय इति जल्पेऽपि नास्ति मनवकोशः। खडनयुक्त्यः। कीदृशेषु न स्तः। उच्यते। तथा हिलह
राधीनातावल्लस्यवस्थिति। लक्षणा निवाद्यानुपपन्नानि। ज्ञानाधिकरणादिलक्षणा निरूपणाद्वारेण चक
काद्यापतेः। तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेययुक्तं। तत्त्वशब्दार्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। तस्य भावोहितत्वमुच्यते।
प्रकृतं च तच्छब्दार्थः। नचाप्रकृतं किंचिदस्ति। यत्र छेदेन परामृश्यते। अथाऽनुभूत्या स्वसंबन्धीनि विषय आक्षेपादु
द्दिश्यः कार्यते। सतच्छेदत परामृश्यते। वस्तुव्यवस्थितायामेव प्रकरणपदार्थविश्रामात्। तन्नयस्यार्थ
स्योभावस्तस्य तत्त्वमित्युच्यते। नात्र रजतादेरपि रजताद्यात्मत्वेनाऽनुभूतिविषयता संभवादस्य ताऽनुभूत्य
वच्छेदात्। भवितु रतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसंगेन च धर्म्यशेषविशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापातात्। अथोच्यते। अवय

रामः

१५

वार्थचिंतयादृषणाभिधानमिदं तज्जपतां यतो यंत त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचन इति एतदप्युक्तं। स्वरूपत्वस्य जा-
तेरुपाधेर्वात्मानि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेः। स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासंभवेन प्रतिविषयव्यावृत्तलक्षणा स्यात्वाप-
कत्वापातात्। कथंचतत्वेति कते विपर्ययासादेनिरासः। तथा हि। शुक्लो तो यो रजतमिति प्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धि-
र्भवत्येव। न हि धर्मीवारजतत्वं वा न स्वरूपं। नापि तयोः प्रतिभासमानः संबंधो न स्वरूपमिति युक्तं। समवायोदितयो-
संबंधः प्रतिभाजिसवस्वरूपमेव। सत्यसमवायः स्वरूपस एव अक्षिप्य कौ रजतत्वस्य तास्तीति चेत्। मैवं। तत्र नास्ति
विपि स्वरूपताया अत्रा वृत्तेः न हि गृहे देवदत्तो नास्तीति स्वरूपं न स्यात्। न तु न स्वरूपमात्रं त्वमुच्यते किंतु यद्देशका-
त्संबन्धियत्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकालसंबन्धत्वरूपं तत्त्वमुच्यते इति चेत्। मैवं। देशकालसंबन्धोऽपि प्रमाया अप्रमात्वापातात्।
न यो स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थ इति चेत्। न तत्त्वपदस्यानेकार्थत्वे लक्षणा व्यापकत्वापत्तेः। अथैवं ब्रूये यद्यथा भूते प्रतीयते तत्तथा प्र-
रमार्थतोऽवस्थितं तत्त्वमुच्यते। नैतदपि युक्तं। यद्यथा भूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीति समयमपहाय कालात्तरं तथा भूतं स्यात्तदप्ये-
वं तत्त्वादिना विपाकजरागः कुंभश्यामदशायामपिरक्तपित्तिनारक्ततयोपलभ्यमानस्त्वं स्यादिति तद्दुर्देः प्रमात्वापातात्।
यदा तदेति विशेषणप्रक्षेपेण कालविशिष्टता प्रतीतेरप्रमात्वापातः। न हि कालविशिष्टेऽपि काला संबंधं संभवीत्युपाध्यायवृत्तिः
सान्ध्यापाध्यवृत्तिनेन संभ्रम इति चेत् तर्हि दं अपि देवदत्तः कुंडलिनं समरोक्षत्येव। उपाधिभेदेऽप्युपधेयभेदस्यैकत्वा निवृत्ते
नैवमिति चेत् तुल्ये एतेन कारणात्वं तत्त्वमपि निरस्ते सर्वतथा त्वपि प्रमित्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षेपविशिष्टविश्रावश्यक-
कारणात्। पगमदुरवदार्थक्रियाकास्त्रिस्वरूपसत्त्वलक्षणागीकारी जैनवरणशरणप्रवेशविदुवनपादिदोषयासनचेति किं

स्व-मः

१६

वेदमनुभूतिर्वन्ताम। ज्ञानत्वावांतरजातिभेदोवास्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वंवा। स्मृतिस्तदागारहितज्ञानत्वंवा। तदविद्वत्प्रा
क्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणकबुद्धित्वंवा। नतावदाद्यः। तथाहि। अनुभूतिर्वन्तामजातिरेकाभ्युपगम्येति कुतः। अ
नुभवामीति प्रत्ययानुगमवशादिति चेत्। न। माद्यमासीयनिशावस्यनेसितासितसरित्सेभेदस्नायितः सत्यपि शब्दबलाद्वा
विश्वकीयस्वर्गसुखसंप्रत्ययसुखमनुभवामीति प्रत्ययानुदयात् प्रत्युत प्रबलतन्शीतसंभवे वेदना सेवेदनादेवा परस्मि
यंबसंभुजानस्यास्तिककामुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकागमनानुभवनीययातनाधिगमेदुःखमनुभवामीति मत
रनुसन्नेः। प्रत्युतामंदमानंदमानं संविदत्सां प्रतमस्मीति प्रत्ययात्। यदितुयशब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमानमनुभवएव स्यात्।
तर्हि सुखवानुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात्। अथ मन्यसे। साक्षात्कारमनुभवार्थमनुरुभतयानेवमाधिगमव्यवहारो शब्दजा
नुमानापेक्षौतुविमर्शकस्य स्यातामेवेति। तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेन अनुभवप्रत्ययव्यवहारो साक्षात्त्वनिवन्धनाविति तत्रानुमेव त्व
ज्ञाति कल्पनायां न प्रयोजनप्रमाणोऽस्य अनुभूत्यर्थमेवास्मृतिरूपाननुगमोदोषः। अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभ
विस्मनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः ततश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिविशेषसाधारणमनुभूतिर्वन्ताममदेष्टव्यमित्युच्य
ते। तदपि न युक्तं। पदार्थांतरव्यावृत्तेन रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतप्रत्ययस्तद्व्यवहारो वातत्रतदेव रूपं निमित्तं न तु जातिः काचित्तद
नुशेषाकल्पते। तथा सत्यनक्षपदार्थमो व्यावृत्तेन रूपेण विधीतकादिषु सामानावेगमादत्तत्वादिजातिः कल्पाप्रसजते। इतोपि
नानुभूतिर्वन्तामस्मृतिव्यावृत्तजातिः। तथाहि। द्यः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा जायते सा किं स्मृत्यनुभवपूर्णज्ञानद्वयमेकमेव वि
ज्ञानमंशो स्मृतिरंशो वा अनुभवः उत स्मृतिरेव। आहोस्विदनुभवएव। आद्येयएव प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्था विशिष्टादिदंता

रामः

१६

दाहास्त्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायते महतोभयात्तस्मात्तद्दीश्वरानुग्रहादेवापुंसामद्वैतवासनामहाभयकृतत्राणाद्विनाशो
यदिजायतेतस्मात्। आयाततोयदिदमद्वयवादिनीनामद्वैतमाकलितमर्थतयाश्रुतानां। तत्त्वप्रकाशपरमार्थविदेवभूत्वानि
ष्ठाडितादहहनिर्वहतेविकारात्। तदिदमेताभिरात्ममृतसिद्धसद्युक्तिलत् गोपपत्ताभिर्युक्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलास
लालसोपिप्रहृष्टातुभवान्। तदनुचानयेचोपनिषदर्थश्रुद्वयाध्यात्मविजिज्ञासमानः परमार्थतत्त्वक्रमाद्वित्यावृत्तचेताः स्वप्रकाश
साक्षिकमात्मिकरसातिशयोपिस्वात्मनेवसाक्षात्किरिष्यतायथाचपरिहृतचोपलमात्मतत्त्वामृतसरमितिमुत्परज्जतिनिरायासमेवमा
नसांतथाहमकथयनेषधचरितस्परमपुरुषस्तुतौसर्गइत्येवादिक्। अभीष्टसिद्धावपिखंडनानामखंडिराज्ञामितश्चैवमाज्ञा॥
तत्तानिकस्माच्चयथाभिलाषसैद्धांतिकेप्यध्वनियोजयध्व। तदेतादृशीषुसर्वस्वपिदर्शनस्थितिषुकाममास्माकीनाः खंडन
युक्तयः प्रगल्भतोयासामीश्वरपरवशाविश्वव्यवस्थामनावस्थायनिरसतमशक्यं। तासामवतारणार्थमयंप्रावादुकप्रवा
दोपन्यासः। तथाहियदिशून्यवादानिर्वचनीयपक्षयोराश्रयणतदातावदमृषां निराबाधैवसर्वपथीनता। यद्विदु
प्रमाणाहिसत्वाभ्युपगत्रमतावलंबततथापिलक्षणखंडनेलक्षणखंडनयुक्तीनांचतद्विषयप्रमाणाविशेखंडनेप्र
त्येकतात्पर्ये। नचमोत्रादिलक्षणप्रमाणाखंडनेअपसिद्धातापत्तिः। तादृश्याः सूत्रव्याख्यायाः खंड्यमानत्वात्। नच
वाच्यलक्षणविशेषवस्तुवस्थापकप्रमाणाविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेषखंडनपरत्वे लक्षणान्तरप्रमाणान्तरव्याख्या
तरंचवाच्यप्रसुप्तभवतोपीति। वितंडकथामवलंब्यखंडनानां वक्तव्यत्वात्। तत्रचव्यावृत्त्यस्वपक्षनिर्वाहप्रतिपद्यनुयो
गानवकाशएवचसतिवादिदर्शनमाश्रित्यापिखंडनमयोगोनिर्वाधएवकरेशिवतत्प्रत्यवस्थातुंशक्यत्वात्। वैष्णवकरणानामि

विशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स्मृतावंतर्भावयितुमशक्यः। अननुभूतत्वेन संस्कारानुपनेयत्वात्। अतएव न तृतीयोपि। नाप्यनुभू-
वेतर्भावयितुमशक्यः। यस्य भिन्नानकाले अनुभवेन प्रागवस्थाया अभेदनात्। संवेदने वा अनुभव एवेति शेषपक्षे तर्भावस्यात्। सचाग्रे
रूपयिष्यते। अतएव न द्वितीयः। प्रागवस्था विशिष्टाभिन्नत्वात् शेषानुभवस्वीकारस्येत्प्रागवस्थाविशिष्टमप्यनुभवविषय एव निविष्टमिति च
रमयत्तप्रवेशः। अथ प्रागवस्था विशिष्टादभिन्न इत्ययमर्थेनिकांशस्तत्र प्रागवस्था विशिष्ट इत्यत्रैव स्मृतिवमभिन्न इत्यत्रैव शेषानुभव इत्येवमित्य-
च्योता एव तर्हि प्रागवस्था विशिष्टः सरदना विशिष्टोऽभिन्नाश्चायमिति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं भवति। प्रागवस्था विशिष्टा अयतया त्वभेदः केना-
पि न प्रकाशित इति एव प्रागवस्था विशिष्टः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरे न स्यात्। अथानुभवेन यो सावबुभूषमानधर्मो अयतयाऽभे-
दो बोधितः स कोद्यं तत्र मनो लब्धतपर्यवस्यतीति केनचित्त्वलुक् स्य चिदभेदो भवति स च स्मृत्यंशो यनीतमेव संविधाना कोद्यं तत्र प्रागवस्थावि-
शिष्टरूपमालंबत इति अभेदस्य प्रागवस्था विशिष्टा अयता सिद्धिरिति। तदेतच्च तत्र कोद्यं तत्र मालंबत इति कोद्यं तत्राश्रितो भवति। उत कोद्यं
तत्राश्रितता याज्ञायत इति। आद्ये अभेदस्य रानी प्रागवस्था विशिष्टधर्मो अयतो तत्त्वो पूर्व प्रागवस्था विशिष्टे दत्ता विशिष्टयोर्भेदः स्यात्। द्विती-
ये त्वयदेव कोद्यं तत्राश्रिततया इदं तावच्छिन्नधर्मो भेदस्य वृत्तानां तस्मिन् नाना तर्भावयितुं शक्यं नाप्यनुभव इत्युक्त एव दोषः। किंच यदा प्रत्यभिज्ञा
नं स इत्यंशे स्मृतिरयमिति शेषानुभव इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा धर्मिणामादायापि स्मृत्यनुभवस्फुरोद्वोरगत्या हि संस्कारेण त्वज्ञा मात्र-
चापनीयते। तत्रा विशिष्टो बाधो आद्ये स इति प्रत्यभिज्ञाया शरीरे न स्यात्। तत्रायाः केवलायाः संस्कारेणापनीतत्वात्। नापि द्वितीयः। तथा सत्यय-
मिति अनुभवांशे पि धर्मि प्रकाशो वक्तव्य एवा अन्यथा इदं ता मात्रप्रकाशः यमिति तच्छरीरे न स्यात्। एवं संस्कारस्य चिदयस्य क्वमिप्रतीतिहेतोरनयसो-
पनिधाने किंविशेष्याशेभिन्नाभ्याज्ञानाभ्यामुत्पन्नं। उक्ता एव द्वयसंभेदादभेदनाज्ञानेन। प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमया-
घातः। भेदपक्षे कदृशपातश्च द्वितीये धर्मि शेषप्रत्यभिज्ञायाः स्मृतिवमनुभवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसं। कश्चित् विषयव्यवस्थयापि नियमो भवेत्।

अथोच्यते मा भूद्विषयो याधिभेदाद्यवस्थानं उपाध्यतरानुभवविद्यति। तद्यथा संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्यवस्थिति र्दिद्यसन्निकर्षजत्वमा
 दाय चानुभवत्वव्यवस्थानमिति विशेषपरिहारेस्तु। नाप्रमात्वसामान्ये नंगीकारे प्रमात्पताया विषयव्यवस्थितौ बोधगमेनोपाध्यतरोपमाभेदपि
 स्मृति अनुभूतित्वयोरैकस्मिन्नेव धर्मण्यर्थनिवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरैकविषयते वा किंच ज्ञानविकल्पानामध्यात्मभावाभावसंवेदनात् स्मृ
 तित्वानुभूतित्वयोरपि प्रसभिज्ञायां स्वतः प्रतिभातेन विषयनिरूपणव्यवस्थितं नंगीकारे स्मृतित्वोदरिस्तायामपि स्मृत्यवगतप्रसंगात्तायदि
 च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं तदा तस्यैव विरोधे अभिधीयमाने स एव विरोधसामंजसा यो याधिनुपपन्नस्य तत्तन्निमित्तसि निविशते। अथान्य
 त्स्मृतित्वं नाम तदाप्यनुपपत्तिः तथा हि। संस्कारजत्वं संस्कारादनंतरं नियमेन भावो नियतत्वं च नानाव्यक्तिगते मेकं रूपं स्यात्कमकोडीकृता
 संभवतीति स्मृतित्वे नैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं। तथा च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिव्यवस्थिति स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्वमिदं
 न्योनाश्रयः तस्मात्स्मृत्यनुभवसंकरो दुर्वार एव। अपिवा स्मृत्यनुभवयोर्येकारासामग्योते प्रसभिज्ञायां मत्तयेन वानवैक्यमंशतोपि
 स्मृतित्वमनुभवत्वं च प्रसभिज्ञानस्य एवमेव तथात्विति प्रसंगात्स्मृत्यनुभूयोः स एव संकरः। अथ येन तु पृथगेव कार्योत्पत्तिप्रसंगः प्रत्येकं स्व
 स्वकार्यसमर्थत्वात्। सामग्रीभेदस्य च कार्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात्। अथ येन तु पृथग्जायेतत्पृथगेव कार्यप्रसभिज्ञायां तु तयोर्गुणयुग्म
 तत्वेन संभूय जननात्करवित् कार्योत्पत्तिः। यद्यपि घटपटादिसामग्रीर्नैवं दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वादनयोरीदृशत्वमुपपद्यते॥
 तद्विदुः कस्योद्दृष्टार्थस्वभावत्वाद्गन्धस्यापि सर्वस्य भवति जगद्भेदे च भगप्रसंगात् नैतदस्ति युक्तिरिति लिखितं तयोस्तत्र किंपरस्परसहकारि
 त्वमनयोरेक्येनवानवैतपरस्परमेलकलक्षणविशेषानुपयोगी कार्यजनने प्रतिमिथः सहकारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात्। ततश्चाविश
 षात्पृथगेव कार्यप्रसज्यते। अथ परस्परसहकारित्वं तयो रित्येतदा अनुभवांशेपि संस्कारस्वभावापरस्परसंस्काराणां शेषवत्त्वमिति निया

मकत्वाभिमतयोरुभयांशे साधारणपातस्मृत्यंशेऽप्यनुभूतिरनुभूत्यंशे स्मरणमिति वज्रलेयायितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिस्मृतिसं
करेणेति। नाप्यनुभव एवेति पक्षः। तथा सति तत्तावच्छिन्नस्य भेदाश्रयतां यानं संस्कारे नोद्विगमं निरुपि श्रेयति तदविषयत्वात्। न च सं
स्कारद्वयसंप्रत्यासत्ता संवदविशेषणतया तद्गुहः तद्विच्छिन्नस्योयं न चेति संशयो न स्यात्। दोषवशात् तत्र तत्प्रकाशेन संवदविशेषणतया दिति
चेत्। न विनापि संस्कारदोषवशात् तदापत्तेः। वस्तुप्रकाशनिर्दोषवाच्युत्पन्निरुक्तेः। क्वपितस्या वस्तुप्रकाशित्वाद्दोषत्वे कथमत्रादेरपि त
त्र स्यात्। विशिष्टत्वेन तस्यावस्थप्रकृतेरप्यपरिहारात्। न हि विनैव कुतोपि विशेषादस्या वस्तुप्रकाशिता। समर्थे दोषादवस्तुन एव प्रकाशे
संशयात् तत्रावस्थत्वादेरसंभवापत्तेः। वस्तुविषयत्वेपि दोषादनिश्चयतेति चेत्। न वस्तुनस्तस्या संकीर्णत्वात् सप्रकाशेन देवसंशयेक
कोटौ प्रकाशितमिति कुत्र तदनिश्चयात्। निश्चयार्थस्य संशयकोटौ वस्तुनैव संशयस्य तदभावाधिक्यमहिं विनिश्चयवस्या प्रसूतत्वादे
व। अभावनिश्चयः कोट्यंतरे केवलमधिकं स्यात्। जाति संशयत्वं तत्र योजकश्च दोष इति चेत्। नाददेतद्वानेवेति संशयकोट्यर्थे नैव शसम
वयेन वा शब्दप्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः। प्रतीति सहताकार्थसंबंधे प्रतीतिवेति तदापत्तेः। वाकार्थस्य प्रतीतिगतेपि निश्चयव
त्स्यात्मानयपुरुषवेति स्थारणपुरुषगतपाक्षिकमवहारापत्तेः। तस्माद्वाकार्थस्य तावधर्मत्वेमात्राकारित्वादिवद्विषयानवेया
पतिरेवेति। न च प्रत्यासमन्त्रोसत्तामपि प्रत्यासत्तपुरस्कारात्मनसा नयहर्णतद्वेदोषवशादित्यस्तु। दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण संस्का
रस्यात्मना तस्य मनसा तस्य च बाह्येन्द्रियेण प्रत्यासत्त्ये तत्रा एव तदर्थप्रकाशादिनियमोपपत्तेः। कः प्रत्यासत्तपुरस्कारस्त्वन्मते स्यात्।
यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमनये स तदा संदिह्यते तदाऽननुभूय प्रस्मृत्यवा तथा संदिह्यता वस्तुतस्तु मनसा संस्कारायाहिणा च
सुरादिना चात्मा याहिणा तादृशप्रत्यासत्ता यहर्णाभ्युपपत्तेः। नियमेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणस्वग्राह्यसंब

१८

सप्तः

١٤

रवे.म.

१८५

हेतुसामग्रीनानुभवसामग्रीत्वधारितं। पंचप्रमाणीकरणसामग्र्यसंभवादिति चेत्। चतुःप्रमाणीजनकसामग्र्यसंभवा
त्यंचमीप्रमाकिंनपारिशेष्यात्मरणावस्थापि। कुत्रवाप्रतिपन्नं पंचप्रमाणी। कारणसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं स्मृतिर्भव
तीति। घटस्तत्रासीदित्यादिज्ञाननामनुभवत्वोपमासंस्कृतत्वात्। अथमस्य संप्रत्यक्षादिकारणसामग्र्यनुपपत्तारजतमात्रस्य च
सर्वमनुभूतत्वेन तद्विषयसंस्कारसंभवात्संस्कारस्य हेतुतां गीक्रियतां तच्च नकारणत्वेन कल्प्यते। इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसंभवे जा
यमानस्य त्वनुमानादेरनुभूतविषयत्वेन तस्मान्नोत्पत्तिरसंभव इति तत्कारणलिंगादिकमेव मंगीक्रियते अतः प्रमाणात्तरा
सहकृतसंस्कारजत्वं तद्व्येम्पावाजातिविशेष एव स्मृतित्वमिति मैवं। तत्र कारणत्वं किमिति नाहं स्पेयेन संस्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते।
तेनार्थेन सह तदाहं सन्निकर्षादसन्निकर्षस्य च न स्य ज्ञानजनकत्वेति प्रसंगात्तद्विषयजन्यत्वं तस्येति चेत्। नासंस्कारस्यापि केव
लस्य तज्ज्ञानेनऽतिप्रसंगतादवस्थात्। सहचरितदर्शनादिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्ज्ञानेनास्मृतिप्रसंग इति चेत्। ना
तिनैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रियस्यापि तज्ज्ञानेति प्रसंगाभावात्। अननुभूतेपि तर्हि प्रसंग इति चेत्। नातवापि तर्हि मीतानधिगततद्व
र्मवत्यधिगते तस्य संस्कारवतः स्मृत्यापत्ता समाधिसाम्यात्। लुप्तत्वाहचर्यदर्शनसंस्कारस्यापि तथा सति सहचरितरजताद्य
त्वे प्रतीतिप्रसंग इति चेत्। नानवापि मते तादृशस्य रजतादिसंस्कारधत्तोरजतादिस्मृतिप्रसंगसाम्यात्। तस्माद्युतस्ते कालव्यवधान
दितः संस्कारलोपः तदनुपनिपातस्यापि हेतुत्वापगमे। नातिप्रसंगात् तदेवं तत्सद्व्यभिज्ञानं यत्ते संस्कारबोधकं। सहकारितद्वयसा
मज्ञस्यातिप्रसंगतात्। तत्सद्व्यभिज्ञानं तु सर्वव्यस्मरणपूर्वकमित्येतदपि सममेव। तथाप्यत्रार्थसन्निकर्षमन्तरा इन्द्रियस्य ज्ञान
करणत्वेनोपलब्धमिति चेत्। नाविशिष्टरूपमविषयमपातदुपगमात्। सहकारिभूतदोषशक्तेर्विप्रत्यासत्तित्वेन एतत्त्वात्। किंच संस्का

रामः

१८५

रस्यापि प्रमाणात्तरासहकृतस्य नाम च ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति तदपि कथं कल्पेतां तथा कालादि व्यधानाभावसदृशदर्शनस
हकृतस्य च कुरुशोपियुक्तं। प्रसभिज्ञान एव संस्कारस्य सदृशदर्शनादिसहकारित्वं कल्पितं न विन्द्रियस्येति चेत् प्रसभिज्ञाने संस्कारेन्द्रि
ययोरपिकारणत्वात् सदृशदर्शनादिसहकृतत्वे दर्शनेऽविशेषात्। अत्र सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसंगः
प्रसभिज्ञानवदिति चेत्। ना तथा सति तद्वदेव तत्तीक्ष्णं स्यात्। सदृशदर्शनादिसहकृतत्वे न च तत्राप्रसंजने संस्कारजत्वस्योपाधित्वं न च
सदृशदर्शनसहकारित्वे तत्राप्रयो जिकायत्यजतां न संस्कार इति युक्तं। सदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्तत्प्यतथा बोधात्। तथापि
सदृशे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं हीतुं शक्यमिति चेत्। ना उक्तमत्र यथैन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य तापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि
प्रमाणात्तरसहकृतस्य तापकत्वं मुपलब्धमिति तदपि हातुं न युक्तमिति संस्कारस्यापि चन्द्रियप्रत्यासत्तिवत् स्वीकारेण तद्विरहा
सिद्धेः। तत्रांशमोषकल्पनं च स्वतंत्रं संस्कारजत्वं पक्षे एव यावदधिकं कुतश्चायं तत्रांशमोष इति विचारमधिकरोति पूर्ववर्तमा
नादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादौ रेकास्मिन्ननुभवे प्रकाशितं तथा तज्जनेन संस्कारेणापि तथैवोपनेतुमुचितत्वात्। प्रस
भिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् दोषवशात् तत्रांशमोष इति चेत्। ना विषयसंबंधस्य स्वभावत्वेन संस्कारे तदलोपात्। दोषात्कृ
तौ तथेति चेत्। कः पुनरसौ दोषः। यस्माद्वा तस्य तिः परेषामिति चेत्। तर्हि तज्जता विशिष्टमिदं रजतमिदं वा सैव रजतव्यक्ति
रियमिदं वा युनस्तदेव रजतमुपास्थितमितीह वा सामान्यत एव रजतस्य तदापि परामृष्टस्य भ्रात्रो तत्रांशमोषस्यात्। दोषस्य वि
द्यमानत्वात्। अन्यथा इदं रजतमिदं शेषितमिदं न ज्ञाने तत्रांशमोषेन सादृश्यात्। मिथ्यप्रसक्ता नृपसक्तिः। न च प्रसभिज्ञानं स्मरणानुभ

खं. म.

२०

स्मा

२१

वाभ्यामन्यएवप्रकारइतिवाच्यंअननुभवत्वेनाप्रमात्वापातात्। नचैवमस्त्वित्यपिवाच्यं। अहणिकवादिनास्थिरसिद्धौप्रमाणत्वे
नोपन्यस्तत्वात्। इदंशप्रसिद्धलक्षणागेनचलत्तणोपपादेनअनियमः। प्रसज्येततस्माज्जातिवाचिनोनुभवपदस्यस्मृतितोयवच्छे
दार्थमुपादानमिति। सर्वशानुपपन्नमितिनापिस्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थोनापिस्मृतिलक्षणा रहितत्वंउक्तकमेणस्मृत्यनुभूतिसंक
रस्पदर्शितत्वेनव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। इतितापिनस्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः। तथाहि। स्मृत्यन्यत्वंकिंकिंस्मरणान्यतावासर्वस्मृतिव्यक्त्य
न्यतावास्मृतिवरहितत्वंवाभिप्रेतः। यथमेस्मृत्यन्यत्वंतिरेकात्स्मृत्युत्तरमप्यनुभूतिः स्यात्तन्निहितोव्यतिरिक्तास्मरणव्यक्तेरा
देकास्मृतिव्यक्तिस्तस्मरणमेवभवति। येनतदसत्त्वंनस्मृत्यन्यत्वंस्यात्तनापिद्वितीयः। मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्योहिभवता
कथंकारं व्यतिरिक्तत्वमवधारणीयं प्रमायाः। तासां सर्वासांभवताप्रत्यनुमशक्यत्वात्। तथाहि नतावसरकीयज्ञानेपर
स्यास्मादृशोध्यत्तसंभवः। नाप्यनुमानार्थोपबलित्वा नुपपद्यमानयोः सर्वत्रावागृह्णप्रत्यनुमशक्यत्वात्। नापिशब्दःसर्वत्रतस्यासं
भवात्ता उपमानाद्यसंभवोपिस्फुटएवाततः कथं सर्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्योव्यतिरेकोनिरूप्यः प्रमायाइत्यनेवोपादसिद्धिलक्षणास्यान
नुपपत्त्येवस्मृतिव्यक्तिः सर्वकालसर्वपुरुषसंबन्धिनः स्वाध्यायस्मृतिव्यक्तिप्रत्यक्षयताप्रत्यक्षोदेवावगम्यतोसामा
न्यलक्षणार्थेदिप्रत्यासन्नाव्याप्तिग्रहणकालइव सर्वव्याप्यव्यापकस्तुपरीतिहृष्टातसंश्लिष्टविक्रयोदोषयस्तत्वात्। तथासतिह्येकमेव
प्रत्यक्षयतः प्रमयत्वसामान्यलक्षणा संन्याविश्वमेवप्रत्यक्षस्यात्। एवमप्युपगच्छतः अद्वितीयमहिमावत्तमिदंयदिजानासिद्धिमस्वा
देतिविषयविवर्ततइति। नापिद्वितीयः स्मृतिवरहितत्वंहिस्मृतित्वाभावत्वंवास्यात्स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्वरूपेवातज्ञा
नंवा। नतावदाद्यः। तथाहिस्मृतित्वानोन्यभावेपिस्मृतित्वाभावोभवत्वेवतद्वत्त्वंवस्मृतिस्वरूप्यस्ति नहिस्मृतित्वमेवस्मृतिः ततश्चस्मृते

२०

३।

प्रकारासप्तवान्स्मृतिश्चानुभवश्चेति मतव्या तथा च स्मृत्या वृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति दुष्प्रत्याशा निरवकाशा। न च विषयीषो स्मृतित्वानुभू-
तित्वयोर्व्यवस्था कर्तुं शक्यते तन्निरासस्य निवेदितत्वात् ततश्च तदेव ज्ञानं तस्मिन्नेवांशे स्मृतिश्चानुभूतिश्चेत्यापत्तिरपि यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्त-
दा तदधीने तत्रैवांशे प्रमात्वापत्तिरिति स्मृते न विरोधापत्त्या अनुभवत्वस्वीकारे बाधके न स्मृत्या वृत्त्यतिरिक्तमनुभवत्वेनामा अनुगतं साक्षात्कारिज्ञाना-
नुमित्यादिसाधारणमनुभवत्वादेव व्यवस्थापनीयमिति प्रतीतिकलहेऽपि निस्तः न नुचानुभव एव शरणाभिहितप्रमाज्ञाने ह्यनुभ-
वत्वमेवानुभूयते न नुस्मृतित्वं तेन संस्कारजत्वेऽपि द्विषाथसन्निकर्षापेक्षया अनुभवत्वमेवेति विनिगमनापामपीदमेव प्रमाणा-
अन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न स्यादिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यवस्थेयमेवेति। तद्वत्ता तत्रावभासयोरनुभवस्मरणाभागा-
योः सत्वेनानुभवस्यैकपक्षे साधारणीकृतप्रमाणपितुमिहोपपत्त्यात्। एतेन स्मृत्यनुभवसंकरप्रसंगेनानुभूतिव्यवच्छेदपरि-
श्रुतं भवति। न च बाध्यप्रमाज्ञानेन व्यवच्छेद्यमाभूत्स्मृतं तत्रानुभविष्यतीति। तस्याप्यनुभूतित्वेन भवता अवश्यं स्वीकर्तव्यत्वात् तथा हि द्र-
ष्टव्यत्वासीदित्यादि स्मृतौ पूर्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति। न चासौ पूर्वमनुभूता भूतताया संस्कारेणोपनीयते। प्रत्युत पूर्ववर्तमानता-
या एव अनुभूता ग्रहणाज्जस्मादिदानीं पूर्वताधी सामग्रीभेदात्सोपमिति प्रत्यभिज्ञानवत्तद्विशिष्टावगमोप्यसौ स्मृत्यनुभवात्मक एवाभ्यु-
पगंतव्यः। एतेनानुभवसामग्रीसहितः संस्कारोऽनुभवकारणमिति पक्षे पूर्वशक्तिते इवमपि दृष्टं। तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः।
न च तदस्ति स्मरणं यत्र सानप्रकाशते। ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः। यदपि केचिदुच्येत दोषवशात् प्रमुष्टतत्ताकं स्मरणं भवतीति तदपि
नोपपत्तं तदीयस्मरणत्वे प्रमाणाभावात्। न चानुभवसामग्र्यभावात्सारिशेष्येण स्मृतित्वं इदं द्विषाथसन्निकर्षव्यावृत्त्या अनुभव-
सामग्र्यभावात्सारिशेष्येणानुमितादेरपि स्मृतित्वापत्तेः। सर्वानुभवसामग्र्यभावादिति चेत्। कथं पुनस्तत्तांशश्च न्यूनजतादिज्ञान

खं. म.

२१

अथियादिसत्त्वमप्युपैषितदाऽनुभूतौ स्मृतित्वप्रसंगः। अथवाभ्युपैषिकिंप्रतितस्याजनकत्वाभावो निरूप्यः। अथास्तत्तासतीमेवता
दृशबुद्धिप्रतिजनकत्वाभावावधारणमभ्युपैषितदास्मृतावपिप्रसंगः। यावत्सत्तदुद्दयस्तत्रजायतेतदधिकोतदृशबुद्धिमत्तास
तीप्रत्यजनकत्वस्यस्मृतावपिसंभवात्। सर्वामेवतादृशबुद्धिप्रत्यजनकत्वमनुभूतेतत्वेवस्मृतेरितिचेत्। तासर्वतद्व्यक्तिप्रतिसं
भवात्। किंच। सर्वाभितिकोर्थः किमसती। सर्वाततसतीउतसतीमसतीचेत्तुभयामपिप्रत्यजनकत्व। आद्येद्वितीचस्मृतावपितद
जनकत्वमस्येतानहिस्मृतित्वसंसर्गस्मृतीसंवद्देशतियावत्सः स्मृतिव्यक्तिषुबुद्धयोभवंतिताः प्रत्येकं स्मृतियक्तिषुजनकत्वमिति
कांचिसतीप्रतिवतदजनकत्वप्रागेवद्वितीतृतीयेनानुभूतावपितदजनकत्व। सत्यासत्तादृशबुद्धेर्भावेनामावेनचसतीमसती
प्रत्यजनकत्वस्यासंभवादिति। स्यादेतेतस्मृतित्वस्यान्याभावाभावादाययातिप्रसक्तिर्दिशितासानोपपद्यते। भूदाभेदवादि
मतेस्मृतित्वानेदस्मृतासहाभ्युपगमात्ताययोर्भेदाभेदस्योक्तान्योन्याभावानभ्युपगमात्। मोवकथं ह्यवधार्यस्मृतित्वस्यभे
दः स्मृतावानुभूत्येतिअनुभूतासहतद्विशिष्टप्रमायाअभावादितिचेत्। न। किंसता। किमसताइसाद्युक्तदोषाविकल्पेत्। न। प्रा
गभावप्रतियोगिन्यइतिचेत्। अनुभूतौतादृश्यः स्वीकारेणानुभूतेस्तथात्वायातात्। स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभाव
स्यान्योन्याभावात्माअनुभूतावपितुल्यः। नहिस्मृतित्वान्योन्याभावोनुभूतिरित्युक्तमावर्तते। अथमाभूद्भेदाभेदमादायप
रिहारः। तथापीदंतत्रभवतिइहतत्रास्तीतिप्रतीतिसाहिकएवामोन्यसंसर्गाभावयोर्भेदइतिचेत्। न। प्रतियोगितृयोपाध्यवे
चिन्नादभावेजात्यादिभेदानभ्युपगमाच्चतयोर्भेदबुद्धिरेतप्रामाण्यमनश्रुवानाकूटसाक्षिणीतितदनादरणात्। नचस्वप्रति
योगसमानाधिकरणोऽभावोन्योन्याभावः तदन्योन्याभावोऽस्तदभावः संसर्गाभावः। यथासंभवमात्माअयाद्यननु

रामः। श्रीगणेशायनमः

रामः

२१

भवस्वभेदाननुगमत्तदवगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वसंगात् ननु संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गभावतादात्म्य
प्रतियोगिकश्च तादात्म्याभाव इत्युक्त एव न मिश्रता तयोः यो हि संसर्गतादात्म्यनिषेधः संसर्गनिषेध एव न भवति तादात्म्यप्र
तियोगिकत्वादिति मैवं द्रव्यगुणकर्मणा समवायिकारणो युतेषां प्रध्वंसा न चैवं संसर्गभावास्तुः संसर्गप्रतियोगित्वेत्तु संस
र्गस्य समवायरूपतया समवायानित्यत्वसंगात् किंच तर्हि संसर्गभावो न्याभावो द्वावपि तद्यदादिप्रतियोगिकाविति
द्यदादेः कालादिवन्निरवधित्वापातः संसर्गतादात्म्योश्चाविशेषितयोर्निषेधसामान्यत एव तयोर्नुच्छेदः स्यात् एवं यद्यदे
वप्रतियोगिवाच्यतत्त्वरूपत एव न स्यात् तस्यापि संसर्गप्रतिष्ठावनेव तदनुत्तरं संसर्गनवस्थावाशेनोच्छेदात् पूर्वपूर्वच्छेदो
वा स्यात् न प्रतियोगानुयोगिनोस्तथा त्वविरोधः किंतु सहभावाभावोऽतस्तन्मात्रं स्यात् ननु तन्मात्रमेव न स्यादिति चेत् नानु
नुयोगिनिप्रतियोग्यापत्तेः तथा प्रमाभावकथं तथा स्यामिति चेत् न तथा प्रमाभावमूलस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नि
यमननुगमसंगात् प्रतियोग्यनुयोगिवादस्य कस्यचिद्विरोधः स्यात् तथाननुमीयमाणत्वे मेव स इति चेत् अतिप्रसंगात्
नियमेनेति चेत् व्यक्तेरविरोधापत्तेः तथाननुमानोपाधिकी योग्यत इति चेत् सैवमेव गता अनुयोगिप्रतियोगित्वान्पाका
शमार्थता स्यात् स्वरूपमेवेति चेत् न मिथः संभेदाभ्युपगमं प्रापितयोः स्वरूपोपगमात् तथाभूतस्वरूपमिति चेत् न
तस्यैव निर्वाच्यतापत्तेः कश्च गोत्वाश्रुत्वाभ्यां भावाभावयोरेवं विरोधे विशेषः स्यात् सत्तांचतयोः साहित्यप्रमायां प्रकारभेदे
नव्यवस्थापना किमिति कार्या प्रमथैवाप्रमानुपगमादिति अथ द्यादिविशेषितयोस्तयोर्निषेधो तो सविशेषणोच निषे
धोन कथंचिद्विशेषणमनुपसंक्रम्य स्यादिति ब्रूयात् तदपि नातर्हि विशिष्टस्य निषेधो विशेषणस्यापि भवतीति संसर्गो न्या

ख. म.
२२

निषेधोपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनः प्रसंगो वज्रलेपायेत। अन्यो प्रतियोगिकः संसर्गप्रतिषेधस्तथा विवक्षितः। एवं स न्योन्यनिषेधोपि संसर्गप्रतियोगित्वेन निर्व्याप्तिरिति चेत्। न। एवं ह्यन्योन्यसंसर्गभावः संसर्गान्नाभावश्चापराकोटिः स्यात् किंचैवं सति संसर्गभावेनान्नाभावो यो न भवति संसर्गभावतया विवक्षित इत्युक्तं स्यात्। तथा च संसर्गविशेषणमर्थमिति संसर्गभावमर्थमधिकमोको हतावयत्वर्यः संसर्गभावशब्दोऽपि हारितः स्यात् किंच नयापि वाचा अन्योन्याभावनिषेधो भिधीयमानो न्योन्याभावेऽपि प्रसज्यते। न ह्यन्योन्याभावेऽन्योन्याभावो भवतीति शक्यं प्रमानु। सामानाधिकरण्ये हि प्रकारभेदे सति भवति। यथानीलमुत्पलमितादि। ततस्तदभावादेव न तथेति प्रसंगः। अन्यश्चान्योन्याभावेऽपि तद्वैकः प्रमेयो यद्वदति तथा के।
ल्येपत् अभावमात्रे त्वतिप्रसंगात्। व्यक्तिविशेषे च विशेषे न्योन्याभावेषु संसर्गभावत्वापत्तेः। एतच्च सर्वत्र दृश्यत्वेन व्यवहियमाने दृश्ये। तथा हि नात च त्वन्मन्यसे तावन्न तत्तदपि मन्यसे। सामानाधिकरण्ये हि रूपभेदमपेक्षते। रूपान्तराणि हि दृश्यतश्चेत्तदभिधीयते। तादृशेण तथापि स्यात्सैव सम्यग्मिचारता। अपि च। अन्योन्याभावस्य संसर्गभावोऽप्येवं व्यवहियन्नः स्यात्। तस्याप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात्। अथा अन्योन्याभावस्य संसर्गभावो नाम अधिको नोपेयत एवमादाय तथा स्यादिति चेत्। न। एवं तद्विना न्योन्याभावस्याभावो नाधिकोऽप्युपगतव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन व्यवहियन्नोऽपि संसर्गभावस्य त्वदभिमतस्य कथं स्यात्। व्यवहियन्नस्य निषेधार्थत्वात्। अथ मा भूदधिको सौख्यरूपमेव तथेष्टत इति तदा दयव्यवहार एष निर्विघ्न इति चेत्। तद्विन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकेऽपि तुल्यमेतत्। अपि चान्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावोयः संसर्गभाव इति वदता वया अन्योन्यप्रतियोगिके अभावे निषिध्यमान अन्योन्यात्मको सावभावोऽप्युपगतः स्यात्। द्वयोर्निषेधयोः सुदोष सुदतया न्योन्यस्य

कारो ६

शमः
२२

रपिप्रमात्वापातः। तदवच्छेदाद्विशेषाणोवैयर्थ्यं च विना विशेषमिच्छादावपि प्रसंगात्। स्मृतित्वस्य संसर्गाभावस्तत्र विवक्षित-
तत्रतिचेत्। तथा हि। स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति किमुच्यते। किं स्मृतित्वविशिष्टसंसर्गाभावः ततः संसर्गविशिष्टस्य स्मृतित्वस्य
अन्यदेवैवाकिंचिदनया वाच्यं ग्राह्यं विवक्षितं। अथ स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावस्तथावस्तीति स एव प्रसंगः न हि स्मृतित्वसंस-
र्गः स्मृतिः। अतएव न द्वितीयोपि न हि संसर्गविशिष्टं स्मृतित्वतदेव स्मृतियक्तिः। ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वे न महस्मृतियक्तेरन्यो-
न्याभावमादायोक्तदोषानिवृत्तिः। एवं तत्र। पिसंसर्गविशेषाणाप्रक्षेपेन दोषानिवृत्तिरेवात्र न वस्थायां पर्यवसानं विशेषाणाप्रक्षेप-
परंपरायाः। न व वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गात्तरेण संबधित्वं। किंतु स्वभावतएव तत्कुतः परंपरागवेषाणां कार्यमिति। स्मृति-
त्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय कृतस्य प्रसंगस्य परिहर्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात्। संसर्गात्तरविशेषाणावचनस्याधिकार्यपर्यवसायि-
त्वात्। किंच तदुभयस्वरूपातिरेके तत्संसर्गस्यामन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गो धर्मिस्वरूपं चेत्तयोः संसर्गात्मत्वे व्यवस्थाप्यमाने अ-
नुभूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः किमनुभूतेः स्वरूपनास्ति उत स्मृतित्वसंसर्गस्याततः कस्य निषेधः अर्थान्तरभूतस्य च सं-
सर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसंगस्तदवस्थः। स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवताननुपगमात्। स्वरूपमेव तयोः संबध इति तत्र भवेतामु-
पगमः। अथोच्यते अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसंभवेपि न परस्य संबद्धबुद्धिजनकत्वं तयोः तादृक् संबध तयोस्तत्र संबधात्म-
कत्वं स्वरूपयोरुच्यते इति मेवं। विशेषोऽयं संग्राहका सिद्धौ तस्याप्यनुपपत्तेः। उपसंग्राहकान्तरे कौतत्संबद्धोऽपि प्रसंगेनापरापराप्रसंग-
हर्कगवेषणायामनवस्थाया तात्। तावतापि चानुभूतिस्वरूपेकः। स्य निषेधे चिरितिः स्यात्। स्मृतित्वसंसर्गानुभूतिः संबद्ध इत्येव रूप-
बुद्धिजनकत्वस्येति चेत्। आत्मिकाया इदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयित्वमशक्यत्वा शक्यत्वा यथार्थं या इति चेत्। इदृशबुद्धेर् यथा

निधीयते। भावो निषिध्यत इति चेत्। न। तस्याभावपदेनैवलत्वत्वात्। भावनिषेधो भावइत्यनर्थो। तत्र मिदं भावसामानाधिकरणनिषेध
 एवकारार्थ इति चेत्। न। उक्तेनैवातार्थत्वात्। अन्यो भावस्य च तस्य स्मृतावपि भावात्। नहि भावसामानाधिकरणस्य स्मृतिः स्मृतौ
 च भावमभावेनैकत्र मन्यमानेन तस्याप्येष्टम्यत्वात्। तयोः परस्परप्रतिज्ञेपरूपत्वात्। नहि रूपसयोरैकत्राभावेन तसामानाधिकर
 णाभावः स्यात्। समाविष्टयोर्भावाभावयोः। परस्परप्रतिज्ञेपात्मकत्वेन न सिद्धेति चेत्। नहि याविषयोर्भावतदभावपदसंकेतनरूप
 सयोरिति रुचिस्ते प्रमाणरूपपरसयोः परस्परप्रतिज्ञेयानात्मकत्वात्तदभावे तयोः सामानाधिकरणाभाव आस्य अत्र नुनैवमिति चेत्।
 नातथात्वस्यासामानाधिकरणप्रयोजकत्वे तद्यतिरैकः सामानाधिकरणप्रयोजकस्यादितिरूपरसादीनामसामानाधिकर
 णापत्तिः। भावाभावयोरसामानाधिकरणानुपपत्तिश्च। असामानाधिकरणमेव यत्रेति विवक्षितमिति चेत्। न। एवकारार्थ
 दोष्यतादवस्थ्यात्। एतेन विलक्षणा एवायमभावो भावसहासनानुपवेरी एवकारसमन्विताहारेणोच्यत इति निरस्ततसा
 पि वैलक्षण्यप्रतियोग्याश्रयनिषेधता साम्येयिसामानाधिकरणविरहादुच्यते यत्र तत्त्वमभावात्तरा। सामानाधिकरणाभा
 वप्रत्ययेनेति चेत्। न। प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात्। अन्यो भावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभाव इत्युक्तोचस्मृति
 व्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः। तदा स्तो विस्तरः। नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्वत्वेन तद्विवक्षितः अन्यो भावपि भवताम
 भावव्यवस्थ्यायास्तादृशत्वेनोक्तप्रसंगस्य समानत्वात्। अथान्यदेव किंचित्संसर्गो भावनिर्वचनक्रियता तथा हि। स्मृ
 तित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधः तत्र तदभावस्य संसर्गो भावत्वं यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गो भावता किं त्व
 न्यो भावत्वमेव। सद्ब्रह्म न विवक्षितः। पूर्वक एव तु संसर्गो भावो भिषिस्मि त इति नैतद्विचारसहं। संसर्गो ताया निषेध इति येयत्

रखा

तीया सालक्षणो वा सहयोगो वा कारणाभेदे वा करणादौ। नाद्यः संसर्गितया भक्षितं स्पैवान्मोनाभावमादाय प्रसंगात्। नापि द्वितीयतत्स
हितस्पैवान्मोनानिषेधस्य प्रत्याख्या तु मशक्यत्वात्। तृतीयस्तु न संभवति अत्र तन्निषेधस्या बुद्धिनिधर्मकत्वात्। तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वा
त्। प्रकाराविनीयतृतीयेति चेत्। प्रकारशब्दार्थस्य निर्वक्तव्यत्वात्। प्रकारः प्रकार एवेति चेत्। नाविदितलस्य स्पलक्षणमनभिधायित
व्यवच्छेदेन तस्य दशयितुमशक्यत्वात्। अन्यथा सर्वत्र प्रष्टारप्रतिलक्षणानभिधानाया तात्। को घट इत्यादि पृष्ठे घट इत्याद्ये चोत्तरं सं
गच्छेत्। प्रकार इति पक्षो नोपपन्नः सरोषत्वादिति त्वर्कः को दोष इत्युक्तो दोष एव दोष इत्यभिधायैव निर्दृष्टी भवेदिति स्मृतिवत्स्मृतेर्ल
क्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूतिवमिति प्रत्युक्तं वेदितव्यं गृहीतस्य ज्ञानं स्मृतिरिति वस्मृतिलक्षणो धारावाहिकज्ञानेऽतिप्रसक्तः साये ज्ञा
नं स्मृतिः साये ज्ञाता च स्वविषयनियमे समानुविषयकज्ञानापेक्षतेति चेत्। नाप्रत्यभिज्ञायां भागस्य स्मृतित्वापत्तेः। एवमस्त्विति चे
त्। ना। तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवभागयोभिन्नविषयत्वव्यवस्थितौ तदभेदः केन गृह्यतेति। संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृति
रित्यपि न सामग्रीतः सर्वसंभवेन लक्षणस्यासंभवात्। असाधारणतद्देतुकधीत्वमिच्छित्। ना। आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः।
आत्ममनोयोगस्य साधारणत्वात्। कार्ये कथं नवधारणे चकारणत्वात् नवधारणात्। तदेकमेव तदेवलक्षणं स्यात्। येन ज्ञा
नेनार्थो ज्ञाततात्मकियते तदनुभवः। येन तु ज्ञाततात्तथा तत्स्मरणमिति चेत्। ना। ज्ञातो ज्ञास्यते चेत्। ननु मानादावप्यापत्तेः।
ततस्वविषयतः स्मृतिविवचनमत्रतो वा केनान्यनुभाव्यत्वात् कार्यकारणाभ्यां चानुगत रूपस्य प्रागसिद्धेर्जातिनित्यसंकर
प्रसंगादशक्यमिति। नापि चतुर्थः। यतः कार्यगतवैलक्षण्येन नवगमेककारणताका साधारण्यमाज्ञेयमिति। न केवलप्रत्य

ख. म. कं परार्थस्य तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानुपपत्तिर्मिलितेष्वस्मिन्लक्षणो दृष्टान्तमुच्यते तथा हि तत्त्वानुभूतिः प्रमेतन्नेन का कतालीयमपि यथार्थं
 २४ ज्ञानं व्याप्यते । तद्यथा पाणी पंचवाराट्कान् पिपाया कश्चिन्मृच्छतिकतिवराट्कारतिष्ठश्चाजा कृपाणीयनायेन ब्रवीति यचेति तत्तत्
 चेति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रोतुश्च दृश्यते तावदेवं विधोदाहरणानि । तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यवच्छेदुं शक्यं वस्तुतस्तस्य पंच संख्यावक्ति
 त्वेना तथा भूतत्वाभावात् । नाप्यनुभूवशद्व्यवच्छेदमनुभूतचरत्वेन स्मरणालक्षणापेक्षणात् । न च वक्तुः संसर्ग एव नि
 श्चायकाभावादेकतरकोटिव्यवहारस्तत्कृष्यादिप्रवृत्तिवदिति युक्तं । तत्राप्याहाररूपैककोटिनिश्चयावस्थानादप्यस्या संसर्ग
 स्य कोटिद्वयनिश्चयसमुच्चयतायत्ने । न च प्रमेव तदित्तरशीकरणीयं मध्ये ज्ञादिदुरतर्भावत्वात् । अव्यभिचारिकारणजत्वे सतीति वि
 शेषणीयमिति चेत् न तत्त्वपदेन यथोपात्तात् । का कतालीयसंवादरूपमपि ज्ञानं न व्यवभिचारिसाधारणकारणसामर्थीजन्यमा
 स्यात्तुमीशिष्ये व्यवभिचारिणोपिकारणा विशेषतश्चार्थत्वप्रसंगात् । न हि हेतुक्रमेवा स्पष्टार्थत्वं नियामकाभावेनातिप्रसंगात्
 नात् । अवश्यमस्या व्यवभिचारित्वेऽव्यभिचारिनियतमेव कारणं वाच्यं किं तदिति चेत् स्वात्मनैवात्र प्रश्ने दीयतामुत्तरं भवताये
 न यत्तेषु प्रमाराशिष्ये वेदं ज्ञानमतर्भाव्यं । प्रमासा मान्यलक्षणो न वा व्यवच्छेदक्यः । एवं लिंगाभासादिभ्योपि जातं लिङ्गे ज्ञानं देव
 तास्थितलिंगलिङ्गिनि लिङ्गिमेव वा यत्सा तत्र यद्यपि लिंगाभासां सेनप्रमानवातद्वतिलिङ्गिस्वतन्त्रे तथापि विशिष्टं तथा वि
 धंगोचरपंतास्तस्या बुद्धेर्लिङ्गांतरवतिकेवलेवालिङ्गिजिवद्वादावप्यंशे विषये प्रामाण्यस्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादि
 ति । आभासकरणजत्वाद्बद्धिष्यस्य वस्तुनूतात् लिङ्गादेरन्यत्वमेवेति चेत् न । विशेषस्यान्यत्वेऽपि तत्रातीयतीमात्रवत्तावभा

वस्थो योपतेः। तथासुत न्योन्यास्मिन्निविशेषणो जगदेव प्रविष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितं स्पष्टं जगदात्मतायां सिध्यंत्या
 मन्यो न्याभावात्मात्मतामिस्मादिति व्यर्थं विशेषणं प्रयासो हासायेति सविशेषणोऽप्यविशेषणवत्प्रसंग इति महत्कौतुकं। ननु घटा
 भावो न भवति स्तंभ इत्युक्ते किं स्तंभो घटात्मा विहितो भवति। तत्र स्पष्टं हेतोः। तदा हितं या स्यात्। यदि घटस्तदभावश्चेत्तेव जगत्स्यात्। यदा तु
 स्तंभादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा कथं स्यादित्युक्तं प्रसंगात् न वकाश इति। मैवायं या घटस्तदा भावाभ्यास न्यावस्मादिकं मप्यभिकोटिस्तथा नो
 न्या नो न्याभावाभावा न्या कोटिः स भवति निविशेषणोऽन्योन्यमध्यजगत एव प्रवेशात्। तदात्मनोऽपि निविध्यमानत्वेन त्रिषेधात्मकेतदात्मनि ज
 गत्प्रवेशात्। नहि घटः पटोऽस्मत्पतेन घटः स्वरूपादस्तीदात्मा विहितः स्यात्। यदि नु तादात्म्यं नामाभेदाख्या धर्मः कश्चिदिष्यते स घटपटाद्य
 धिकरणतया निविध्यते तदा नी संसर्गाभाव एव स्यात् तस्मान्निविशेषणं तादात्मात्तर्जुतं जगदितिकोद्यत्तं भाव इति। अपि च एव तं हि घटे नि
 विध्यमाने घटाभावो विधीयते घटाभावेन निविध्यमाने घट इत्यपि न स्यात्। तृतीयं स्पष्टं विद्यमानत्वात्। भवत्वा घटाभावस्तंभो न भवतीत्यत्रा
 पि घटाभावत्वाविशेषाद्विशेषात्तरा निर्वचनाद्वटस्तंभात्मेत्येवोक्तं स्यादिति त्वत्प्रसंगस्त्वयि निषेते। संसर्गा नो न्याभाववेचि च्यमा
 दा यस्य परिहाये स एव चनाद्यापि भवति घटे अत एव प्रतीतिवलादस्य देववैधर्म्यमनयो रूपेयमित्यपि निरस्तं। प्रतिषेधप्रतिषेधविरोधप्र
 कारविशेषमवस्थानिरुक्त्यशक्तेरतिशेवणोक्तनिषेधे अन्यविधिप्रौढं भवद न्योन्याभावनिषेधोऽप्यन्यविधये स्यात्। समवायिर्वचनीयतैव
 प्रतीतिव्यवहारमवस्थापयन्नु योगवागा वारणा यवज्ज्वारा वारणा यमाना विजयेते। ममत्वे वंदर्शनं प्रतीतिसिद्धत्वादस्य तासद्वि
 लक्षणं भवदपि जगततथा सत्त्वोपगमेवाध्यमानत्वादनिरवचनीयमिति। अत एव प्रतीयमानत्वादेविममनयो दुष्पमारा म
 तिदूरे निरस्तमुक्तं प्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुपपन्नितः प्रतीयमानत्वेव बाध्यताया एव कथनात्। तस्माद न्योन्याभावसंसर्गाभाव
 भेदोऽवस्थितो। सत्ता स्यात्तद्व्यवस्थितिस्वाश्रयकश्चिकित्सता। अभाव एव यत्रेति सावधारणं वक्तव्यमिति चेत्। न एव कारणा किं अधिकं

ख-म्
२५

मवायादूपविशेषणीभवतितथाविषयभावात्ज्ञानस्यापि तद्विशेषणं भवत्येवेति चेत्ताना एवं हि पुरोवर्तितादिना तूपेण
तथाभावसंभवात्तु पुरोवर्तिनीशुक्तिरजतजयागाहमानज्ञानं प्रमाणं स्यात् न च वाच्यमिष्यत एव सा प्रमापीति नम्यभिचारो
दनेययुक्तिमनीति। यथार्थताविशेषणवेयर्थप्रसङ्गात् अनुभूतिः प्रमेत्युक्त एव हि तावत्रास्त्यतिप्रसंगः सर्वस्य नम्यभिचा
र्यनुभवस्यात्तेतोऽन्यथास्यातिवादिनेयधर्मिण्यपि प्रमात्वसंभवेत्त प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्योत्तरं यदि वैशतोपि नम्य
भिचारिण्यप्रमालक्षणं गमदिति चेत्तसि निधाय यथार्थत्वविशेषणं प्रयुक्तं तदानुक्तमुक्तदोषात्। अथान्यत्र प्रकाशमा
नेन रूपेण सर्वेण विशेषणभावाद्यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यसाधनमाणां च तावता धर्मिणो धर्मविशेषणतया दोषः न त
स्यापि तद्विशेषणं तत्र नम्यवच्छेदकत्वादिति। तर्हि नम्यभिचारिज्ञाने धर्मिण्यपि प्रमाणा स्यात्तस्यैव तन्मासादृश्याभावात् नम्य
भिचारिणां वांशमवोध्यतदीयाप्रमितिकोटिनिक्षेपसाहसिक्यादविम्यता किमन्यमिवायं शात्रुरोधेन नम्यभिचार्यं शस्यापि
प्रमाकोटिति वेशनेमवानाद्यवसीयते भवता शक्यते ह्यनुभूतिज्ञानत्वादयः तादृशाभिप्रायानुरोधिनो लक्षणकर्तुं यदि च वाध्या
र्यं शिखीरवाध्या र्यं शेष्यप्रमेव तदा सौधायकुंभादिवरत्वात्तु हि नद्युतिविद्युदादिपरभागाग्रहणादवयवनिर्वाचनं च तावत्परिमाणाल्प
परिमाणमुल्लिखत्प्रसक्तं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमा स्यात्। केचलभ्यं देशकालालोकादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य स
मस्ततावदर्थप्रवृत्तिसामर्थ्यादाहरणं येन तत्प्रमाणं जन्मस्यैव वाध्यांशवाधादवाधेयं शेतदोषस्य मिथ्यात्वं समर्थयुमेतदा
यदर्थजातीयं वाध्यं तदर्थजातीयमावाध्यमपि मिथ्येति मनमानेके मुत्तरं ते स्यादन्यत्र लोकप्रसिद्धमप्रमादाहरणत्वात्। अथान्य

रामः
२५

तेप्रकाशमानेनरूपेणविशेषणतयायदर्थसाम्यमनुभवस्यतत्रप्रमात्रमिति विषयविशेषनियमेनैवप्रमात्रंलक्षणायामि
तेतदर्थमेवयथार्थविशेषणोपादानमिति।मैवंविशेष्याशेष्यनुभूतिरेवंप्रमाणास्यादित्यवच्छेदकंविशेषणमभिमतं
तंधर्मपितृस्वसंवदाद्वर्माविशिनष्टीतिनेक्तदोषइत्युक्तमेवेतिचेत्तनविशिष्टेप्रमात्राभावापत्तेःअपिचेवेतर्हिज्ञतत्वा
दिकमपिबुद्धिनसेवश्रुतिकायारजततयाप्रकाशितायाश्रुतिःसैयमिति ननुसाक्षाद्विशेषणविवक्षितंरजतत्वज्ञा
नद्वाराश्रुतिविशेषणमितिनातिप्रसंगः।मैवातर्हिदीर्घदंडः।पुरुषइत्यादौद्रव्यदंडादिभ्योवेलत्तरेपविशेष्यस्यानुभूयमानेऽनु
भूतेनंप्रमानस्यात्दीर्घत्वाददंडद्वाराविशेषणत्वादितिज्ञानरूपद्वारानपेक्षतयाविशेषणत्वमितिचेत्तनसाक्षात्कारेदसाद्यव
गमानामप्रमात्रायातात्रणविशेषणत्वमिष्टमिति तद्वृत्तं तद्वृत्तंरूपादेःसमवायेनज्ञानाविशेषकत्वात्अर्थविशेषणत्वेअर्थनि
यमोयत्तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेणेतिननुतज्ज्ञानेपीतिचेत्तानातज्ज्ञानव्यक्तेरन्वयसंभवेनासाधारणपादव्यापकत्वादिसंलक्ष
म्यकपरिच्छेदःअमेतपिनयुक्तंनखलुसम्पत्कृतवविषयतायार्थस्थित्यसंभवत्युक्तदोषात्तननुसामस्यसम्पत्कमिष्टंअभि
धीयतेवल्लोकेनमयासम्पदृष्टंसामान्याकारेणरूपलक्ष्मिमिति तदिहसमीचार्थस्यपरिच्छेदःसम्पकपरिच्छेदःसम्पगर्थविष
यत्वाद्वासम्पत्तुपरिच्छेदंसमानाधिकरणएवायमिति।मैवं।सामस्यमर्थस्यकिंसर्वीवयवसहितत्वंअथवासर्वधर्मसहित
त्वेनाद्यःअनवयवपदार्थपरिच्छेदस्यसावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापिमध्यभागाद्यविषयस्याप्रमात्रापातात्तनापिद्वितीया
असर्वचित्परिच्छेद्वीनांसर्वासामप्रमात्रापत्तेःअथमनसससम्पकशब्दःसविशेषार्थःयादपिलोकेभिधीयतेतमया

ख.म.
२६

सम्पुद्गुह्यं तस्यापि नमया विशेषतो हृष्टमित्यर्थः । तस्माद्विशेषसहितधर्मिपरिच्छिन्निः प्रमेत्युक्तं भवति विभ्र
मादयो हि विशेषमपश्यन्तो जायन्ते इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमिदं विशेषणान्तरानभ्युपगमे पितृरूपम
वकेषां विद्विष्य इति नेतयुक्तं । विशेषपदेन विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषणसहैव युक्तिव्यक्त्या देभ्यो मेणावगाहना
त्तस्यापि प्रमात्वं स्यात् प्रत्यर्थव्यावृत्तकारणाच्च विशेषणानुपादानेन ननु गमप्रसंगात् सामान्यतश्चातिप्रसंगात् उभयथाप्यसं
गततापत्तेः । विशेषस्यैव भवतु स्वरूपमेव विशेषः तथाप्यभेदादेव विशेषसहितत्वं नास्तीत्यप्यत्र परिहारात् । यत्तु काश्चिद
वोचत विशेषशब्देन तेभिधीयन्ते यददर्शने भ्रमसंशयावकाशो यदर्शने च तान् च व्यवस्थितं न भ्युपगमे तत्त्वात् तत्त्ववस्थानस्या
ता भवितव्यं तेन अन्यथा व्याघातादिति तदयुक्तं न तावदेव विधौ विशेषो मिधातुशब्दो यदवगमस्य न भ्रमश्चादिसंभवः । स्वप्न
दृशः सर्वविशेषोपलम्भसंभवात् न च व्याघातदंडं भयमात्रादसावुपपादयितुमशक्यो भ्युपगंतव्य इति युक्तं तदुपदेशेनाश
क्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदप्येति निर्वक्तुमशक्यः । स्त्रीत्येव किञ्च तदा व्यवस्थाप्यते न हि परिदृश्यमानपदार्थगोचरं तद
स्तिकिञ्चिदनुभूयमानं यत्त्वेनैवाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यमिति प्रतिपत्त्या तदुपदेशेनाशक्यत्वेनाश
लभमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पनायुक्तं भद्रावहशश्च व्याघातोद्भावनविभीषिका मुन्मूलयिष्यामः । ननु न स्तूमाविशे
षणसहोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भः किन्नामविशेषसहितस्य पदार्थस्योपलम्भो विशेषोपलम्भ इति तथा च ननु रजतत्वं
विशेषोऽस्ति तत्कथं रजतभ्रमे पितृत्वप्रसंग इति । मेवा उक्तदोषेनैव निरस्तं वा त्रयदि हि विशेषस्य सामान्यतो मिधानं तदापुनः

रामः
२६

सादोषायरिहारात्। सामान्यसंबंधकोटिनिविष्टत्वादिशेषस्य तस्य च तत्रानवस्थितस्यैव स्फुरणत्रैषदोषइति चेत्। न
विशेषप्रतिभासे सामान्यतरतन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्याभ्युपेयत्वात्। देवदत्तजडदत्तसंबंधितो संशयेऽपि पुरुषसंबंधितानि च
यवतसंबंधिविशेषस्यात्रिर्लुङितविशेषस्वरूपतया च प्रवेशेन्यायादेरनुगमप्रसंगात्। सामान्यानुमानाभासे च संवादिनिवि
शेषान्यवत्ताकल्पनानवकाशात् सामान्यसमवाययोरप्यस्यैव प्रतिभासेन थारयातिविहायात्मस्यातिप्रवेशपातात्
तत्र तदधर्मांतरस्य जात्यादात्मा रोपस्तत्रेति चेत्। न। तथा धर्माणीजातो व प्रमात्रादवस्थात्। सस्य रोपनिमित्ताच्च
तादात्म्यरोपानुपपत्तेः। परार्थानुमानाभासे हि प्रतिपादितपदार्थसंसर्गरोपकारणसंभवात्। तथापि तत्र तादात्म्यरोपक
ल्पने तथा भ्रमनियमस्य निःप्रमाणा कत्वात्। के स्पचित्तत्र जातसंवादजाति संसर्गभ्रमस्यमितौ का गतिः का वा गतिः सिद्धसा
धने। तत्राप्यव्यवकनार्या सिद्धत्वव्याघातात्। तथा चेव हेत्वाभासस्यापि यथार्थग्राहितयोः कनिमित्तस्य व्यभिचारेणाभ्युप
प्यभासेन प्रतिभासकल्पनाया निमित्तत्वात्। सिद्धसाधनमितरे वा व्यवहेदात्। यथार्थानुभवः प्रमेतत्प्यलक्षणा यथार्थ
त्वहितत्वविषयत्वं अर्थसदृशत्वं वा स्यात्। नाद्यः। पूर्वनिरस्तत्वात्। नापि द्वितीयः। व्यभिचारिणोऽपि प्रमेयत्वादिनार्थसादृ
श्येन प्रमात्वापातात्। ननु ज्ञानविषयीकृते न रूपेण सादृश्यविवक्षितमिदं न च प्रमेयत्वादि रूपस्य व्यभिचारिणोऽपि
प्रकाशनसंभवेन तथाप्यतिप्रसंगइति वाच्यं प्रमेयत्वाद्यशेषप्रकाशमाने विषयीभूतधर्मांतरापेक्षया व्यभिचारिणोऽपि
प्रमात्वाभ्युपगमादिति नैतद्युक्तो प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्या ननु प्रमेयपित्तत्र त
दीयप्रमात्वाङ्गीकारादिति। प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यमनुभवस्य विवक्षितं। मर्थस्य यथास

ख. म.

३९

प्रमात्वापेक्षानापितृतीयः ज्ञानार्थभेदवादे सर्वप्रकारेण तत्साम्यानुपपत्तेः अभेदवादे तु चेमपितथाभ्युपगंतव्य
त्वयसंगेन विशेषणवैयर्थ्यप्रसंगात्तैस्तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षितत्वयथार्थत्वप्रस्तावोक्त्येव दृष्टान्माव
र्तत इति। अविस्मयानुभवः प्रमेयपिना अविस्मयवदित्वं हि ज्ञानात्तरेण तथोद्दिश्यमानत्वे ज्ञानात्तरेण विपरीततया
ऽप्रतीयमानत्वचऽप्रतीयमानव्याप्यविषयवैवा अन्यदेव वा किञ्चित्। नाद्यः धारावाहिकभ्रमप्रमात्वापातात् न
च प्रमाभूतज्ञानात्तरमिति वाच्यं प्रमाया एवलक्ष्यमाणात्वात्। नापि द्वितीयः। अज्ञातवाधभ्रमव्यावनात् सुस्थदृशो
त्पन्नशुक्लशरवज्ञानादेः। दुष्टेन्द्रियदृशोत्पन्नतत्पीति मज्ञानाद्युद्दिष्टविषयवैपरीतस्याप्रमात्वप्रसंगाच्च प्रतिज्ञानुद्दि
ष्ट्यमानार्थवैपरीतभावविवक्षाया नुप्रमाया एवलक्ष्यमाणात्वात्। दित्युक्तमनुयजति। अदुष्टकरणाकृतानेन वाधितत्वं
विवक्षितमिति चेत्। नातदेव जर्हि प्रमालक्षणा मस्तु किञ्च दुष्टत्वं निरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात् ननु किमे
तावतादुष्टत्वं विपरीतज्ञानप्रयोजकस्तद्धेतुगतो विशेष इति स्ववचमेवेति विपरीतपदव्यवच्छेद्याप्रतीतोत्तदुपादान
व्यर्थताप्रसंगात्। तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणजं ज्ञानं नास्तेवेति स्मार्ता विपरीतपद
व्यवच्छेद्याप्रमेवेति चेत्। नातस्या एवलक्ष्यमाणात्वात् नदीयस्वरूपस्येतरमावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः
पत्तेन व्यतिरिक्त्यवच्छिन्नतद्ज्ञानमन्तरेण व्यवच्छिन्नमतत्तज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयोऽनवस्था
वा एकोनेकविशेषेथे विशेषोयत्र लक्ष्यते तद्विशेषात्तरान्यज्ञादोषस्तत्रैव धावति। नापितृतीयः। व्याप्यशब्देन व्या

रामः

३९

यमात्रं तद्विशेषो वाकपि दमिपेतः स्यात् आद्ये सधूमाग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्या नाम्ना वाक्यजवोधस्य
 वानाप्रमात्वस्यात् नपि द्वितीयः सत्यर्थक्रियावासामग्रीवा उभयथापि सर्वदोषानिहतेः। एकदा च सर्वत्र प्रामाण्य
 संभवेन क्रमाश्रयणे तत्तदर्थक्रियातु नत्सामग्रीपरपरपरवगमनियमाभ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये पुरुषाद्युपपत्त्यर्थ
 वसानप्रसंगात् विच्छेदाभ्युपगमे त्वंतिमावगमस्याप्रामाण्यादाय ममप्रमात्वापत्तेन वास्तवतदर्थक्रियार्थेन रूपत्वे
 नमवहारानर्हत्वात् तथा प्रतीतिमात्रस्याप्रमासाधारणत्वात् न त्वेवं चतुर्थः पक्षोऽस्तु। यथा हि। अर्थक्रियाकारिविषयत्वमेव
 संवादित्वमिति तथा ह प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिश्चाविसंवाद इति। सामान्यतो विवक्षायां भ्रातावपि प्रसं
 गात् प्रतीममाणरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितमिति चेत्। न। दुरवधारणत्वात्। तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधार
 णमिति चेत्। न। विनाप्यर्थक्रियातद्दर्शनसंभवात् अर्थक्रियाप्रमिति रभिधिसितेति तद्वद्विषयमेव। प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वात्।
 अभिप्रायाविसंवादात्प्रमाणसर्वमुच्यते इति चेत्। न। तदाभिप्रायाविसंवादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेपि संभवात् कलान्तरावि
 संवादस्य च उरवधारणत्वात्। एतेन प्राज्ञादियोग्यताविसंवादार्थ इत्यपि निरस्तो दुरवोध इव चायं धर्मकीर्तः पंथात्पवहितेन
 भावति हेति। संवाधितानुभूतिः प्रमेत्यपि निरस्त। तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसंजकत्वात्। कालान्तरेपि च बाधविरहस्य दुर्नि
 रूपत्वात्। स्वतो बाधादिविरहस्यातिप्रसंजकत्वात् सर्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति तर्कसंशयविपर्ययस्मृतियतिरि
 क्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि नास्मृतिव्यतिरिक्तत्वं न न्यायेन निरस्तत्वादिति। जातिर्न करमिच्छतश्च प्रमात्वलेक्षणजात्यभिसंधाना

ख. म.

२८

त्प्रमेतपि दुर्लभं त्रयं अस्या ज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमाया मप्रमाभ्रमसंशयौ न स्यातां दोषाभावसहकृतस्य तथा
त्वे वा जायमानभ्रमसंशयप्रमादिव्यवहारे ज्ञानमात्रावगमोदाहरणे पितृशयुक्तेः। ज्ञाते नानेन लक्षणो न व्यवहारे च कथ
मिव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यं। न तावत्प्रत्यक्षेण मानसेना तथा सति कचित्ज्ञानायां प्रमाया मप्रमाविपर्ययसंशयानवकाशा
त्। धर्मिवत् मनसे वनिर्णीतत्वात्। चिदात्तरसापेक्षेण च मनसा संवेदनं चिन्तेनैव वा तेन लक्षणं भूयज्ञापनमित्यपि प्र
त्याशामात्रं। तच्चिन्तेनैव प्रमात्वजाति कल्पना प्रतिपक्षेया यत्तेः। तेषां च नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं स्यात् तच्चिदा नाना यथो
पन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात्। प्रामाण्यपरतस्त्वयुदस्ति प्रस्तावे च विस्तरेण ह्यप्यप्यामः। एतेन शक्तिविशेषः प्रमात्वं त
द्योगः प्रमालक्षणमित्युपपास्तं। दुर्बधारणात्वात्। यच्च किंचित्प्रमाया लक्षणमुच्यते तदज्ञानं ज्ञानमात्रं वा यदितत्त्वव्यवहा
रकतदात्तापत्तिः। प्रमितं चेत्प्रमानवधारणे न दुःखधारणात्माभावधारिवस्तुतस्तथेति चेत्। नावस्तुतो न तु यैव किं नेति वादिन
न्युत्तरापत्तेः प्रमात्वनिवृत्त्या वैयर्थ्यापाताच्चैवस्तुतः प्रमयैव व्यवहारोपितर्ह्यस्त्वित्यास्ता विस्तरप्रसंगः। एवं प्रमिते रनि
वृत्त्या प्रमाकरणं प्रमाणमित्युक्तं। करणार्थमिच्छेत्। ननु कारकांतरं चरितार्थस्य हेतुत्वकरणत्वं कर्तृहिकरणं निष्पा
दयतः कारकांतरं चरितार्थत्वं स्वरूपतोऽनिष्पादनेऽपि व्यापारवत्तया निष्पादनात्। तादृशस्य च तस्य करणत्वात्। एवं कर्मा
पिकरण निष्पादने चरितार्थकरणव्यापारोत्तिकर्मविषयो भवति। कर्माभावादिषयाभावात् करणव्यापार एव न निष्पद्यतः।

राम
२८

वा

वर्तित्वादेः सत्त्वात्रयसंगवारणां विशेषेण तदभिधानेन ननु गम इति बाधा बाधव्यवस्था हेतुरस्ति विशेष इति पक्षे यस्तु जडे
 गनजहातिस आत्रानात्रवाक्याभ्यां नदीतीरे पशुकलानि संतीत्येवं रूपाभ्यां प्रतिपाद्यमाने र्थे स्थितं कं विशेषमेकत्र पश्य ।
 सियमपरत्र न पश्यसीति ह्युक्त्या प्रतिबोधनीयः । तथाप्यनुपजातप्रबोधस्तु जडतमः कश्चिद्यदि स्यात् स एव बोध्यः । ये ते वि
 शेषात्तरपवाहस्वीकारेऽनन्तं विशेषाप्रतिभया त्वया स्वतएव विशेषरूपा इति स्वीकृताः तेषां स्वरूपेतावत्परस्परव्यावृत्तमता
 नुगतैकरूपाभावादव्यापकत्वे स्यादिति बाधव्यवस्था हेतुत्वादेवानुगतिरिति चेत् । न । काचित्कवाधव्यवस्था हेतोर्भ्रमेपि प्रका
 शात्तत्र तस्मैति चेत् । न । व्यावृत्ते चाधस्य च तद्विपरीतार्थे प्रमात्वेन तदर्थाननुगमात् । प्रमायाश्चाद्यप्यवस्थायनादिति । श
 द्भातराणि वात्रतः पराणि यथार्थविशेषाद्दूषितदूषिता न्येवोपनिषत्तीति द्विरभिधानं भयात्रोक्ता नीतिर्किंच तर्कज्ञानमा
 हायसंशयविपर्ययोपरिदृश्यमान एव विशेषसंभवति ते रतिप्रसंगः स्यात् न चाहायेति नाभ्युपगन्त्या वितियुक्तं विप्रलम्भक
 स्पवाक्यप्रयोगमूलततयाऽहाय्यभ्रमस्मात्तत्र त्वस्पचगुरोः शिष्यस्य प्रबोधनार्थं विचारं प्रवर्तयतः आहायसंशयानां भवत एव ।
 शास्त्रेऽनुमतत्वात्परिच्छेदशब्दश्चानुभूतिपर्ययोऽनुभूतिदृष्टान्तातिक्तामतीत्यले । नाप्यव्यभिचार्यनुभवः प्रमेतियुक्तं अय
 मिचारिपदस्य यदि तत्त्वविषयाद्यर्थत्वं तदा दृष्टान्ता नुक्ता न्येव वर्तते । अथेवमुच्यते अव्यभिचारित्वमथाविनाभूतत्वं तदा प्रष्टव्यं को
 स्यार्थः । किं यद्यर्थस्तदैवज्ञानं उत यत्रार्थस्तत्रैव देशज्ञानं अथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यत्तत्प्रमिति रिति नाद्योऽतीतानागतार्था
 नुमितव्यापनात् न द्वितीयः ज्ञानासमानदेशार्थप्रतीतिनामव्यापनात् । ज्ञानसमानदेशमर्थमन्यत्राप्यतोप्यनुभवस्य

हारसात्तातव्यापार्यमनःप्रभृति क्रियायां प्रसंगात्तदवस्थात्तत्र व्यापकत्वाच्च। अथ तत्क्रियाहेतुः तत्क्रियाकर्तृव्यापारस्य विषयस्तत्
 क्रियाकरणमिति मन्यसे। मेवं। अनीश्वरवादेऽकुरादीनामकरणकत्वं प्रसंगात्। सुषुप्त्यनंतरभाविन्याः प्रमायाः परिगणितोपाधिभे
 दपरिसंख्यातेषु यमाराशिषु वहिर्भावप्रसंगात्। अचेतनस्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसंगात्। सेश्वरवादेऽनीश्वरव्यापारविषयः सर्वकरणमि
 ति नाऽकरणाकारां स्यात्। नुमित्यभिधाने चाकारणमात्रमवच्छेद्यामिति कारणाकरणमित्येवोच्यतां तथा विशेषणपूर्णा प्रयासः। अ
 थ मन्यसे न भ्रममंतरव्यवच्छेदाय विशेषणानि किं त्वेकस्यापि धर्मिणो रूपभेदेन करणपदभिधेयताय दर्शनायेति। एवं तद्ये तद्रूपालि
 गितस्य करणत्वात् तत्त्वणोक्तिप्रवृत्तेन त्वपालक्ष्यमात्रमुक्तं भवेत्। न च लक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमेवलक्षणार्थः। गंधवत्त्वादेः पृथिव्या
 द्यलक्षणपक्षेः अपि चैवं वस्तुमात्रं करणमित्यभिधेयैव किं न करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपादर्शितं। स्यादेव यदि सर्वत्र वस्तुनिकर
 णव्यवहारः स्यादिति चेत्। तर्हि तत्त्वज्ञानमपि न वेत्त्यदि सर्वत्र कारणो कारणव्यवहारः स्यादित्यपि पश्य। न हि कर्तृरिह कर्माणि वा
 कस्यचित्करणव्यवहारः कर्तृरिति। वदोऽस्ति लोके प्रमाणमिह देवदेव इति शास्त्रेऽपि मन्त्रायुर्वेदप्रमाणपक्षे तत्त्वमात्रमात्रमात्रमात्रादित्य
 स्तीति चेत्। न किमयं मानवकेऽपि व्यवहार इव गोलो मुख्य एव वेति संशये यदि त्वत्परिकल्पितानि मित्रात् मुख्यः स्यात्ततः कर्मण्यपि स्मा
 त्तत एव निमित्तादिनिवाधकदर्शनेन पारिशेष्यात् गोलोपात्तमेव तदवस्थापनाया युक्तत्वात्। अस्तेव कर्मण्यपि तेन रूपेणोति चेत्। न ताव
 दयं शक्यो पदर्शनो दाहरणः शास्त्रलोकयोः कृद्दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटे न पश्यतीति। यदि तु त्वेव तमिकेवलं स्यात्। तत्र च नो रदवि
 धातुमुक्तं हा महे प्रमेयमात्रं करणमिति वदतो वा मुबुद्धेर्मनसि विपरिवर्तमानं प्रमेयमात्र एव कारणव्यवहारस्तत्त्वमेव मनुरोद्धृत्य स्या
 दिति। वदेन घटपतीत्यनभिधानवशाच्च प्रयोगानां हि सर्वलाक्षणिकं प्रयुज्यत इति चेत्। मास्तु तदभावे को नोऽस्ति ते घुकरणव्यवहार इति व

क्तव्यं स्यात् न चासौ शक्यो पदर्शन इति। किं यथा अयोग्यवच्छेदेन संबंधिकरणमित्यपि नातथा हि। अयोग्यवच्छेदो योग्यवच्छेदवत्
दिति संबंधेन संबंधीत्युक्तं स्यादिति चेन्न रुतं पायदा संबंधी संबंधात् न न संबंधवत्तया भिधीयते। ततो न स्मिन्नपि काले संबंधिताऽयोग्यवच्छे
दपदेन विवक्षित इति चेत्। एवं संबंधीत्वेन न कालविशेषनियता संबंधिता भिहिता येन कालांतरेऽलब्ध संबंधिता भिधाना यपदांतरसु पादीयते।
अथोच्यते संबंधीतस्य सामान्यतोऽभिधायिनः कालविशेषनियत संबंधमादायापि पर्यवसाने सार्थकत्वे न वत्तवेति कालांतरे असंबंधिताव्य
तिष्ठामानं कर्तव्यपिकरणं सजेत तद्यवच्छेदाय कालांतरे सबाधतापदांतरणा भिधीयत इति। मेवांतर्हिते नापि कचिदेव कालांतरे यदि
संबंधिताऽभिधीयते तदापि तस्य सार्थकता संबंधिपरमाये न सामान्याभिधायिना भवेदिति ततोपि कालांतरेऽसंबंध्यवच्छेदाय विशेषणां
तरमपि निवेशनीयं स्यात्। अथ पहाकहा विदयि योऽयोग्यस्य सर्वस्य अवच्छेदो विवक्षित इति तर्हि संबंधिपद एवैवा विवक्षास्तु कृत
मधिकमुपायत द्विवक्षया निषेधव्यवच्छेदेन सार्धविकत्वलाभ इति चेत्। न। निषेधव्यवच्छेदस्य विधेयनतिरेकार्थत्वेना विशेषात् तद्वन्मि
कं संबंधस्यासंबंधासामानाधिकरणमयोग्यवच्छेदेनोच्यते इति चेत्। न तस्यापि सत्त्वकाले तत्रासत्त्वोपगमात्। सर्वदेति चेत्। न। यथेवं त
क्तिकरणसत्त्वकालेपि योग्यवच्छेदो न क्रियायाः। यावत्सत्त्वमिति चेत्। तर्हि संबंधीति व्यर्थं यावत्सत्त्वमयोग्यवच्छेदेन यादृशिष्टमुप
लक्षितं वा तत्करणमित्येवास्तु संबंधीत्वे वा तथा विवक्षतामित्युक्तमेव। अयमेवार्थः कदापि कुसंख्यस्य संबंधिपदसार्थकतामु
पपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते। कृत्तिकोदयक्रियायां रोहिण्या सतिरप्येव करणस्यात्। अनेतरभाविनश्च तर्ह्यनन्तत्वात्
दयप्रतिपूर्वभाविचतुर्दश संख्यनन्तत्वात्तमस्य च करणत्वे स्यात्। न चैवमेव युक्तं। योग्यपदेन करणत्वात्तु पपत्ताकारकत्वस्य हर
निरस्तत्वेन करणत्वस्य संभावना ना रोहात्। न च तत्र संबंध एव नास्ति। व्याप्तेऽस्त्वभाव संबंधात्मिकायादुरप्युक्तत्वात्। अथ कार्यकार
णभावः संबंधो विवक्षितः। न। सामग्राः करणत्वात्तु मिति चेत्। तत्किमेमित्यभिधायैव निर्दिष्टो नवान्। आकलितं किलास्माभिः सामग्रा

ख. मू.

३०

पिकरणमित्यत्राह धृतः प्राणवर्षिकां प्रतिमेव कांचित्पठित्वा अह्वापयिष्यति भवानस्मानिति न सामग्रीकरणं किंतु तदेकदेशो नानाभूतः य
त्पेकतथा सामग्रीतु यदनंतरं कार्यं भवेत्तेवेतावन्मात्रं रूपेति चेत् न एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य करणेऽपि सत्वात् करणस्यापि सामग्रीत्वात्
तात्क्रियाया विभागा दोचविभागस्य संयोगनाशादिप्रतितात्वापत्तेः यच्च प्रतिसामग्रीकदेशं नियतप्राप्तावादिकारणलक्षणमिष्येत तत्सा
मग्यामपीतिकथं तदकारणात् प्राक्कालमेतर्भावं सामग्रीतादृश्याश्च तस्याः प्राक्सत्त्वमेव नास्तीति चेत् ततएव प्राक्कालसाकारात्वा
त्कारणसामग्यांतरनिवेशात् अपि चैवं विवक्षितमपि करणं न स्यात् न हि यावत्सत्त्वव्यापारवतो पितृस्य क्रियो जनकत्वं क्रियाः कालेक्षणम
पितदनुवृत्तिनिषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संशये नापि लक्षणसिद्धेः प्रकृतचिरस्थिरकरसंयोगस्य स्पृशेत्स्य शिष्यमा करणस्य स्पृशेत्स्य स
गस्थेयस्य संतुमुचितत्वात् यावत्सत्त्वचकरणमिति भाषायां सद्यस्मिन् तत्सकाले कारणत्वमित्यर्थः न च कारणत्वस्य नियतपूर्वकालसंब
धात्मकस्य क्वचित्काले सत्त्वाकाले प्रतिकालोत्सम्भावादिति अथ क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन संबन्धी सस्यायुमर्थो यस्मिन् सति भवते
व क्रियेति कोऽस्यार्थः किं यस्मादनंतरं क्रियोत्पद्यत एव उभयस्मिन् वर्तमाने क्रियोत्पद्यत एव उभयस्मादनंतरं क्रियातिष्ठेत् एव उभ
यस्मिन् वर्तमाने क्रियातिष्ठेत् एव नाद्यः सामग्याः करणत्वप्रसंगात् हस्तादीनामकरणत्वप्रसंगाच्च सुरवदुःखादेः प्रमेयस्यापि प्रमा
करणत्वप्रसंगाच्च न च प्रमेयमपि प्रमायाः करणं स्यादेवेति वार्च्यं तत्र तथा व्यवहारस्य कस्यचिदप्यसिद्धेः नापि द्वितीयस्य स्पृशेत्स्य न सह
स्थिरसंयोगस्य शिनेद्वितीयस्याप्यपनात् तत्सत्त्वेऽपि व्यासकोतेन प्रमानुत्पादनात् नापि तृतीयः सामग्यादेः करणत्वप्रसंगात् उ
त्पत्तेः स्थिरे करणत्वप्रसंगाच्च नापि चतुर्थः सह स्थानां करणत्वप्रसंगात् अथ क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन संबन्धित्वकरणत्वमित्यस्या
यमर्थः व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वमिति मेव हस्ताद्यमापनात् कश्चायं तद्व्यापारो नाम किंतु न्ये कारणं उत तदाश्रयः कार

३०

तितन्निर्वाहेतस्यापि चरितार्थत्वमिति एवमधिकरणस्यापि करणव्यापारनिर्वाहकत्वसंप्रदानायादानयोश्चासार्वत्रिकत्वकर
 णं सार्वत्रिकमेवेति कारकांतरः चरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करणमिति मेव। असुतावदविचारितरमणीयमिदं व्याख्यानं। अ
 तश्चाद्यदि विशेषमात्रवचनस्तदा न व्यवहरेत्कः। नहि विशेषमप्यकारकमात्रेणैव न चित्जन्यते यद्यवच्छिद्येत। नापि चांतरश
 द्योऽन्यवचनः तथा सति कस्मादन्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति समभिप्राया ह्यस्येत्यथा न्यआत्मा शरीरमुन्मदित्यादौ तथा सति
 करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्तत्र न करणस्येवाद्यापि निरूप्यमाणात्वादतिव्याप्तेः। नापि कर्तृकर्मणोः स्वरू
 पोपादानपरोयमंतरशब्दः। तामामेवातिव्याप्यापत्तेः। नापि कर्तृकर्मणी अपेक्षान्तरशब्दार्थः। वेद्यध्यायात्। कारकं चरि
 तार्थत्वं इत्येवोच्यते। नाप्यनधिकार्थे एवायमिति न प्रयोक्तव्यः। अंतरशब्दः तथा सति कारकजनकहस्तादिनकरणस्यात्मा
 पारवडुकारणकारकमुच्यते। अस्ति च स्थालीसंयोगादिव्यापारवतो ग्राह्ये स्तथात्वे अस्ति च हस्तादेस्तज्जनकत्वं। न च हस्ताद्य
 करणमेवाभ्युपेयं व्यापारवतः करणत्वेन तत्कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात्। कुत्रादिषु हस्तर्मावत्वात् सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः।
 न च व्यवधानात्तवाहेतुत्वमेव तेषां किन्नामहेतुत्वमिति। कर्तुरप्यवप्रसंगात्। पुन्यापाराद्देहस्पृहादितः कुटारक्रियादिस्ततोऽप्यिदं दि ४
 तिरपरमवधानात्। सवेयं कर्तुमीपारपरंपरातत्स्य हेतुताहतीति चेत्। तुल्यतस्मात्करणत्वेनावश्याभ्युपगत्य हस्ताद्यव्याप
 कत्वादलक्षणाभिदं। एतेनापि कारकांतरशब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवचनं इति पक्षोऽप्युदस्यः। कर्तृव्यापारविषयः करणमित्यपि ना
 शरीरचक्षुर्नायप्रयत्नमानस्य निष्प्राद्या शरीरक्रियाविशिष्टं वा शरीरप्रयत्नलक्षणा कर्तृव्यापारविषयी भवतीति तस्या क्रियायां करणं
 स्यात्। न चैतत्शक्यांगीकारं भविष्यतः स्वप्रतिचकारकत्वानुपपत्तेः। न च साक्षात्कर्तृव्यापारविषय इति विशेषणोपादानेन व्यस्यरि

ख. म.

३१

ता तथा च वाधो दद्वेयसाप्ताकिंदेयदपि बाधतां। कममत्वं मुमुक्षुणा मनिर्वचनवादिनां। तथा हि मिथिला नाथो मुमु
क्षुर्निर्ममः पुराः। आह दमिथिला दाहेन मे किंच न दद्येते इति। नापि द्वितीयः। लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरणात् प्रसंगा
त् निर्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्पकानां श्रयत्वात्। अत इत्था श्रयस्य तदेतु व्यापारत्वे चाप्युक्तेः। किंच फलाभ्य
भिचारित्वं किंतमिन्नेव काले फलसत्त्वं नियमः। उत तदनंतरं फलसत्त्वं नियमः नाद्यः कारणस्य पूर्वभाविताया अवश्यवक्त
व्यत्वात्। न द्वितीयः। आनंतर्यपद्यमवहितानत्वं यद्विवक्षितं तदा यत्किंचिद्यापारवतः कारणत्वं पदे हस्तादेरकारणात्वापत्तेः।
आफलव्यापारवतस्तथात्वे कर्त्तादिव्याप्तिः। अथमवहितस्याप्या नन्तर्यविवक्षितं तथापि यत्किंचिद्यापाराभिप्रायेतरापसे
भवादस्ताद्यव्याप्तिरफलव्यापाराभिप्राये व्यवधाना संभवात् कारकमात्रं कारणमित्युक्तं स्यात्। व्यापारवतश्च फलाभ्यभिचारइ
ति किंतद्यापारस्य फलाभ्यभिचारित्वं व्यापारविशिष्टस्य धानाद्यः। हस्ताद्यकारणात्वापातात्। अत एव न द्वितीयः। यागादेः स्वर्गा
द्यकारणात्वापाताच्च। अपूर्ववाक्यार्थवादिनापि चरमयागस्य फलकारणात्वात्फपममरिति। अथोच्यते यद्वा नेचकरोति तत्कर
णायद्वा नेचप्रमिति तत्प्रमाणं मैवं। आत्मधर्मप्रधे सादीनामकरणानामपि प्रमाणात् प्रसंगात्। येन कियत्काले न यु
क्त एव प्रमिति निति चेत्। सुखादिप्रमृत्तौ कारणव्यापारस्यापि कारणत्वं प्रसंगात्। उ मिति चेत्। अव्यापारतया कारकत्वेन त
द्विशेषकरणभावात् उपपत्तेः। व्यापारवतापीति चेत्। न। एवं हि व्यापारवत एव कारणत्वेन स्यात्। न हि व्यापारवतस्तस्य व्यापारा
त्तरवत्तास्ति। अथ व्यापारवतो व्यापारीशमपहाय कारणत्वं तत्रास्ति वेदं लक्षणं यत्स्य कारणवत्तमस्ति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्ती
ति व्यापारवत्कारणं कारणमुच्यते इति। न। परमुद्यमनिपातचप्रज्ञात्वयतः सकर्मवहिकरणं स्यात्। किंच किंतस्य कारणत्वमिति

रामः

३१

लक्ष्मीभूतस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्। यद्युक्तलक्षणं वत्त्वमेव तत्स्यात्तदा आत्माश्रयापातः स्यात्स्वरूपमेवेति चेत्। न। स्वरूप
स्पष्टीकरणं भिन्नतया एकपरित्यागेनापरत्रलक्षणं गतमिति अतिव्यापकं स्यात् न हि चक्षुषः स्वरूपश्रोत्रस्पृष्टिः। किंचैवमि
न्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात्। अतद्वतोऽप्यनुमात्रादेः प्रमातृत्वात्। नासौ प्रत्यक्षप्रमेति चेत्। नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रलक्षणं भव
ताक्रियते। ननु यद्यपीन्द्रियादेर्विशेषतोऽप्यहतिस्तथापि तज्जातीयमात्रस्याप्यहतिरेव। नेह अनुमित्यादावप्यकरणजातीयवान्
प्रमिमीत इति। न। करणतया साधारणभावस्यापि निर्णेतुमशक्यत्वात्। अथ यं प्रमायद्वा नेव जनयति तत् स्यात्कारणं।
मेवं कोपीनाच्छादनादेष पिकरणत्वं प्रसंगात् यज्जातिकामिति चेत्। मेवंपरोक्षत्वात् जातीयं प्रमां लिंगवानेव शब्दानेव जन
यतीति नियमाभावात् स्यात्करणत्वं प्रसंगात्। साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयो जातिभेदा विवक्षिता इति चेत्। न। प्रत्येकमुपादाने
भागाव्याप्रेः संभूयोपादाने सद्योऽप्येः अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमापातादिति। यद्भावात्कर्तृकर्मणी क्रियां जन
यतस्तत्करणं तेन यद्भावात्प्रमातृप्रमेयं न प्रमानजनयतस्तत्प्रमाणमित्यपिलक्षणं न युक्तं। किंप्रमातृप्रमेयसतीय
जनयतः उता सती अपि। आद्ये। अतीतानागतानुमानादिकरणव्याप्तिः। नापि द्वितीयः। प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसंगात्।
यथा हितवचनुराद्यभावात्प्रमानजायते तथा प्रमातृप्रमेययोरप्यभावात्। अन्यथा तयोः कारणत्वमेव न स्यात्। एतेन
सामान्यतोऽनिधाने प्रत्येकं। अस्मदादिकर्तृसापेक्षे ईश्वरकर्तृके वा स्मदादिज्ञाने स्मदादिकर्तृकरणात्तापत्रेः। एवं च सति
प्रकारभेदे नापि प्रमाणप्रमात्रादिव्यवस्था समर्थना कृतान स्यात्। येनैव रूपेण कर्तृत्वादिनीत स्पष्टमायामन्वयः तेनैव तद्व
तितिरैकस्य प्रमात्वस्यैव प्रयोजकत्वादिति। चरमव्यापारवत्त्वं कारणत्वमित्यपि। व्यापारभावात्लिंगपरामर्शस्याकारणत्वा

ख.म.

३२

पात। नचसविकल्पकव्यापारवतो निर्विकल्पस्य तत्र प्राप्ता एषा केवलविकल्पनीयलिङ्गविषये तदनुपपत्तेः। संस्कारादिपर्युता
नुसरणे चानुमिते स्तब्धमन्त्रे प्रमाणाभावात् कार्याहेतुमेष्वकारका व्यापारत्वात्। अपि चाज्ञातकरणात्वापातात्। नचलिङ्गमे
व परामर्शव्यापारवत्तया करणमिति युक्तं। अनुमितो नुमानादौ परामर्शस्यालिङ्गजन्यत्वेन तद्व्यापारत्वात्तु पपत्तेः। आप्तो
क्त्यादिभिस्तत्रासीद्धमइति प्रतीत्यतदा तत्र वद्विरप्यासीदिति यदनुमानं तत्रासत्वाद्धमस्य परामर्शरूपव्यापारवत्तया क
रणताया हरति रस्तत्वात् किंच यत्किंचिदपेक्षया चरमव्यापारवत्त्वस्य सर्वकारकसाधारणत्वात् सर्वकारकोपेक्षया चरमव्या
पारवत्त्वस्य स्वापेक्षया चरमत्वानुपपत्त्या सर्वत्रासिद्धेः। कर्तृपेक्षयेति चेत्। न कर्तृधर्मिमात्रापेक्षया विवक्षितत्वे कर्तरिषु
संगतादवस्थात्। व्यापारवत्त्वेपेक्षाभिप्रायेव कर्तरि स एव प्रसंगः। एकव्यापारवत्त्वेपेक्षया परकर्तृव्यापारस्य चर
मभावित्वात्। यावद्व्यापारवत्त्वेपेक्षापक्षे तु विवक्षितमपिकरणं न स्यात्। आफलसिद्धेः कर्तृव्यापारविरामात्। व्यापार
स्य विच्छेदे तद्धेतुलक्षणादीनां तापत्तेः। यद्व्यापारानां तत्कारकात्तरं न व्याप्रियते तच्चरमव्यापारत्वमिष्टमिति चेत्। न। से
श्वरपक्षे कर्तृव्यापारविरामात्। तदानंतया सिद्धेः स्तकरणात्वापातात्। अनीश्वरपक्षे वा ज्ञयोगादिभिरेव स व्यापारक
र्मण्यपि प्रसंगात्। छेद्यादेर्हि करेश संयोगादिव्यापारश्चरम एवेति कुतस्तद्व्यवच्छेदः हस्ताद्यव्याप्तिश्चेति। अनंतरफले
करणमित्यपि न। अविशेषितानन्तर्यस्य सर्वकारकसाधारणत्वात्। अव्यवहितानन्तर्यस्य च व्यापार्यपेक्षस्य यागाद्यव्याप
नात्। व्यापार्यपेक्षस्य हस्ताद्यव्यापनात्। व्यापारपरंपरापेक्षस्य सर्वकारकव्यापनात्। किंच। तत्कार्यो यदि क्रियाहेतु
स्तद्यापारइष्टतदेदियकार्यलिङ्गपरामर्शोऽनुमिति क्रियाहेतुरिति। दियकराणिकानुमितिः प्राप्ता। अथ हेतोः सतः का

राम-
३२

तां नाद्यः। लिंगपरामर्शे तदसंभवात्। पक्षे प्रथमधूमादिदर्शनस्य व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिंगपरामर्शव्यापारं जनयतः कर
 णात्वे मेष्टव्यं। एवं च परमार्थतो व्याप्यस्य स्वदूषेण प्रमितिर्द्वितीयव्यापनतत्परामर्शव्यापारिकानुमानमिष्यत इति चेत्। अमतो
 जानाग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्प्राप्यगतप्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासिद्धेः। तत्राप्यभयकर्मसंयोगवत्तद
 पिकारणमिति चेत्। न। अभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत्प्रागुक्तवद्विद्याप्यधूमस्मृतेः प्रथममपियोसौवद्विद्याप्यः सौय
 धूम इति परामर्शोपपत्तेः। नित्यसापेक्षेयस्तथा नान्यत्र प्रथमेत्येति चेत्। न। प्राक्कारणोपपत्तेः। नान्यत्रैव मिति नियमे प्र
 माणाभावात्। तस्य व्यापाराभावाननुमित्युत्पादकत्वेमेवेति चेत्। स्यादप्येवं यदि व्यापारवत्करणत्वमिष्येव सिद्धं स्यात्।
 तत्र धूमादिनिर्विकल्पकस्य तद्व्यापारस्य करणत्वमिति चेत्। न। नित्यसंघटितार्थवृद्धिनापि निर्विकल्पकस्य विकल्पको
 त्यत्वे रविरोधे तत्तदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावात्। नित्यसंघटितेपि निर्विकल्पके मपि मस्येति चेत्। न। कारणं तदाह
 वत्तदुपपत्तौ तत्र निर्विकल्पककल्पनायां प्रमाणाभावात्। प्रकृततत्सदृशेन स्वभावानतिरेकोपगमात्। तथापि यत्किंचित्तु न के
 तेदेव तत्रानुमितिकरणमास्तामिति चेत्। न। तर्थादिद्यादेरनुमितिकरणत्वापत्तेरित्यलमिति प्रसरेणोति। शब्दश्रोत्रसंनिर्गमस्य
 च श्रोत्रव्यापारत्वप्रसंगात्। अमथाश्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्तावकरणत्वप्रसंगात्। सन्निकषीदीदृशव्यापार उच्यते इति व्यापारोत
 रं च तस्य हाणिकमसिद्धस्थिरे चोक्त एव दोषः। शब्दे एव तद्व्यापारः किं न स्यादिति चेत्। न। तस्य कर्मत्वेन करणकोटिवहिर्भावात्।
 क्वचित्तमेवेकत्वेपि काहेति रिति चेत्। न। शब्दबुद्धौ कार्योपायमुपधाद्यकत्वेन प्रविष्टस्य करणव्यापारतया करणकोटौ वपि प्र
 वेशेन श्रोत्रो नियमनियामकत्वे विरोधापत्तेः। यथा दिवुद्धौ चतुर्ध्वजादि सैर्गव्यापारकत्वेपि सममिदमिति चेत्। किं न स्या न

र्यः क्रियाहेतुस्तद्व्यापारस्तथासन्निधानमिति हेतोरिन्द्रियस्य कृत-करणत्वं स्यादिति मैवं। किं हेतुत्वं यत्रास्तु नुमिता
 विन्द्रियस्य नियतपूर्वभावित्वमिति चेत्। अस्मितावत्पूर्वभावित्वं निवृत्तत्वमपि यदि कारणात्ताया प्रयोजकमिच्छसितदाभव
 तैव यत्तितमकेनचिद्रूपेणोद्दिष्टादेर्नियतत्वं प्रति। अन्यथा लिंगोद्दिष्टादेः परस्परव्यभिचारादकरणिकेव प्रमा स्यात्। मनः
 संयोगादेरेव तथात्वे चाप्रमा साधारण्यं। अपि चाज्ञादेरकरणात्वात्पातः। यत्र सामान्येयत्र सामान्ये प्रयोजकं तद्विशेषस्येव त
 द्विशेषप्रयोजकत्वनियमदर्शनात्। ततो येन केनापि रूपेणोद्दिष्टस्य प्रमायां नियतत्वमुपपाद्यते नैव रूपेण प्रसंगापपत्तिः। अ
 थप्रमात्वेतत्प्रयोजकं न त्वनुमितित्वादाविति चेत्। न। निउपाधित्वा विशेषे उक्ता र्थानाधिक्यात् सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेष
 सागानवकाशादिति। अन्यथा यत्केरकरणात्वात्पातः। अन्यत्रास्तु यद्वा तद्वा करणप्रमाविवक्षितजातिविशेषव्यवस्थयकप्रमा
 एव च तत्रः खल्विमाः प्रमासादिप्रमितयोभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजः। न च प्रमाता प्रमेयवा तद्देदव्यपदेशहेतुः प्रमाणा नित्य
 था यथ च तत्सृष्टसाधारणानीतिभिन्नबुद्धिव्यपदेशो निवृधनानीति। मैवं। विवक्षितपदतावल्लक्षणं भांडालेरव्यमिव पुरुषे
 कानामनियतवात्। अर्थजलस्य साक्षात्कारित्वप्रतीदियजत्वाविशिष्टतया र्थस्यापि करणत्वप्रसंगात्। आशक्तो कर्तु
 पिशादप्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसंगात्। उमितुत्तरेव पूर्वमेवेकमिति विवक्षितजातिभेदोपपत्तयेन प्रमित्यसमवापिकारणविश
 षकप्रमाणा मित्यप्यतएव प्रत्युक्तमिति प्रमाकरणानुक्तहृमणनिरपेक्षविशेषतोपि प्रमाणा लक्षणानि प्रतिकृत्यानि तथा हि।
 प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षासत्तेजानमव्यभिचारी सादृः। किमर्थमिदमुच्यते। किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नतत्पत्तीत्यर्थः। उत
 साक्षात्कारत्वप्रतीतपेक्षोपदर्शनमिदं। उत व्यवहारार्थः। उत प्रमासादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थः। उतान्यकिंचिदर्थमेवातत्र ना

ख. म.
३३

द्यः तथा हि। किं सजा जीयेति प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं तूपात्तरेण वानाद्यः। तस्याद्यवच्छेदावधेः सजातीयाद्व्यावृत्तत्वे व्यव
च्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्वस्वीकारेणाप्यपकत्वात् नापि द्वितीयः। विजातीयपक्षोपादाने वेयथा तस्यास्ति हि प्रमेयत्वादिना
मर्धसजात्वं। अथ प्रमाणत्वादिना विशेषेण सजात्वं विवक्षित्वेदमुच्यते। तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमाणत्वेन सजात्याद्यवच्छेद्य
कोटिप्रविष्टतया संयाह्याभावप्रसंगः। लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयैतद्यवच्छेद्यं न च लक्ष्यस्यापि लक्ष्यं सजातीयं
षष्ठ्यर्थस्य भेदव्यवस्थितत्वादिति चेत्। एवं तर्हि लक्ष्यपक्षया भिन्नव्यवच्छेद्यत्वे चोच्यतां कृतं प्रमाणत्वादिना साजात्येन प्र
कृतानुपयोगिनावहितेनायदाचलत्वादन्यत्वे परव्यामवगतं तदापरस्मादन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थद्वगम्यत इति सिद्ध
मग्रत एवलक्षणाप्रयोजनमिति वेयथ्यमेव स्यात् लक्षणाख्यानस्पति। अस्तु वा विवेक्षावेचित्रीवशाच्च यमपीदृशमभिधा
नं तथापि न तावदनेन लक्षणेनानवगतेन व्यवच्छिन्नप्रतितिप्रसंगात्। नापि ज्ञातेन दूरवधारणत्वात् तथा हि न तावदि
द्वितीयसन्निकर्षोत्पत्तिः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविशेषणत्वात् नापि कार्यणालिगेन तदनुपपत्त्या वा तद्वगमः। ताभ्यामाप्तमान्यतः
कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगततूपासिद्धावेकत्वे पलक्षणासिद्धेः कार्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरि
ति चेत्। तर्हि कार्यगते कजात्यस्य पूर्वमवश्यप्रत्येतव्याङ्गीकोरतत एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतिपत्तिरस्तु कृत
मतयापारंपर्यकुष्टस्यानवतावतापिन प्रकृतलक्षणाखंडनं भवत्यतिव्याप्तेरव्याप्तेर्बोद्धावनात्। मेवाप्रथमभावित
यावावश्यानुष्ठेयतयाचलघोनुपायात् साध्यसिद्धो भवत्यं चरमभावितयावश्यानुष्ठेयत्वाभावेन च गुरुवुपाये प्र
वर्तमानस्य तवेवेददोषोद्भावने प्रदीपे प्रदीपे प्रज्वाल्यतमो निरासाय यतमानस्यैव पुंसः न हितस्य प्रदीपात्तरस्य क

रामः
३३

प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणात् प्रसज्येत। अथार्थव्यतिरिक्त इति विशेषणं प्रतिपत्तिं आत्मविषयस्य तदा अन्यविषयस्य प्रत्यक्षता
 न स्यात्। तच्छब्देनानुगतार्थमभिधाने व्यवहरेदकत्वाभावात् घटज्ञानस्य च घटप्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत। एतेनैदिया
 यिसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानमव्यभिचारिप्रत्यक्षमित्यत्रापि दोषो यमुक्तो द्रष्टव्यः। तादृशस्यापि ज्ञानस्य विषयात्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामा
 ण्यप्रसंगात्। यस्यार्थस्य सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते तत्र प्रत्यक्षतया प्रामाण्यमभिधाने तु यच्छब्दसाक्षरणा साधारणार्थातिशय
 नविकल्पोक्तदोषप्रसंगः। अव्यभिचारिपदं च व्यर्थं। न हि श्रुत्वा रजतज्ञानं रजतत्वे द्रियसन्निकर्षाद्युत्पन्नं संस्कारलक्षणा प्रत्यास
 तीरजतत्वेऽप्यस्तीति चेत्। नारजतत्वे वैशिष्ट्यपुरो नर्तिनस्तदभावात्। तस्मिन्नेवांशे प्रामाण्यं न तुरजतत्वमात्रे तस्याभ्युपगमात्।
 अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणा मुच्येत। तदा साक्षात्कारिविश्रमेऽपि प्रसंगः। अव्यभिचारित्वेन विशेषितं तत्त्वज्ञानमिति वा भेदाद्य
 ह्यव्यतिरिक्तविभ्रमाभावो वेति चेत्। न। विकल्पासहत्वात्। किमवगतमिदं लक्षणां फलहेतुः। अनवगतं वा। न तावच्चरमः। तदभिधा
 नवैयर्थ्यप्रसंगात्। अभिधानस्य ज्ञानोत्पादोपयोगित्वात् तस्य वा नवगतस्यैव फलसाधकत्वाभ्युपगमात्। आद्ये किमस्मा
 त्त्वगतमः। उत वदीया लक्षणा वाक्यात्। यद्यस्मात्कृतं तमुना लक्षणाभिधानप्रयासेन अभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयो
 जनाभावात् तस्य चान्यतएव सिद्धेः। अत्रैकपिदं त्वदभिधानमात्रोपदेशतया साक्षात्कारित्वं बोधयति। उत लिगादिभावेन।
 न तावच्चरमः। त्वद्वचनसाक्षात्कारित्वा विनाभाव्यमदर्शयितुमशक्यत्वात्। नापि प्रथमः। वादिनं प्रति भवत आप्तत्वासिद्धेः। सि
 द्धादिप्रतिज्ञा मात्रादेव साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं सर्वत्र स्यात्। अथ मन्यसेयः साक्षात्कारित्वमन्यतो जानाति विशेषतो न जा
 नाति तं प्रति प्रत्यक्षमवहारनिदानतया च न जानाति तं प्रति प्रत्यक्षमवहारनिदानत्वमस्य ज्ञाने तलक्षणावादिना तच्चा नुमानभावेनै

श्रीहीपदोषः किंतु तथा कारी पुरुष एव पर्युयोजः। सर्वसाधनसाधारणो वायं दोषो। यत्संभवदेवं विघ्नलक्षणा यत्
नामस्वरूपा सिद्धिरिव सर्वप्रमाणानां। तस्मान्नाभूदतिव्याप्यादिदोषः। सामान्यदोषादेवदुष्टलक्षणा मिति। एतेन द्विती
योपि निरस्तः। साक्षात्कारित्वावगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेः। तदवगमाच्चास्पृतीतावमेवाश्रयत्वप्रसंगः। असुवान्य
दपि किंचिद्विद्यजत्वलिङ्गं तथापि तदेव साक्षात्कारित्वा विना भूततया प्रसक्तं मुपनस्यतां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात्। न तदवश्यं
व्यापके वक्तव्यं लिङ्गत्वस्य तद्व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेरिति चेत्। नायत्र लिङ्गमव्यापकत्वनास्ति तत्र द्विजन्मत्वस्य प्रमाणभावात् प्र
सक्तुमशक्यत्वेन कथ्यतः। साक्षात्कारित्वावगमः। यदा वक्तव्यस्य सजातीय एव प्रमाणभावादिद्विजन्मत्वमवधारणाय
तथा साक्षात्कारित्वव्यापकतानवगतमपि लक्षणा तदा किमपराद्धलिङ्गात्तरेण व्यापकेन। अथ यत्र तद्विद्यजत्वलिङ्गं ना
स्ति तत्र लिङ्गात्तरात् तत्प्रत्येत्य तथापि तावेवास्ति। साक्षात्कारित्वलिङ्गं कृतमिद्विजन्मत्वानुमानपूर्वकतदनुमानकल्पनया
अथ तथा लिङ्गद्वयप्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणा मित्युच्यते। तथा त्वल्लक्षणा मिति चेत्। नासाक्षात्कारित्वानुमानस्य
लक्षणा प्रयोज्यसोभाभ्यामेव सिद्धेः कृतव्यापकेन तेन। नापि तृतीयः। सद्येवं रूपो यदि दिश्या र्थसन्निकर्षजनितं तत्प्रत्यक्ष
मिति व्यवहर्तव्यमिति। अयमप्यनुपपन्नो लक्षणा सजातुमशक्यत्वात् साक्षात्कारित्वात् तदवगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तव्य
वहारनिपमनिदानमवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदिता। अतएव न चतुर्थः। कल्पनागौरवदोषश्चाधिकाः। नापि पंचमः।
तादृशस्पृष्टार्थानुमशक्यत्वात्। एतेन भासमानाकारेण द्विजन्मसंयोगजं प्रत्यक्षमिति निरस्तं। किंचा प्रमाणविशेष
लक्षणा मित्प्रमाणलक्षणा पसंगृहीतस्य कियतः संग्राहकं कियतश्च प्रतिक्षेपकवक्तव्यप्रमाणलक्षणा वमभिचारिणा

पिनिवृत्तिः प्रदर्शयते तथा च सति यथाश्रुतमिदमलक्षणं व्यभिचार्यपि हि भासमानं तस्य सत्तादेराकारस्येन्द्रियसंयोगादुत्पद्यते। अथ विशेषाभिप्रायेण देलक्षणं वा अतथाप्यसंगतिः। तथा हि। कियन्मात्रं भासमानेन्द्रिययोगजत्वं विवक्षितं। अथवा वद्भासमानेन्द्रिययोगजत्वं आद्यव्यभिचार्यव्यवच्छेदः। निर्विकल्पकसंग्रहश्च। नापि द्वितीयः। विकल्पा सहत्वात्। तथा हि किं भासमानताविशिष्टस्येन्द्रियसंयोगः। उत भासमानता लक्षितस्य। नाद्यः पूर्वभासमानत्वाभावात्कारणस्य च पूर्वभावित्वात्। द्वितीये च लक्षणे विवक्षितार्थत्वविवक्षितार्थत्वमेव वा। नाद्यः। तथा हि यावद्भासमानाकारेन्द्रियसंयोगजमुपि भवति घटो यमिति विज्ञानं न चात्मनि प्रत्यक्षं। आत्मनस्तदीया विषयत्वात्। प्रामाण्यस्य च विषयनियतत्वात्। यत्र प्रामाण्यं तत्रैव विषयतद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात्। अन्यथा पठान्ति वेद्यो यमिति प्रत्यक्षं प्रामाण्यात्। किमुत्तरं। न विदमुत्तरं घटविज्ञानं पदेन प्रत्यक्षं। न हितत्तरेन्द्रियमत्रिकर्षात्त्रमिति। तत्किमात्मैन्द्रियसन्निकर्षजं घटज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षमेव कथमेव साहात्मैन्द्रियसन्निकर्षात् घटज्ञानस्यासादेव आत्मनो न च भासमानत्वादिति चेत्। न। भासमानत्वं तत्र लक्षणे विवक्षितार्थत्वं पक्षमाश्रित्यैव भवतोऽयमिति स्मर्तव्यं। अस्मिन् आत्मनो भासमानत्वं कदाचित्केन विदम्यथा। प्रमेयत्वप्रसंगात्। उक्तलक्षणाकं स्वविषयप्रत्यक्षं न त्वन्यथापीति चेत्। न। स्वशब्देन यद्विज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा स दोषस्तदवस्थः। अथ ज्ञानव्याप्तिरपेक्षिता। तदालक्ष्यरूपस्यासाधारणतया तत्परिमाणेन लक्षणास्य गत्वादिति व्याप्तिः। व्यक्तत्वरस्य लक्षणाश्रय एकव्यक्त्यभिहितलक्षणीभूता साधारणरूपत्वाभावात्। व्यक्तत्वरमपि लक्ष्यमेवाऽलक्ष्यलक्षणास्य गमनादिति व्याप्तिरिति चेत्। नायदेकज्ञासाधारणस्वरूपलक्षत्वेन निरुच्यते भवतानतदस्य स्वरूपमतः कथं तदपि लक्ष्यमिति पिशब्देनावेकसाधारणीकृतसमुच्चैतुं शक्यं। यदपि साधारणरूपं

तद्यत्तयंतरव्यवच्छेदकं स्वविषयपदं विशेषणं प्रक्षिपता भवतैवासाधारणीकृता स्वशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थविशेषस्योक्तत्वा
त्। स्वत्वस्य चानुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। अन्यव्यक्तिविषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः। नापि द्वितीयः पक्षः। विकल्पासहत्वा
त्किं संप्रयोगायेत्तया वर्तमानत्वमथ यत्किंचिदपेक्षया त्रयमेविशेषणाय ज्ञातविशेषणाय ज्ञातविशेषण इति उक्तदोषोप
त्तिः। द्वितीयेऽपि लटोऽविवक्षितार्थमेव स्यात्। व्यवच्छेद्योर्भाषितभाषिष्यमाणा योरपि तदा भासमानत्वस्वीकारात्। इन्द्रियसं
योगानंतरं भासमानत्वमपि क्षितमतो विवक्षितार्थत्वमिति चेत्। न। आत्मनोऽपीन्द्रियसंयोगानंतरं भासमानत्वमस्ति न हि स
यदा मनसा गृह्यते तदा नैन्द्रियसंयोगानंतरं। नैन्द्रियसंयोगमात्रे विवक्षितं किन्नामयदनंतरं भासमानत्वमिति चेत्। न। तदेव
तरमपि भासमानोत्पत्तेः। भासनात्तरं तत्र विदं भासनमिति चेत्। अव्याप्तिप्रसंगात्। एकभासनमात्रमवस्थितत्वात्। लक्षण
स्य। अथ मनसैव द्वासनयस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगादुत्पन्नं तत्र प्रत्यक्षप्रमाणमिति निरुक्तौ न दोष इति मेवायं ज्ञा
सनपदोऽयमिति यस्य विषयस्य आत्मन इन्द्रियसहसन्निकर्षादुत्पन्नं तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमारां स्यात्। नात्मा त
स्य विषयस्तु कथमेवं स्यादिति चेत्। न। न हि भवता तदीयविषयस्य त्यक्तं किंतु सामान्यतो विषयस्य तितेन दमोभिहितं य
दितु तदीयता विशेषणमुपादत्ते भवान्। तदा तच्छेदनं ज्ञानमात्रं परामृष्टं तदा स दोषस्तदवस्थः। यदितु ज्ञानव्यक्तिवि
शेषपरामर्शस्तदाऽव्यापकं। प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात्। न हि यत्त्वं वा किञ्चिदनुगतं स्वरूपमस्ति। अतएवात्मविषय
त्वाच्च योगत्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनिघटज्ञानस्य परादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्याच्च योगोदष्टमः। यद्विन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नमिति
विशेषणप्रक्षेपश्च शब्दार्थस्यासाधारणपादव्याप्यापत्तेः। यदितु यच्छब्दार्थानुगतः स्यात् पुनरन्यत्र पदोऽयमिति ज्ञानस्य

वनाप्रोपदेशतथा अतएवलक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाचक्ष्महेतुद्वयाश्रावणादिप्रनितयः साक्षात्कारिप्रमितयोवा
प्रसक्तत्वेन व्यवहर्तव्याः साक्षात्कारिप्रमितित्वात् न यत्प्रसक्ततया व्यवह्रियते न तस्मात् साक्षात्कारियथानुमितिनवन तथा वैततस्मात्
आएतदनुमानप्रतिपादकं च वाक्यं नाशवाक्यत्वेन प्रयुज्य किंतु व्याख्याहेः प्रतिपन्नस्येव स्मारकः पूर्वाप्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासा साद
नद्वारेणोदानीमेव वादिनिप्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानवकाश इति । न । प्रसक्तताया व्यवहर्तव्या इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो वि
शेषः उत शब्दभेदः । आद्ये यजसौ विषयविशिष्टं महारं नाज्ञासीत् । कथं साक्षात्कारिणितस्य स्वकर्तृमतां लक्षणवाक्यादप्यवगच्छेत् ।
न ह्यविदिताग्निरनुमानादप्यग्निसंबन्धवोधयितुं शक्यः । अथाज्ञासीत् तदा ज्ञातज्ञापनवैयर्थ्याल्लक्षणरूपमनुमानं निप्रयोजनं ।
अथ सामान्यतो जानाति अस्तिकश्चिद्विषयः प्रसक्तव्यवहारस्येति । विशेषतस्तजानाति तं प्रतीदमुच्यते । न किं सामान्यतो नि
मित्तवत् । व्यवहारमात्रस्य जानाति । उत व्यवहारविशेषस्य आद्ये प्रकृतानुपयोगः व्यवहारविशेषस्य चिंतमानत्वात् । द्वितीये किं क
तोसौ व्यवहारविशेष इति विकल्पितपक्षानुप्रवेशमंतरेण न निस्तारः एते तसर्वस्येवलक्षणस्य स्वीकारः परासनीयः तथा हि ना
पत्याप्रमामात्रातेतथीः स्त्रीक्रियोचिताः । तद्वियस्तदुरीकोरस्वाश्रयंकश्चिद्विस्तृतु । अथान्यः स विशेषश्चेत्तद्वीत्वं कश्चिद्विष्यते । द
त्तः साकारवाराय विष्टरः स्युमेवतु । अथादुक्ताश्रयोधर्मानुमात्वादयो यथा । तद्वीत्वमपि तद्वत्स्यादिस्यथानर्थमाविशेत् ।
सोपि बाधो विशेषः किं स्त्रीकार्यस्तद्वियविना । एवं च सोपि सोपीति नात्रः सोपानधसवने समस्तलोकशास्त्रेकमतमाश्रित्य नृत्पतोः ।
कातदस्तगतिस्तत्तद्वस्तुधौ । व्यवहारयोः उपपादयितुं ते स्तैर्मितेरशंकनीययोः । अनिर्वक्तव्यतावादयादसेवागतिस्तयोः । नापि द्वि
तीयः । तथा ह्ययमनुमानार्थः स्यात् । श्रावणादिप्रतिपन्नयः प्रसक्तशब्दाभिधेयः । साक्षात्कारित्वादिसोपि नायद्यसाक्षात्कारिण

ख. म.

३६

नुमानादौ तच्छब्दाप्रयोगमात्रात् साक्षात्कारिणित्त्वं योगः क्रियते। तर्हि शशविष्णोः उदशादिशब्दप्रयोगोऽपि सा
क्षात्कारिणित्त्वं एवाविशेषात्। अथ नवगउदशादिशब्दाः सामान्यतोऽर्थवत्तया न प्रसिद्धाः कचिदप्यप्रयोगात्। शशविष्णोः
दिशब्दाश्चासद्विषया एवेति प्रसिद्धाः। प्रसह्यादिशब्दास्तसद्विषयवत्तया सामान्यतः सिद्धाः प्रसह्यमस्तीति दिशब्दप्रयोगद्व
र्शनादित्यास्ति विशेष इति चेत्। मैवं एते नापि विशेषेणाचारुपादिशब्दानामप्यवच्छेदात् तेषामपि साक्षात्कारिमात्रे प्रयो
गप्रसंगः। साक्षात्कारित्वेऽपि श्रावणादौ चारुपादिशब्दानामप्रयोगो न वै प्रसह्यादिशब्दानामिति विशेषः इति चेत्।
एवं तर्हि साक्षात्कारित्वं यत्र नास्ति तत्र प्रसह्यशब्दप्रयोगो नास्ति। यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्वत्रास्तीति योजनीति तत्र प्रतिलक्षणा
भिधानमिति स्यात्। सच व्यवहारो नैव दन्वयमतिरेकाभामेव वाच्यवचकभावमवधारित्वानिति व्यर्थं लक्षणा। एते नानुमितादि
व्यवच्छिन्नतया व्यवहर्तव्ये इत्युक्तानुमानसाध्यतया। मधीयमानमपास्तं वेदितव्यं। पूर्वप्रतिपन्नमेव वाच्यवचकभावैलक्ष
णाभिधाने न स्मार्यते इति चेत्। न। अवगतसमयस्य प्रसह्यशब्दादेव तस्मिन् संभवात् मृथेतालक्षणाभिधानस्य स्यात्। अ
वगतशब्दार्थसंबन्धः शब्दादेव स्मरन्त्यदिलक्षणे न स्मार्यते। तदालक्षणावाक्यगतपदकेऽर्थस्मरणार्थमपि तल्लक्षणा
मभिधानीयमविशेषादेव तल्लक्षणावाक्येऽपि त्वपर्यवसानं स्यात्। ननु प्रतिवादिनं प्रतिलक्षणाभिधानं नार्थवत्। तेन वा
घातभावो नोत्पत्तिः। किंतु शिष्यार्थलक्षणा मुच्यते शास्त्रे सहिशास्त्रस्य कर्तारमात्रमेव मन्यते। तस्मात् शिष्यप्रसाप्तवचन
तयेव लक्षणावाक्यमर्थप्रतिपादयिष्यति गुत्रागोच्यमानयस्त्वया साक्षात्कारिशब्दार्थः प्रतीतः स एव प्रसह्यशब्दार्थ इ
ति। मैवं। यदि वादिनं प्रति न शास्त्रं किंतु शिष्यप्रतितदाप्रतिज्ञामात्रं देवाप्तवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयोऽनेनैव तदभिधानं

३६

मनर्थकमापन्नं शास्त्रे। अथ भवतु तत्प्रतिवादिनमपि प्रतिशास्त्रे वाक्यं यत्र हेत्वाद्युपात्तलक्षणावाक्यं तु शिष्यमेव प्रतिप्रयोज
कं प्रतिपन्नं शास्त्रकारासंभावमिति मनसो। तदप्यनुपपन्नं। शास्त्रांतरसाध्यत्वादस्यार्थस्यासिद्धिमययाहं कं शास्त्रं मुनिभिः
प्रणीतं नाम लिङ्गानुशासनमाकरणादि। यदि च शास्त्रांतरसाध्यप्यर्थो भवति त्वदीयशास्त्रस्य विषयसिद्धिप्रकृतिप्रत्ययविभा
गेन साधनमपि शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्यते। लिङ्गं व्युत्पाद्यमानं कुतो नाविधीयते। तदुशासनं व्याकरणादियदितु शास्त्रानुरसा
ध्यप्यर्थो भवतीत्यशास्त्रस्य विषयतदज्ञानेऽपि राजयोजायत एव। अथ वास्तव्याकरणादिविषयविहाय नामस्य सादनं कथं
मपि भवत्यत्र स्पष्टविषयः तथापि न्यूनतरत्वमस्मिन् विषये भवतीत्यशास्त्रस्य तद्वहनिनामानि विद्येते कोशांतरवर्ती निरु
क्तो न व्युत्पादितानि। अथास्मिन् शास्त्रे ये प्राशब्दानामुपयोगस्तथा मनेन च सादनं न सर्वथा मिथ्यं चेत। तथापि यथै
कवाक्यगतस्य पदस्य लक्षणा च सादनं मेवं तल्लक्षणावाक्यगतपदस्यापीत्यर्थपर्यवसानमायति तत्तल्लक्षणा
वाक्यप्रयोग एवेतन्मायदानां शास्त्रज्ञातोपयोगितात्। अथ नानालक्षणाप्रणेतृणां वादिनां विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दा
र्थैरेव कलाद्येते संशयानिरासाय नानाः संशयित्वादिति मनसो तथाप्यनुपपत्तिः अस्ति हि वादीनामर्थवाच्यताद्योत
ता विवादः। अस्ति च छिदुरादियदानामर्थकमिदं कर्तृत्वकर्तृत्वविवादः। अस्ति च भावशब्दस्य स्वरूपसर्वसुतासामान्या
द्यर्थत्वे। अस्ति वाधिकरणशब्दार्थस्य पतनप्रतिवधकत्वसमवायित्वाद्यौ। एवमन्यस्मिन्नपि च होपदार्थजायति विप्रति
पत्तयस्तत्र लक्षणा निकस्माज्ज्ञेयानि तदास्माकं कत्रविस्ताराभिनिवेशः किंच तत्साक्षात्कारित्वं। सविशेषार्थप्रकाशत्वमिति चे
त्। न। सविशेषत्वस्योपलक्षणात्वेऽनुमानादिव्याप्तेः। विशेषणत्वेयदिविशेषश्च रवलाया विश्रान्तिस्तदाशेषविशेषस्य वा

ख.म.
३७

धेप्रत्यलक्षणादीनामेवमूलमप्रत्यक्षत्वापातः। यद्यविश्रान्तिस्तदाहशस्यैवव्याप्तिगृहादनुमापामपितादशसिद्धिरिति साक्षात्कारि
त्वापत्तिः। अथाननुगमात्तत्र न तदनुमातर्हितदनुगतप्रतीत्याद्यनुपपत्तिः व्यक्तेरनुमानादसिद्धायेतेश्चायथाहिम्यक्तिं विना सामा
न्यस्य तथावां तन्न विशेषविना व्यक्तेरप्यनुपपत्तावविशेषात्। यदि च प्रतीत्यपर्यवसानाभावात्तत्तद्धर्मतयानान्तविशेषशि
द्धिरिति मन्मसतदाप्रतीतापर्यवसानात्तदुद्भिः साक्षात्प्रकाशः स्यात्। अप्रतिपद्यमानानन्तविशेषप्रकाशकल्पनाच्चेकाक्रिसाक्षा
त्त्वनामकविशेषकल्पनेवात्यत्वात्तत्रेयमितरा। साक्षात्त्वमवहारस्यथानुपपत्तेः कल्पनावीजस्य तावतापि चरितार्थत्वादिति
कृत्वा तत्कल्पनापि नातएव विस्तरश्चात्र वसते विशेषश्च यदिव्यवच्छेदस्तदा निर्विकल्पा व्याप्तिः। यदि च विश्वव्याप्य तत्स्वरूपप्रका
शात्सोपितथा। तदाहरे सामान्यप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वापातः। तत्र न गृह्यलक्षणप्रकाशसंशयाद्यनुपपत्तिः। यदि तत्रापि प्रतियुक्ता
दिव्यवच्छेदमात्रप्रकाशाद्विशेषप्रकाशत्वमेव तदानुमितादिव्याप्तिः। अथेन्द्रियकरणाकाशे भवत्वं तत्र। साक्षात्कारीधीकरणस्यैव
न्द्रियत्वेनामेवाश्रयत्वापत्तेरितिकेचित्। तत्र। अज्ञानप्रमाकरणात्स्यभावत्वविशेषितस्येन्द्रियत्वनिवृत्तेः संभवात्। विनाकार्यगत
विशेषसिद्धिके प्रतिकरणात्तत्तत्प्रमितितुवाधः साधीयाएतेन ज्ञातताकाविद्विलक्षणात्तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वमिति निरस्तं।
एकस्याव्यवस्थितोकारणत्वा नवधारणात्तच्च ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथानुपपत्तेरेव तत्सिद्धिः। कारणान्तरवैलक्षण्यादेव तदु
पपत्तेः। नापि मेयजनितत्वमतिप्रसंगात्। स्वमेयजत्वे स्वार्थव्यासृत्ताननुगमात्। पूर्वदोषानिवृत्तेश्चात्रयेन प्रमिते स
ति न प्रमित्यापुनर्भवतितत्तत्ज्ञानं साक्षात्कारीति। तत्र। प्रत्यक्षादवगतेर्पिष्टितनयादौ प्रमितिसादर्शनात्। अथ यद्वन्तरं

रामः
३७

रव. मः
३८

तिवाच्यं। इन्द्रियमपेक्षतदसन्निकर्षश्चेतदिति चेत्। तर्हीन्द्रियसंनिकर्षप्रकाशत्वमिति कुटिलितार्थः। सचानुपपन्नः स्वविलोचनगोलका
नुमानव्याप्तेः। ज्ञानाजन्मज्ञानत्वतदिति चेत्। न। सविकल्पकविशेषाव्यायनात्। ऐतनविषयो तदज्ञानाजन्मत्वतदिति प्रकृतं। सविकल्पकस्याधिक्य
वच्छेदरूपविषयता तदविधिकज्ञानजन्मत्वात्। स्वविषयानंतर्गता ये ज्ञानाजन्मधीत्वतत्। न च सप्रतियोगिकार्थप्रसङ्गाव्याप्तिः। प्रतियोगिनोपिवि
शिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्तत्तदविधिकज्ञानजन्मत्वात्। अप्रतियोगित्वेन विशेषणद्वेति चेत्। तत्र। स्वपदेनैव स्तरीकृतत्वात्। कार्य
व्यक्तावजन्मतायादुरवधारणात्वाच्च। तज्जातीयतज्जातीयव्यभिचारशस्त्रयहेतुकार्थैकजाते पूर्ववत्तत्तदिति। स्वकालावच्छिन्नार्थबोधवत्
साक्षात्त्वमित्यपि न। स्वाद्याविवेचनात्। कथंचानुमादिव्यवच्छेदः। तत्र व्याप्त्या विप्रविष्टकालनियतार्थत्वं। यत्रापि चंदोदयसमुद्भव्यादौ स्व
कालार्थत्वं तत्र व्याप्तिप्रविष्टतयेव तादृशत्वसंप्रयोजकतेति चेत्। न। कथमप्यस्तु तथापि स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य संभवात्। न च यज्जाती
यमेवमेवेति विशेषः। सजातस्यैव लक्षणस्याग्रतः सिद्धौ किमेमेना न च तदपीति वसतो व्याप्त्यादिकनेतरेणेति चेत्। नातस्यैवलक्ष
णसमर्थत्वेन स्वकालकथावैयर्थ्यात्। यथा च न तदपि तथा वसते। यत्तु कश्चिदाह। स्वप्रकाशनिषेधात् स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाश
कत्वासंभवइति। तदयुक्तं। वस्तुतो यस्य कालस्तस्यैव विवक्षितत्वात्। वर्तमानप्रकाशस्तथेति निरुक्तिपर्यवसानात्। वर्तमानार्थस्य च
सर्वनिर्वचनीयत्वात्। तथा चोक्तं संवद्धवर्तमानचतुष्टये चतुरादिनेति तस्मादुक्तमेव युक्तं। षोडशसन्निकर्षतेराऽप्युक्तविषय
नियमज्ञानंतथेति चेत्। न। दोषवशात्तसाक्षाद्विषेतदसंभवात्। प्रमासाक्षात्कारस्तावत्तथेति चेत्। न। साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोर्विशिष्ट
तया साक्षात्त्वस्य साधारणस्यैव निर्वक्तव्यत्वात्। अनिष्टभ्रमबुद्धिमेतपि षोडशसंनि। कर्षस्य प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेः। साक्षा
द्दीः स्वस्वधीः स्वेन रूपेण वस्तुनोभानमिति चेत्। अनुमानादिव्यापनात्। अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षत्वात् तदवच्छिन्नकालसंबद्धवो

रामः
३८

प्रकृतं न बध्यत इति चेत् । न । व्यभिचारात् । यत्र लिङ्गादिभाष्यादिवोधकं तत्र तत्कालसौव्यभिचारात् । एतेन यद्दिनलिङ्गाकाला
वाच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमाने तदा कूटव्याप्यानुमितस्य व्यापकस्य देववशात् सप्तव्याप्यवक्तव्यं तत्स्वतः प्राप्नोत्याप्तिकालावच्छि
न्नव्यापकव्याप्यातावत्प्रमाणं प्रमाविशेषात् तर्भावानिर्वच्यमापद्येतेति निरस्तम् । भूतादि व्यापकानुमाने व्याप्यकालसंभ
वात् । तथापि चाग्रादिमदंशमात्रे प्रमात्वायातदुःपरिहरतस्तत्कालात् । अनुपहितप्रतीतिः साक्षाच्चीदिति चेत् । न । विशिष्ट
प्रविष्टविशेषप्रत्यक्षाव्यानिर्ज्ञेयनात् । कारणानुपहितत्वं विवक्षितमिति चेत् । न । परकरणोपहिता व्यापनात् । स्वकरणोपहितस्य
च स्वपदकुक्षिनिर्ज्ञेयत्वात् । व्याप्युपहितत्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः साधीः साक्षाच्चीदिति चेत् । न । नव्याद्यादिप्रत्यक्षाव्या
पनात् । असिद्धत्वाच्च पर्वतो ग्रिमानिर्ज्ञेयप्रतिज्ञानात् । शब्देन च स्वाप्रतिपादनात् शब्दादिमिते प्रत्यक्षत्वायातत् । अयमवहित
धीत्वं साक्षाच्चीदिति चेत् । न । अवधानविकल्पाद्युपपत्तेः । यदि इयं विशेषांतरावास्थितिर्व्यवहितस्तदानीमप्रत्यक्षविबुधियों सा
क्षात्वापत्तिः । अथ ज्ञायकज्ञानपूर्वसत्ता व्यवधानंतदा परत्वाद्यप्रत्यक्षतापत्तिः रिति विशिष्टवैशिष्ट्यव्यवधानमिति चेत् । न । न
भूमविशिष्टवैशिष्ट्यमिति स्वरूपास्थितौ तथा त्वेकार्यकारणविरोधः । प्रतीतौ भूमवैशिष्ट्यस्य धर्मविशेषणत्वे हेतोरं
शतः स्ववृत्तिः साध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षेण व्यवधानाभावात् साक्षात्त्वं स्यात् । अथ ज्ञानस्य जातिभेदः क
श्चित्साक्षात् । तत्रानुभवत्वेन परापरभावाद्युपपत्तिः स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादितिकेचित् । तत्र स्मृतेस्तथात्वानभ्यपग
मात् । स्वप्नस्य तावत् स्मृतित्वा सिद्धेः । सिद्धौ वा तत्र साक्षात्कारोपयोगमात्राभावनावलतस्य च कचिदालोकादिधर्म
कषिपाद्याश्रयधर्मोपपत्त्युक्तिरजतभ्रमवत् । निमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदेव गतिरवगंतव्येति । इदं तु स्पष्टं

रवे.म.
३६

रमाणादिबुद्धारण्यनुव्यवस्थयमानाणां परमाणुप्रती संशेषि साक्षात्त्वमनुभूयते इत्यत्र नः संप्रतिपत्तिः। अन्यथा लिंगबु
 द्धिलक्षणया प्रत्यासत्तावद्विरपिमानसंप्रत्यक्ष एव न लैंगिक इति परेण सवचत्वात्। एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकालस्थितिमस्य
 पश्यामीतिकस्यानुभवो यद्वलात्तथा भूयेया तस्मात्तत्प्रतीतिकलहो यदि पसाक्षात्त्वजातिरध्यक्षमानिका तदा प्रतीतौ कस्यापि
 दध्यक्षानेध्यक्षविवादो न स्यात्। न हि द्ययादिप्रत्यक्षत्वे विवदतौ कचिदस्फुटत्वाद्विवाद इति चेत्। मैवं। निरशेषस्तनिकः स्फुट
 वभासः यद्येकार्थसमवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः सज्ञानत्वादिवत्साक्षात्त्वेऽपि तर्हीति ज्ञानादित्वेन विवादः साक्षात्वेऽस्ति तिविज्ञे
 योवाच्यः। दर्शनकृतां हि विवादो न मात्सर्येन वाङ्मात्रा किंतु तत्त्वभिमानादेव। प्रत्यक्षार्थधर्मिकायां चानुमायां साक्षात्त्वप
 रोक्षत्वसद्वरो दुर्वारः। परोक्षत्वं न जातिः किंतु साक्षात्त्वेमेव तथा केवलं साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्वमिति चेत्। न। अस्यार्थस्याविनि
 गंत्यतापत्तेः सर्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मेतेदृष्टलिंगादेरीवरग्यादिबुद्धावप्योरोक्षत्वेनापि विरोधः। लिंगादिधीजन्मत्वमनुमि
 तादौ प्रयोजकमिति चेत्। साक्षात्त्वेऽपि तर्हीद्वियसन्निकर्षादिजन्मत्वमितिसाक्षादपि सानस्या त्वमंजकोपाधिनियता च जा
 तिरिष्यते। न च तदत्र। उक्तप्रकारवाधसत्। न च मंजकनियमान् भूयगत्तानतदत्रोयगम्यमिति वाच्यं किं मया दृष्टं तथा किं
 वा केन चित्कथितमिति संशयात्तु यपत्तेः। प्राभूतायां समर्थमाणायां तद्वद्दोत्वन्मते मनसा ज्ञानरूप्या प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षी
 क्रियमाणायां साक्षात्त्वाग्रहो विना मंजकाभावं कथं स्यात्। अर्थधर्मश्च साक्षात्त्वमिति स्वप्राकाशवादे निरस्य तथाप्यवाधि
 तसाक्षात्त्वबुद्धिमवहारवलादततः पदार्थांतरमपि साक्षात्त्वमनुमन्य न निस्तारोस्ति न्नांतरेऽप्यन्तः। पूर्वकत्वादिति चेत्। न।

 रामः
३६

नविजाती मप्रमेच्छा तद्भावस्तथा त्वेत्तन्ना तत्सा ज्ञाता नवगतौ तद्दिजातीयानवगतेः अवि संपद्यनुमानविषया या प्र
त्यक्षयितुमनिच्छेत् प्रत्यक्षवगतोपि दहने रक्ताशोकस्तवकसंदेहधूमदर्शने नवक्लेरनुमीयमानत्वादित्येको अज्ञा
यमानासाधारणकारणकानुभवत्वं को रणविशेषणी कृतभावत्वं वा साक्षात्कारित्वमिति चेत् न हीर्घादिप्रत्यक्षा व्या
पनात् तत्रावधिप्रभृतेः प्रतीयमानस्यापेक्षणात् नवाधिसूत्रज्ञायमानस्तथा अवधेस्तो नो तु म्पाश अतीतादाव
प्यवधौ तथा प्रत्ययादिति चेत् तुल्यलिङ्गे धूमादावपि धूमदर्शनात् तत्रागिराशीदिति पश्चादप्यनुमानात् ज्ञानविशेषणतया ज्ञेयहे
तुता तुल्येवेति असाधारणकरणानिराकरणमभिमतमिति चेत् न अनुमितनाविलिङ्ग्यनुमितावसतो लिङ्गस्य करणत्वा संभवे
न ज्ञायमानकरणत्वाभावात् लिङ्गज्ञानतावत्करणतत्त्वस्वप्रकाशवादिनो मग्नज्ञायमानमेव तत्रेति चेत् न तस्यापि ज्ञायमानतया कर
णकोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात् उक्तप्रत्ययानां तथा त्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा सिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्जने चतुराद्यनुमित्यनंतर
देवो यजातयद्यदि प्रत्यक्षा व्यापनात् नियमेनेति चेत् न नियमेनेति विधौ वैयर्थ्यात् नियमेनेति निषेधस्य विशेषणैर्देवा गतेन्द्रियता
नानंतरजप्रत्यक्षसंभवादसिद्धेः विधौ करणत्वे प्रविष्टे वा ये नियमो निरूप्यत इति चेत् न तथापि वैयर्थ्यादेव अन्यथा तिप्रसक्ते
रवैयर्थ्यमिति चेत् न तथाप्यतिप्रसक्तेरेव न हिरसादिसाक्षात्कारे रूपादिहेतुः अन्यथा सिद्धेति चेत् न तुल्यत्वात् किंवा यत्र निषे
धः तद्गतमेकत्वं अन्यथा किमादाय नियमो निरूप्यत इति कार्यगतैकत्वं मनुभिधायननिस्तारः विनापि च नियमपदप्रवेशकार्यज
गतैकत्वं मनिरूप्यननिस्तार एवाज्ञायमानेनावकरणमिति यदिकार्यव्यक्तिमभिसंधाय तदा तत्सर्वप्रतीतिना तत्राकरणात्वेदुरवधारणात्
तः तज्जातीयैतज्जातीयव्यभिचारमिति संधानेऽवश्यं यतीनीयमिति अथा व्यवहितार्थप्रमात्वे तथात्वं तर्हि किमपेक्ष्य व्यवधाने किंच तदि

एवांतःस्वात्मनिवृत्तिविराघप्रयेनासः मुदायत्वस्येष्टमेतेन तादृशिप्रसंगोद्वारः। ज्ञानस्यैवंविवक्षितमिति चेत्तना
 विशिष्टस्यापि ज्ञानत्वा ज्ञानत्वादेव एकेति चेत्किमाश्रयव्युत्पन्नभेदो विवक्षितः। उतानाभिन्नजातीयता। उतैकोपाधिकता।
 उतैकसंख्यायोगिता। उतद्व्याधिसंख्यायोगाभावः। आद्येताद्विशिष्टस्याप्यपकृतादोषः व्युत्पात्तमनोऽभेदस्य व्यावृ
 त्त्वात्। धर्मिणाचलक्षणाविशेषणं अलक्ष्यधर्मत्वधर्मस्य स्यात्स्वस्यैव स्वधर्मत्वानुपपत्तेः। आश्रयाभेदोपल
 क्षणत्वे प्रागुक्तदोषः। द्वितीयेतदेवाभिन्नजातीयत्वलक्षमस्का अवश्यं तथा प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात्। नतीयः। पुरा
 क्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपिभावात्। नानापि चतुर्थः वैशेषिकप्रसंगे गुणतया तदभावात्। भावेवा
 नुमित्यादिवृत्तीनां त्रयाणां मध्यभावा नामेकत्वसंख्यासामानाधिकरण्यसंभवात्। मिलितानामप्येकसमुदायापे
 क्षया तथात्वात्। नापि पंचमः वैशेषिकमतानुसारेणा नुमित्यादित्रयेऽपि तदभावस्तुल्यत्वात्। अत इनुसारेणाप्रस
 क्ष्यव्यक्तिषु पिद्व्याधिसंख्यायोगात्। तथापि नैकस्याप्रत्यक्षव्युत्पन्नोद्व्याधिसंख्या परिसमाप्तिः। द्वाधिसंख्या परिसमा
 प्यभावश्च तदभावशब्देन विवक्षित इति चेन्न। कातिपरिसमाप्तिर्येकस्या व्यक्तौ नास्तीत्युच्यते। तत्रैव च द्विद्व्यादेः परिसमा
 प्तिसैकस्या व्यक्तौ नास्तीति चेन्न। एवमेकत्वस्यापि नैकचित्परिसमाप्तिः स्यात्। न हितस्य तत्रैकवृत्तिः अन्यस्यैकत्वभा
 वश्च संगतः। अत एव त्वसंख्यावतामेव व्यक्तौ द्वाध्याधिसंख्या परिसमाप्तिरित्यविशेष एव। एकव्यक्तिगता एकत्वसंख्या व्यक्तिना
 म्यत्रेति चेत्। न सत्ता व्यक्तेरप्येवभावप्रसंगात्। अननुगतत्वापत्तेश्च। सत्तैकेव जातिरूपा एकत्वप्रतिव्याक्तिभिन्न
 गुणपदार्थ इति चेत्। नूनं वैशेषिके विप्रलब्धौ सिकथमन्यथा सदेकप्रत्ययोरनुभवस्य वहारविशेषमपश्यन्नपिकानि

चित्कानिचिदसंवद्धान्नहराणिप्रलयसिसन्नेकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेर्नैवं स्यादिति चेत्तानासाम्पाताजातिपरापरैर्द्यौ
व्यमेवचक्राप्यकनूनवृत्तित्वेप्रमाणी स्यात्। कतथेति चेत्तन्नाशेलेऽवलस्यानुमायाकहस्तवितस्मादोतदेश इत्यनि
श्वयवद्दोषालात्। न वस्तुमावासीदेकत्वमनुगतकिमनेनात्र निरूपितेन द्वित्वादियत्र न समाप्यतेऽभिहिताभाव
त्रयंचास्ति तत्प्रत्यक्षमिति। मेवं। अनुमित्यादित्रयेपि न त्रित्वपरिसमाप्ता। एवं सतमानित्रीणि न स्युः अनासी त्रित्वव्य
क्तियाऽन्यत्रेति चेत्। न। त्रित्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमित्यादित्रयेपि समाप्त्यभावात्। काचिदपि त्रित्वव्यक्तियचन समाप्य
तइति चेत्। न। अप्यपकत्वात्। प्रत्यक्षत्वस्य च त्रित्वव्यक्तेश्चावश्यमानाधिकरणस्य वैशेषिकमता द्वाह्यतेन
भवताऽभ्युपगतव्यत्वात्। अस्याप्रत्यक्षव्यक्तयस्तिष्ठो न स्युः तदेव निरित्यभिधीयते यत्र त्रित्वपरिसमाप्यते किं
चातथापि स एवातिव्यापकतादोषः त्रित्वेनावच्छिन्नास्वनुमित्यादिव्यक्तियुत्वादभिमतमभावत्रयमस्तीति तत्र प्रत्य
क्ष। लक्षणगतमित्यतिव्याप्तिरुक्ता तद्वाहतेनायमभवताभिधीयते काचिदपि त्रित्वव्यक्तियचन समाप्यते इति। न च
वमुक्तेसातिव्याप्तिर्निवृत्ते। तत्राप्यक्तविशेषणस्य विद्यमानत्वात्। न हि त्रित्वावच्छिन्ने तस्मिन् त्रित्वव्यक्तिः काचिदपि
समाप्यते त्रित्वलक्षणकोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् त्रित्वव्यक्तत्वरभवदप्याश्रयात् रमादायवर्तते न तु तत्रैव परिसमाप्य
ता यत्र वाक्तमुपाधिभूते त्रित्वतेषु यदि त्रित्वसमाप्तिर्द्विभिर्बुद्ध्यते तदा तद्दशनेन तत्र धर्ममात्रे लक्षणाया द्वातेः सि
द्धे तन्नु त्रित्वविशिष्टधर्माणि तस्मादतिव्यापकत्वं तद्व्यस्यमेवं अभावत्रयंच त्रित्वोपाध्यवच्छेदेन समुदिता ता सुपग
तवतिविशिष्टधर्माणि वर्तते। न च विशिष्टमात्रे प्रत्येकमभावत्रयावस्थानस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात्। अथ मन्यसे ता द

स्व.म.

४९

श्यस्पविशिष्टस्यप्रमितित्वेनैवव्यवच्छेदः नह्यभावत्रयवत्त्रित्वंविशेषणमाश्रयकोटवत्तर्क्यतासुधर्मव्यक्तिषु
प्रमितित्वंवर्तते। किंतुतेषां धर्मिणां स्वरूपमात्रे उक्ताभावत्रयप्रमितित्वं चेत्तद्यथास्मितत्प्रसक्तमितियामइतिभ
वतापिमिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नस्यैवधर्मिणाः प्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वंचावश्यम्भूतपगतव्य। तथाहियदिप्रमितित्व
स्यकाचित्त्वेनियामकंनोच्येततदाप्रमितिः सर्वाः स्यात्। नवाकाचिदपिसर्वत्रसत्तासत्तावानियमेमानयेत्तनियाम
कादिभावानांकाचित्कस्यसंभवः। तन्नियामकमाश्रयविशेषणीभूतवावक्तव्यंउपलक्षणीभूतवायदेवप्रमितित्वसा
श्रयेविशेषणतदेवयद्यभावत्रयस्यापितरात्रित्वावच्छिन्नः। नुमितारावभावत्रयस्यदर्शितत्वात्तत्रचप्रमितित्वेनापिनि
त्वावच्छिन्नेभूतमित्यमितित्वात्नतद्व्यवच्छेदः। अथान्यावच्छिन्नेप्रमितित्वमन्यधर्मावच्छिन्नेचाभावात्रयसंबंधःतदाना
स्मितत्वंतेपिप्रमितित्वस्यैकधर्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वंविशिष्टपिधर्मिणाश्रितोधर्म्याश्रितएवेतिक्त्वाचप्र
मितित्वस्याभावत्रयसमानाश्रयत्वेउनुमितारित्रयेपिप्रसंगरूढवस्थःनापिद्वितीयःउपलक्षणीभूतेनकेनविद्वन्म
णयोसावुपलक्षितोधर्मासएवखलुत्रिविशिष्टोपि। विशेषणवतोयावद्विशेष्यवस्तुनेविशेष्यवस्तात्मकत्वात्।
यथादंडुपिपुरुषःपुरुषएवाएवसत्फलक्षितादनमभूतेनित्वविशिष्टेप्यनुमिताराप्रमितित्वमाश्रितं। नियामक
नोपलक्षणेनोपलक्षणेद्वयवस्थिततयातस्याप्यवच्छिन्नत्वात्तथाचातिव्याप्तिर्वज्रलेपायितातथाप्युपलक्षकेनत्रित्व
विशिष्टतयानोपलक्षितोसोधर्माकिंतुस्वरूपेणानिवेत्। नउक्तमत्र। यदेवतनुपलक्षितंतेदेवाविशिष्टमपितथापिवि
शिष्टेनरूपेणतावन्नोपलक्षितमितिचेत्। नोपलक्षितअविशिष्टेनापितन्नोपलक्षितमेव। अन्यथाप्रकृतेपिवैयधिकर

४९

५२

तस्यापि साक्षात्कृते क्वचित् द्विवा दोन स्यादित्यादि दोषसाप्तात्। अनुमानादिवेद्यत्वे तल्लिङ्गाद्यनुपपत्तेः। क्वच
प्याप्तादिग्रह इत्यादिदूरतपरंपरेव स्यात्। सप्तपदार्थानियमसाधनानि च न कथं परिपंथी निस्फुरिति। लिङ्गादितत्वा
भावसमुदायवती धीः साक्षादिति चेत्। नापरोक्षविषय संशयादावतिव्याप्तेः। ईदृशी प्रमातयेति चेत्। नाप्रत्यक्षभ्रमा
व्याप्तेः। अनुमानादि व्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणजनिता धीः साक्षादिति चेत्। नासंबन्धितप्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता
धीरनुमानादिरिति चेत् परीत्यमेव कुतो तन स्यादित्यविनिगमत्वं स्यात्। ते सुव्यवच्छेद्ये ध्वकद्यादि परिहाय व्यवच्छेद्यहेत्वजनित
त्वेनापि साक्षात्कृतत्वं तत्राद्युक्तबुद्ध्याद्यंतरापत्तेः। व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तानुसारेण व्यवहार इति चेत्।
नानिमित्तस्यानव्याप्यतिहारस्यैव कल्पत्वात् तत्तद्वृत्तितभावाहिते नैव रूपेणानुगतव्यवहारप्रत्ययात्। दधाने चेत्येना
पितथात्वेयाचपरिदृष्टव्यक्तिविशेषान्नत्वे न व्यवहारोपपन्नौ गोत्राद्यच्छेदप्रसंगस्तस्माद्विधिजः प्रत्ययो न्योयमतिरेका
समर्थनः। नैवं वेदपराद्धते किमन्यायो हवादिना। शब्दानुमानोयमानवप्रामिति व्यतिरिक्तत्वे सति प्रामिति संप्रत्यक्षल
णामभिधाययः केचिन क्रयते। सप्रष्टव्यः। किंप्रत्येकमिदं लक्षणं ततमिलितनाद्यः। प्रत्येकमभिचारात्। द्वितीये
किं मिलितानां निषेधः। उत निषेधानां मिलितत्वं। नाद्यः प्रत्येकमेवमभिचारात्। न हि प्रत्येकमनुमितादौ मिलि
ततद्रूपसंभवः। नापि द्वितीयः। मिलिता उमितादिषु निषेधमेलकसंभवेऽपि प्रत्यक्षत्वा न भ्रमपगमात्। न वद्वाश्र
याणां मुक्तनिषेधसंलक्षणात्वमपि त्वेकाश्रयाणामिति चेत्। न। समुदायिभेदपिसमुदायस्या उमितादिव
देपचारबीजाविशेषाभ्रमपगम इति हि वस्तुतेः समुदायत्वसतीत्यपि विवक्षितमिति चेत्। न। समुदायत्वविशिष्ट

स्य व्यतिरेकेऽपरस्य व्यतिरेकः। यथा यः। तदा व्यतिरेकोऽवयवार्थः इत्येकस्यावयवेऽपरस्यावयवेऽविनाभावव्यतिरेकः।
(कस्य व्यतिरेके) त्रयं इति त्रयं कस्य त। एवं च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोव्याप्तिः स्यात्। तत्काचित्कः संबधो व्याप्तिः सा
वैयर्थ्यस्य तथात्वेन विवक्षितत्वादिति चेत्। किमिदं सार्वत्रिकत्वं संबधस्य। सर्वस्य तज्जातीयव्यक्तियुविद्यमानत्वे चेत्। नेय
सर्वतज्जातीयव्यक्त्यपरिज्ञाने शक्यावधारणा। न च सर्वस्ति व्यक्तयो विशेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्र प्रामितिकरणा संभ
वात्। इदं येषां सामान्यलक्षणया प्रसासता व्याप्तिर्यहण काले सर्वस्ति ज्ञातीयव्यक्तयो गृह्यता तदनभ्युपगमेन
इकमुदाहृत्य सुगंधायाः पुत्रप्रार्थनमिवेति वाचस्पतिरुपा न भवेत्। दीदिति चेत्। मैवां सामान्यलक्षणया प्रसासता व्याप्तिर्यह
ण काले सर्वतज्जातीयव्यक्तियहणो प्रमेयत्वादिव्याप्तिगृहेतः सर्वस्वत्वं प्रसंगात्। किंचिदप्यज्ञानं तस्यादिति च सर्वस्वत्वा
पादनमिति प्रतिकृतापि प्रमेयतया सर्वतज्ञाया त एव न तत्त्वात्तरेण ति चेति चेत्। न यदि तत्त्वात्तरेण तत्त्वमेयतदा
तत्त्वात्तरे च तत्त्वमेयत्वा परतया कथमगृह्ये। अथ न प्रमेयत्वात्तरनास्त्वत्त्वात्तरेण तत्त्वमेयत्वेन तत्त्वमेयतदा
प्रमेयमिति यावद्विद्यमाना कारणज्ञातत्वं प्रसंगः। तच्चात्वस्वीकारेण च ज्ञायतां प्रमेयत्वं दर्शना भवता मामकीचित्तवृत्तिः
ततः श्रद्धास्य स्यादेतत्तद्यथा भेदोऽसौ माभाववैधर्म्यादिः पृथक् तथैकामपि वस्तुनी। ततः प्रमेयात्वाद्यपि धर्मिणामे
कत्वमेवाश्रितः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत्सर्वमपि तेनैको न प्रतीयमानेकव्यक्त्यात्मके मेव ज्ञाने भवतीति कतद्वक्तव्येति नः
सार्वज्ञं। न च वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति। यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाण
मेकमेव गृहीतं भवतीति तस्मात्। एको भावस्तत्त्वतो यनदृष्टः सर्वभावास्तत्त्वतस्तन्न दृष्टा इति। तत्त्वतस्तत्त्व इत्येककी भूता

इतिभावइति।तेदेतदपिनोपपन्नं।भानैकमितिआहतप्रतीतापत्तेः।अथस्यान्तेरेणानानात्वंप्रमेयत्वादिनाचेक्यमितिअवस्थि
 तानव्याघातः।तर्हिप्रमेयत्वाधारस्यव्यक्तिभेदस्यकृत्तनस्यग्रहणात्सार्वज्ञाप्रतिस्तादृश्येवेति।किंचसामान्यलक्षणयाप्र
 त्यासमातजातीयविशेषग्रहणात्सर्वसुव्यक्तिषुसंबन्धस्यसिद्धिर्किंप्रमाणा।सर्वव्यक्तिवत्तत्संबन्धग्रहणमपिआप्रियाहकमिंद्रियमेव
 प्रमाणमितिचेत्।तर्हिकश्चिदेवमेवधारितस्ययद्वाभिचारोदृश्यतेतत्रस्यात्।इंद्रियेणसंबन्धस्यप्रमितत्वात्।भ्रान्तिस्तत्रसंबन्धप्रतीतिः
 पश्चाद्वाधासित्तेवेतानासामग्र्यभेदेकाचिद्भ्रान्तिःकाचिदज्ञातिरिति विभागानुपपत्तेः।क्षयादौपूर्वचिन्त्यविवेचनस्यदुष्करत्वात्।कार्यभेदा
 देवसामग्रीभेदोप्युच्यतेइतिचेत्।उच्यतेतत्सएवतुकीदृशेयइतिवाच्यानतावत्सार्वत्रिकसंबन्धभावाभावात्मकस्तदानीभाविना
 संबन्धानामसत्त्वाकारणात्तस्मान्नतश्चतज्जातीययोःसंबन्धस्यप्रतीतिःपूर्वसत्त्वभ्रान्तिसाध्यसाधारणा।कश्चिदपिसंबन्धाभा
 वेभ्रान्तेरनुत्पादात्।किमेतावतामेवतर्हिकार्यभेदात्कारणभेदःकल्पयिष्यतेइतिचेत्।सकिमिंद्रियसहकारिभूतःकरणांतर
 भववाकल्पनीयइतिवाच्यानायः।इंद्रियस्यभूतभाविसंबन्धंशेप्रमाणात्कलेनायाप्रमाणाभावात्।प्रसूतकपरेत
 द्रियव्यापारस्यापिनिवार्यतःपूर्वप्रतीनसंबन्धधर्मिद्रियव्यापवधारणादर्शनात्।तदापिमनोसोद्रियमितिचेत्।अस्त
 तस्मिन्कोपेमनसःकरणत्वेत्प्रमाणाभावः।अवश्यपरिकल्पनीयानामेवसर्वानुपपत्त्यपशक्तिःकारणात्वमात्रंतुचक्षु
 रादेजज्ञानवन्मनसस्तत्रस्यात्।चक्षुणदिवत्करणात्मन्यदेवतकल्पनीयमितिसप्तममिंद्रियप्रमाणांतरप्रसह्यते।अ
 न्यथाचाक्षुषादिप्रतीतावपिचक्षुरादेःकरणात्वनस्यात्।शक्यतेतत्रापिबहुमनएवतत्रसुखादिप्रतीतिवत्करणाच्च
 रादयस्तसहकारिमात्रानापिद्वितीयःइंद्रियांतरप्रसंगात्।प्रमाणांतरप्रसंगाद्वा।नापिविनाभावएकस्यव्यतिरेकेना

एषा पतेः तदा सामुल्लसत्स्वल्बलवनविलसितेतेति। तदेवं लक्षणांतरेपि प्रतिपादितो यं ह घण समूहः स्वयं गृहनीयः।
 एतदेव परमं रूपमहैरिदं मुराहृतं। लक्षणा स्थापितं न तु केनोपपद्यते। अत्राभिप्रायोक्तमपि हितं सामान्यतोऽप्युप-
 द्यमानमेवेति। चो। अनुमानमपि किमुच्यते। करणपक्षे लिंगपरामर्शोऽनुमानमिति चेत्। किं लिंगत्वं। व्याप्त्यपक्षधर्मत्व-
 मिति चेत्। न। संशयस्योपलक्षणात्वे तत्र दृष्ट्वापि व्यापकं तत्परमर्शेति प्रसंगात्। अतएव न तस्य वर्तमानस्य तत्कालेषु पलक्ष-
 णात्। विशेषणत्वे चानुमाय व्यापकधर्मिना सह रदृष्ट्वा पक्षधर्मद्वैतोः पक्षांशे विशेष्यसाध्यसिद्धिरीदृशं च वैय-
 धिकरणपक्षिमेवेत्यतो नैवमिति चेत्। न। पक्षमादाय वैयधिकरणे नियता तसामानाधिकरण्यपलक्षणा व्याप्ति-
 लोपापत्तेः। तथापि विशेष्यमादाय सास्त्विति चेत्। न। साध्यविशेषसिद्धिरपि युक्त्यापि वलाया तसामान्यतः सामान्य-
 प्रतीत्यपर्यवसानवलादेवेति सामान्यविशेषसिद्धौ नृपणाणि नीपक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानु-
 मितिकारणात्वेनेष्टव्या सिद्धसाधनं च न स्वाधीनमानदोषः इति नानुमितिमात्रहेतुनिवेशनीसामोक्षमाणोर्हि। आगमे-
 नानुमानेन ध्यानात्प्रसक्तो न च निष्कामनिष्प्रमाणा नासंस्तवः स्वार्थमिष्यत इति। एते न संशययोग्यता निरस्तौ। व्याप्य-
 त्वमिति चेत्। किं वस्तु गत्या व्याप्यस्वतरेण परामर्शोऽनुमानव्याप्यतया वा। नाद्यः। अगृहीतव्याप्तिनापि धर्मादिप-
 रमर्शस्यानुमानता प्रसंगात्। नापि द्वितीयः। व्याप्त्यस्वरिक्तः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसंगात्। तस्यापि व्याप्यग्राहिता-
 या अवश्यवक्तव्यत्वात्। अतएव द्वितीयतृतीयविशेषणोऽपि निरस्तघारावाहिनितमायतेः। गृहीतव्याप्तिनापि च युगपद-
 भयग्रहाद्वावेतो व्याप्यव्यापकाविति परामर्शस्यानुमात्रप्रसंगात्। न च तदन्तात् स्वाधीनमानेनाप्यदोष इति चेत्। नात्र

रत्नत्वयोरप्येवंभूतव्याप्तत्वप्रसंगः। नापि द्वितीयः विशेषणवैयर्थ्यात् सार्वत्रिको न्यय इत्येवोच्यतां। नचसोपि संगत इत्युक्तं।
 नापि तृतीयः नवाधकस्य सामान्यविशेषविषयत्वविकल्पोक्तयुक्तेष्वनिरस्तत्वात्। नापि चतुर्थः। तथा हि यद्भवत्तदग्निमहितत्वेदमु-
 त्तयस्य सार्वत्रिकत्वं वाच्यं यत्सर्वी साधुमयतीनामग्निसंवेक्षित्वेद्यदि व्याप्तिग्रहणकाले गृहीतं तदा यत्तस्यापि धूमवद्वाक्तेरग्निमत्वं
 प्राक् गृहीतं स्मर्यत एवेति गतमनुमानं। सामान्यतोऽग्निमत्वं तस्यापि गृहीतमेव विशेषतस्तनुमायत इति चेत्तु विशेषत इति।
 किं अग्निमत्वं तस्य विशेषो व्यक्तिरूपो विवक्षितः। उत्कालदेशादिसंवेधस्तस्य नाद्यनसर्वमुक्तीनाम्याप्तोपतीतत्वेन भवते वागीका-
 रात्। नापि द्वितीयः। अग्निमद्रूपतया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य चक्षुरादिभिरवर्ण्यतत्वादिदेशकालविशेषादिमत्त-
 वापरिच्छेदात्। यथा प्राक् प्रत्ययोहितसंस्कारसंघीचीनैश्चक्षुरादिभिः परिच्छिद्यमाने दानीभावे देशविशेषावस्थानादः स ए-
 वायमिति प्रत्यभिज्ञायमानतां गीक्रियते। तथेवात्राप्युक्तं कृतमनुमानेन नाप्यपमानं वाधकं पिपहेतुं कार्यवत्। तस्य निय-
 तविषयतत्वेनैतादृशिविषये नुदयात्। नापि शब्दः। आत्रस्योपदेशुरभावे व्याप्यनवगमप्रसंगात्। अत्रावस्तुकदाचित्प्रात्।
 सोपि निरूप्यमानो न घटते। एवं हि संवाच्ये यदि वद्विभक्तिरेकेणाधर्मः स्यात्तदा तथोपलभ्येतानेवोपलभ्यते अतो नुपलभेतात्रा-
 स्तितद्यतिरेकेणति। तच्च न। तथा हि कचिद्यभिचारादर्शनात्वा अयमभावः प्रवर्तते सर्वत्र व्यभिचारदर्शनाद्वा। नाद्यः। पा-
 र्थिवत्वलोहलेखत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसंगात् नापि द्वितीयः। सर्वत्र योग्यानुपलभेता अनुपलभमात्रवानाद्यः। सर्वत्र यो-
 ग्यानुपलभेता स न वातापि द्वितीयः। पार्थिवत्वलोहलेखत्वयोरपि संभवात्। तत्र वद्वे व्यभिचार इति चेत्तु न। तदीयादर्शनद-
 शायामभिचारा नवगमात् तददर्शनदशायामावदस्ति व्यभिचारः यत्र तु नेकदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति

चेतना अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत इत्यत्र नियामकाभावात्। नापि विषये वाद्यकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वात्। उपगमे
ऽनवस्था प्रसंगात्। तदनन्तरं पुनरुक्तं न तर्को भासता याता। अथ ब्रूयन् शक्यमिदं कर्तुं तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारश्च
कायाबाधकस्तर्को यमभिधीयते यदि धूमोऽपि व्यभिचरेत्तदाऽकारणकः सन्निवृत्तः स्यादेव न स्यादेव वा मन्वा यमेव न तर्कः त
त्र व्यभिचारकायाबाधा तावत्तेः। तदेव ह्यशक्यतयस्मिन्नाशक्यमाने स्वक्रिया व्याधातादयो रोषानावतरन्तीति लोकमर्थादा। एवं सर्व
त्रा नुत्तरस्तर्को बाधको भिद्येय इति मैवं। किमिदं शङ्कितं यद्देतुफलभाव एव न भविष्यति। एवं तु शङ्कितं यद्वाग्निविज्ञाप्य न्यस्मा
दपि हेतोरयमुदेव्यतीति। न च वाच्यं एव हि सति धूमस्यैकजातीत्वं न स्यादिति। क्वचिद्दिन्द्रियजन्यत्वं क्वचिदनुमानादिजन्यत्वं पिज्ञा
नैकजात्यवबुद्धयपत्तेः। तत्रेन्द्रियादीनां अवांतरसामान्ये साक्षात्कारित्वा दोषप्रयोजकत्वं न जानता यामिति चेत्। न जानत्व
साक्षात्कारित्वपरिहारा र्थतत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं वक्तव्यत्वात्। धूमेऽपि वद्वे विशेष एव प्रयोजकत्वस्य तद्वत्
कर्तुं शक्यत्वात्। न दृश्यते तावदग्निप्रयोजो धूमे विशेष इति च न वाच्यं। तददृशे न स्यात्तावत्तो हेतुत्वं तत्प्रयोजका वा तत्तज्ज्ञासदृश
ने नायोग्यतया विकल्पत्वादप्युपपत्तेः। यदा तु हेतुत्वं तत्प्रयोजका धूमस्यापि विशेषो दृश्यते तदा सो विकल्पत इति संभावना
या ढर्त्रिवारत्वात्। अस्मिन् आत्ममनोयोगोऽनुगतकारणज्ञानोत्पत्तिरिति चेत्। न। यद्य्वात्ममनोयोगादुत्पद्यमाने ज्ञाने स्यादिका
दयोऽपि ज्ञानप्रसङ्गे रत्ता। यदि तु दृष्टविशेषो वा शक्यमेवेदो वा ज्ञानत्वजातिविज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतज्ञानकारणमुच्य
ते। तदा तदितरापि वद्वे व्यभिचारेऽपि धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुं दृष्टव्यं व्यभिचारेऽपि धूमस्यैकजात्यप्र
रिकल्पनमिति चेत्। न। अस्तदप्येतादृशं न। अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत इत्यत्र नियामकाभावात्। शङ्किष्यते एव शक्यमा
नस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमातादिमतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्तव्ये

प्यनुमानैवेतादृशशंकाक्रमणात्स एव व्याघात इति चेत् । नाध्वमवहनेरपि वद्विकारणाविशेषानुमानस्यैवं सति सदनुमानतः
 प्रसंगात् सामग्रीसाम्येन प्रमाप्रमावैचित्र्यस्यानुपपत्तेः । साधारणधर्मदर्शने विशेषादर्शनादौ सप्तपि शंकायाश्चानुदये सा
 मग्रासतामपि कार्यानुदयात्परप्रतिपक्षसादनार्थवचनादिरूपाप्रतिपत्तिरसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोपि स्वकि
 याव्याघातस्तत्त्वः व्याघातस्यैव विशेषतात्तदृशने संकासामग्येव नास्ति मत्तत्तत्कुतो व्याघातसाम्यमिति चेत् । नातद्विनत
 वदाहारादिकारणा ज्ञायमानमप्युक्तविषयस्य तस्यातिप्रसजकत्वात् । कूटनिर्ज्ञेः प्रसजकः प्रमितेऽप्यस्यादिति चेत् । नातस्य
 तर्कप्रस्तावे । नीरसनीयातस्मादेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शने शंकाप्रतिपक्षे भूतमुच्यते । तर्किप्रमाणात्कुतोऽपि उपजायमानेन
 त्वात्तर्काद्वा । यदि प्रथमः शंकास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेनोपनेयं । शङ्कायां सत्त्वाव्याघातात् । यदि तु शंका विनापि व्याघातस्तदा
 शंका माना शंका मानयोर्व्याघातसाम्यं सिद्धमेवा भवतु शंकाया मपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशंका मवलम्ब्य व्यवस्थि
 तस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनानुशंकातरं नोत्पद्यत इति चेत् । न व्याघातसत्त्वकाले तदवलम्ब्य शंकायैव शंका मानव्यभिचा
 रता तस्याः शंकायाः व्यपरेमेव तदवलम्बेनो व्याघातरूपस्य विशेषस्याभावात्कः शंकातरोत्पत्तेर्विरयितेति वक्तव्यं । माना मास्त
 तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तदावदस्ति विशेषावगमो तत्संस्कारो वशंका विराधि नो ननु स्वरूपेण
 कचिदपि विशेषस्यावस्थानतयेति चेत् । न । अथावताश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य च यद्दर्शनतदाहितो वा संस्कारस्तस्य
 कालांतरेऽपि तत्प्रतिधर्म्मशंसय विराधित्वेऽवयविपाकपक्षे कुंभस्य परमाणुपाकपक्षे परंपरया तदारंभकस्य परमाणुः
 पूर्वस्था मतयाज्ञातस्य कालांतरे संभावितमाकस्य पालकज्ञस्य रूप विशेषवत्तायां संशयो न स्यात् । यदि वशंकाया व्याघा
 तस्तदा शंकाश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छंकायां शङ्कातरं मा भूत् । यदि व्यभिचारः श्रेयस्तदा व्यभिचारः स्या

परस्याव्यतिरेकः न निषेधो विनाभाव इति द्वितीयः पक्षः। एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थिवत्वव्यतिरेकश्च कचिदस्तीति
 पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरविनाभावः प्रसज्येत। सार्वत्रिकव्यतिरेकयोगपदं विवक्षितं न तु कचिदत्र त एव चोच्येत। अ-
 विनाभावनिवृत्तिरिति चेत्। सार्वत्रिकाच्चावधारणानिरासनायेन सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्यात्। शक्यत्वेवात्र या-
 वधारणमेवास्ति सार्वत्रिकं कृतं व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया। यत्र विषये द्वे द्वौ वाधकमस्ति तयो रत्रयो व्याप्तिरिति के-
 चित्। तद्विषये द्वे द्वौ वाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात्। आद्येन तावद्विद्विद्यतदसंभवात्। अन्यथा व्यभिचारव्यभिचा-
 रसंशयो तस्यात्। नाप्यनुमानं। अनवस्था प्रसंगात्। नाथोपतिरनुमानाव्यतिरेकात्। व्यतिरेके वा यदि लिंगिव्यतिरे-
 केन लिंगस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिंगिसिद्धेः कृतमनुमानेन अनवभावो वक्तव्यः। किमायातं। अस्तु वा कथमपि ता-
 वदर्थोपपत्तिर्वाधकं तथापि कीदृशं प्रमाणमिति प्रष्टव्यं। किंचित् स हतिवाधकसंधीवीनो यत्र कचिदव्यो व्याप्तिः। उत
 तत्सहितः सवित्रिको वयः। उत किञ्चो विशेषप्रमाणं न तत्संधीचीनः सामान्यतो वयो व्याप्तिः। उत सार्वत्रिको व-
 यः। सच विषये वाधकादवगम्यते नाथो विकल्पा नुपपत्तेः। तथा हि। किंचिद्वद्वैवाधकं सर्वव्यक्तिविषयं उत सामान्यविषय-
 आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्तनीयं तत्रावशेषस्थापया अन्यथा भाववाधकभूतार्थोपपत्तेः वसाध्यसिद्धेः शास्त्रमनुमानमस-
 नेन द्वितीये कचिद्व्यभिचारेपि कचिद्व्यभिचारमाश्रितवाधकस्य चरितार्थत्वाद्धूमवशात्मात्रमिमांसा मात्रव्यतिरेकीति व-
 पो हि सामान्यतो विषयः तत्र वाधकं तयो रविरोधे पर्यवस्यति। अविरोधश्च कचित्साहित्याद्भवते वेति पार्थिवत्वलोहले-

खं. म.
४५

सर्वसंभवादत्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपितृजन्मत्ववश्यवक्तव्यत्वात्। नापि प्रष्टुः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। एवमेव
विकल्पापेक्षरमुविकल्पः सर्वत्रोपन्यस्य दृष्टो नूनत्वशंकाभयादिति। अनौपाधिकः संबधो व्याप्तिरित्यपरः। स प्रष्टुः
कोयमुपाधिर्नामयच्छून्यत्वमनौपाधिकत्वे उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः। अथैव। एकसाध्या विना
भावे मिथः संबधश्च न्ययोः। साध्याभावा विना नावी सत्पाधिर्पदस्यः इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य यदस्यः स उपाधि
रित्योऽमानस्य पर्यवसित्यर्थः। तद्वन्मूला हि व्याप्तिर्जवो कुसुमरक्तैव स्फटिके साधनाभिमाने च कास्तीकपाधि
रसानुच्यते। तदिदमाहुः अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तिनामुपजीवकाः। तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशाचक्षरणा। सच
पाधिर्निश्चित इवाशंकितश्च यत्र दमुच्यते। यावच्चाऽव्याप्तिरेकित्वं शतांशे नापिशक्यते। विपक्षस्तु तस्मावहे
तोगमनिकावलमिति चेत्। न। साध्यव्यापके साधनाव्यापके पक्षेतरत्वेऽपि प्रसंगात्। तद्व्यतिरेक इत्यपीति चेत्।
नावाधेनोत्रीतस्याव्यापनात्। अन्यथा निरुपाधिसंबधत्वे वाधासिद्धेः। यदाह वाधेनोपाधिरुनीयते अन्येन कश्चिद्वि
शेषः। एतदर्थमपि विशेषणीयमिति चेत्। न। तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्याप्त्यनवधारणेन शक्यावधारणा। एवं साध्य
व्यापक इत्यपि। अथ मनसा अदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वे साध्यव्यापकत्वे तत्र वस्तुगताम्यभिचारिसाध्यव्यापकत्वेऽदृष्टव्यभिचारसा
ध्यत्वे साध्यव्यापकत्वे संभवात्। तस्याप्युपाधित्वापत्तेः। नृद्व्यतिरेक इति च निरुपमितुमशक्यत्वात्। व्याप्तिग्रहकालेऽपि साध्यत्वभावेन
तद्व्यभिचारः कथमवधार्यः। साध्यव्यापकमपेक्षितमिति चेत्। न। व्याप्त्यनवगमे व्यापकाथी नवगमात्। संभावितव्यापकभावो व्या

पक्षोऽपेक्षित इति चेत् । न । व्यापकत्वस्यानिरुक्तौ किं रूपतया संभावनापि स्यात् । अथ साध्यव्यापक इत्येव भद्रं तदानीं साध्यत्वाभा
वेपि साधयितुमर्हत्वं स्पष्टं विवक्षितत्वात् । न । कथं ह्यवगतव्यमिदमेव साधयितुमर्हमिदं नेति । व्यापकत्वादिति वक्तुमशक्यत्वात् । न च
साधना व्यापकत्वं सर्वत्र निश्चेतुं शक्यं । सश्रपामो मे त्रत नयत्वेदित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरंपरायां मे त्रत नये अभावस्य दुर्धि
गमत्वात् । यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमास्ति तत्र निश्चितोपाधित्वा मन्त्रकतु शंकि तोपाधित्वे मे त्रत नयत्वं व्याप्यशाका
द्याहारपरिणतिपरंपरायां स्यात् त्वमित्यत्र नियामकाभावादिति चेत् । न । मे त्रत नयत्वे नैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छाया अपि चे
त्तुं शक्यत्वात् । तत्रापि तत्सामग्रीत्वाधिपरंपराभिधाने च तस्यास्तस्या अपि मे त्रत नयत्वे नैव प्रसाधनस्य कर्तुं शक्यत्वात् । अनस्य
वस्य इति चेत् । न । उपाध्यपत्त्या स एव कुतोऽनानवस्थान स्यात् । साध्यसामग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारणत्वात् एव साध्य
सामग्र्युपाधित्ववच्छेदार्थमपिलक्षणं विशेषणीयां श्यामत्वा दो साध्येशाकाद्याहारपरिणतिपरंपरायां देस्तास्मिन्साध्यश्यामत्वा
देरुपाधित्वसंभवे न कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यत इति चेत् । मेव प्रत्येकं द्वयोरपि मे त्रत नयत्वादिना साधने साधना व्यापकत्वस्य श
क्तिं तुं शक्यत्वात् । अन्यथा सकर्तृकत्वे साध्ये अदृष्टजत्वमदृष्टजत्वे च सकर्तृकत्वमुपाधिरित्युभया सिद्धिः स्यात् । एवं बुद्धिमत्त्वकत्वे
प्रयत्नवत्त्वकत्वे प्रयत्नवत्त्वकत्वे बुद्धिमत्त्वकत्वमेव वदित्वजात्याकांतवत्त्वेपीधनजते जो वत्त्वं तस्मिन् वदित्वजात्याकांतवत्त्वमुपा
धिः स्यादिति विप्रमनुमानमाकुली स्यात् । अतएव साध्यसाधनं संवेधं प्रति व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रकृतं । यत्राप्युपाधि
निश्चीयते तत्राप्यतींद्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधना व्याप्यार्थमनुमेयतायां सोपाधी कियमाणे न साधने नैव सत्यतिपक्षस्य कर्तुं
शक्यत्वात् । तथा सति तत्र शंकि तोपाधित्वमेव निर्वचं स्यात् । एवमुवाचो नियतमजेशिपरमंदमदाक्षेन तु प्रतिपक्षो

ख. म.
४६

तथा हि निश्चितोपाधिभातवेशं कितोपाधित्वमापन्नं तदनुकूलं मस्य ते कोऽन्यो जितलज्जात् न च क्वचिन्निश्चितोपाधनभ्यपगमे तच्छंकाशक्य
यत्र प्रसक्तोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भविष्यतीति चेत् न। ऐन्द्रियकबाधेत जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजकी क्रियमाणो न हेतुतै-
व साधयितुं शक्यत्वात्। न च यदेकत्रैकजातीयमैन्द्रियकं तदस्य त्रैन्द्रियकबाधे हेतुबलादतीन्द्रियं न साध्यते पाकदर्शनाज्जाठरानलादि-
सिद्धेः साधनायापकत्वे सति साध्यव्यापक इति वशा काद्याहारपरिणतिपरंपरासाध्यं न वाप्रातीत्यव्यापकतादोषः। न हि शाकादिते-
नाम किंचिदेकमस्ति यत्साध्यं व्याप्नुयात्। अस्तु वा कथमापितथापि श्यामत्वं न व्याप्नोति इदं नीलशिलादिश्यामत्वस्याहाराजस्य
त्वात्। शरीरस्य श्यामत्वं साध्यं तद्व्याप्नोति वेदमिति चेत् न। नायासावुपाधेरभिधेयत्वात्। न च प्रसक्तस्यो मत्वेन व्याप्तिः हेतुपक्षधर्मतये-
व हि साध्यपक्षधर्मसिध्यति न व्याप्त्या। अन्यथा पुरुषपदस्याव्यवच्छेदकस्या विशेषणत्वापातात् परंपरासंबंधिकजालादिले-
पश्यामत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परंपरासंबंधिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात्। न च साध्यसाधनसं-
बंधमदृष्टमभिचारित्वं साध्यव्यापकत्वं मात्रपसात्तात्कृतिकरणादेस्तेजसादित्वे साध्यऽभूदुद्धृतत्वादित्येवोपाधित्वे। साधने-
नापि विशेषणतया निवेशेन यदिकेवलसाध्यव्यापकं व्यवच्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारशंकाद्यो न क्षेमस्याप्यपाधित्वं न स्यात्। अ-
थ न किंचिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वा सिद्धिरेव। न हि प्रयोजनमात्रात् विशेषणमर्थवद्भवति किंतु किंचिद्व्यवच्छेदादिति। अन्य-
था। शराजमत्वमिवाकर्तृकत्वे यत्कमसिद्धे पर्यवस्येति किंच। नासेव्यतिरेकीणि पक्षधर्महेतो जीवच्छरीरेष्टथिमाद्यष्टद्वया-
तिरिक्तानेकद्रव्यवत्प्राणादिमत्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणा व्यवस्थाप्या। तस्याभासेव्यतिरेक्यनुमानात्मनियत्ताध्य-
तदुपाधिना व्याप्तिमिष्यते तस्य परमिमतस्य कचित् सिद्ध्यापत्तेः। व्यतिरेक्या प्रावुपविश्वे तर्हि व्यतिरेक्यव्याप्तं तस्य व्याप्यउपा-

४६

देवमाघाताश्रयस्यमभिचारस्यापिप्रभिलापनेः। अनादिसिद्ध्याभिकासेतकाइतिचेतनातद्देःप्रमितित्वासिद्धेशरीरेस्वा
 त्मप्रत्ययस्यतादृशस्याप्रमातोपगमात्। अनादित्वसिद्धेश्चोभयत्रविशेषात्। नापियद्यत्रमभिचारःशंकेततरावाघातःस्यादित्ये
 वंरूपाजकीघातावगमः। आघातप्रतिपादकस्यतर्कस्यमूलशोधित्येतकीभासत्वाभासत्वापातात्। तादृशस्यापिवाघातोपना
 यकत्वेमाघातापत्तेःसाम्यंशक्यतएवतर्कभासाद्भवतोपिवाघातउपनेतुं। अथतस्यतर्कस्यवाप्तिर्मूलभूताभ्यपगम्यतेतत्रापि
 मभिचारिशक्यापुनरनवस्थेवतत्रापिमाघातापादनेपुनरिच्छमनवस्थेववेदानुमासिबनचेकाकाततस्तत्। आघाताव
 धिराशंकातर्कःशंकावधिर्गतःतस्मादस्मानिरप्यस्मिन्नर्थेनूखलुदुःपट। तद्वाथेवान्यथाकारमद्वाराणिकियस्यपि। आघातो
 यदिशंकास्तिचेकाकाततस्तत्। आघातावधिराशंकातर्कःशंकावधिःकुतः। अमभिचारश्चेकपरितागव्यवहेदेनापराव्यः
 समकालजातदृष्टनष्टदृष्टशंक्यतइत्याहुः। स्वाभाविकः। सम्बन्धोवापिरित्यपरः। सप्रष्टव्यः। कस्यस्वाभाविकःकिंसेवधि
 नोनुतामस्य। नचरमः। विपरीतापत्तेः। आद्येकःस्वभावशब्दाद्येतिप्रष्टव्यकिंसेवधिस्वभावाश्रितः। अथसंबन्धिस्वभावजन्यः
 अथसंबन्धित्वविवक्षितत्वभावातिरिक्तः। अथवासंबन्धिस्वभावेवाप्यः। अथवासंबन्धिस्वभावाद्मेतनप्रयुक्तःउतामएव
 कश्चिद्विवक्षितः। आद्येपार्थित्वलोहलेख्यात्वयोरपिवाप्यत्वप्रसंगः। नद्वितीयः। अतिवाप्यरव्याप्तेश्च। अतएवनवतृतीयः। ना
 पिचतुर्थः। वाप्यनिरुक्तौवाप्यत्वानिरुक्तेःसंबन्धस्यवाप्यत्वचसंबन्धिनामपकयोःसंभावितसेवधाधिकदेशकालतयाएक
 संबन्धिदर्शनेऽपराधेमानापनियामकायोगात्। नापिपंचमः। नप्रयुक्तइति। यदिनजनितस्तदासंबन्धस्याकृतकत्वपक्षेऽ
 नेनेतिविशेषणवेद्यर्थ्यअतएकस्यसंबन्धिस्वभावेनाप्यजनितत्वात्। संबन्धस्यकृतकत्वपक्षेस्वरूपासिद्धिरेवस्यात्। सामग्राः

खं-म

४७

त्वात्हेतुनाचयक्षनिर्पणात्स्वार्थानुमानेचहेतोरप्रयोऽज्ञत्वात्। पक्षत्वाभावेचानुमानानुदयप्रसंगात्विरुद्धहेतौचपक्षत्वा
भावप्रसंगात्। तत्रसाध्यस्यहेतुविषयत्वाभावात्हेतौरेवसाध्यविपरीतमात्रादुक्तत्वात्। एतेनसंदिग्धसाध्यधर्मविशिष्टधर्मोप
क्षेपसाध्यत्वचक्षणपराधीनुमानसाधरणासुसाध्यज्ञानत्वमितिनिरस्तं। प्रतीतव्याप्तिवलेनसामान्यतोव्यापकावगाहनस्ततोवि
शेषमादायपर्यवसाययितुंसाध्यस्यसामर्थ्यमितिचेत्। नतस्याःसामान्यविषयायाअनुत्पत्तेरसिद्धेमाप्तिवत्सम्भवात्। अनुपप
त्तित्वेमाप्यनुप्रवेशात्। अधिकविषयाकाङ्क्षित्वेविरूप्यमापारापक्षेऽमानातरत्वापक्षेर्वाविशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वेअति
प्रसंगात्। पक्षधर्मतयाचपदिसाध्यव्यक्तिभेदःसिध्येन्नह्यनुमायताप्रत्यक्षेणपश्यत्पुंशब्दात्पुरुषानुमायीप्रत्यक्षेणपुरु
षददर्शनेनतद्विशेषाशंशयीस्यात्। अविशेषादर्शनात्तथास्यादितिचेत्। नायश्चात्रतद्विशिष्टानसंशर्मातेतिउपमानमपि
किमुच्यते। सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके। तत्रास्मृतावपिप्रसंगात्अनुभवइत्यभिधानेचसदृशाविभावितीदियेजपिप्रसंगा
त्सोपिगव्योगवासदृशोगवयत्वाद्भव्यात्तद्वदित्यनुमानस्यापितत्रापक्षेः। एवमात्रोक्तिर्ज्ञेयपि। किंचिपमितिलक्षणांमिति
करणालक्षणावास्यात्। नाद्यः। सादृश्यस्योपमेयतापक्षेःसदृशेचोपमेयव्यवहारोक्तिचंद्रोपमेयमुखमित्यादि। सदृशमितिःसेति
चेत्। अत्रादिकरणासंभवेतदुदाहरणमिदं। नापिद्वितीयः। सादृश्यज्ञानस्यसर्वस्यासंभवत्यमाणात्तरव्यापारफलजनक
तायादशीयितुमशक्यत्वात्। नचसादृश्यमेकमनुगमतस्तिमुखसादृश्यहस्तसादृश्यस्यचभेदेनैवोपरामात। नचसादृश्यरू
पत्वामनुगतंतेषूपीत्यदोषः। तथापिसादृश्येनसहसादृश्येऽनेकस्थत्वादेसादृश्यरूपत्वाश्रितसादृश्यरूपत्वस्याश्रयणा
पगमेपरस्परश्रयभावोऽनभ्यपगमेवाऽननुगमतयोःसादृश्यानुपगमेचान्यत्रापितथात्वोपत्तिःकिंचैवधर्मप्रतीतेरपिप्रमाणात्

रामः

४७

रत्नमेवस्यादविशेषात्। एवमेवाभ्युपगमेवपरिगणितप्रमाणविक्रयसंगोवा। सहशबुद्धेरपिवापरिगणितेद्येवांतर्भवः स्यादि
 ति। अप्रतीयमानस्यप्रतियमानेनसहसादृश्यप्रमितिरुपमानमित्यपिनाश्रयवाक्यादपितथाप्रमितेः यत्तद्यापारोनास्तीतिचेत्
 नासचायंचाभिन्नवित्तुसचायेचसहशवित्तिपूर्वप्रतीतस्यप्रतीयमानेनसहसादृश्यकस्यसादृश्यप्रतीतावपिप्रसंगात्तद्विद्यासंश्रु
 तस्येतिचेत्। नाप्रसक्ततो गोगवयसादृश्यप्रतीतसापिगोगवयेनसहशीगोत्वादियमिवेतनुमितावपिप्रसंगात्। अर्लिगजापी
 तिचेत्। नचैवंयत्तत्तानुमानशब्दजमेत्वसतीत्यक्तस्यातथाचविशेषणमेवसमर्थमित्यप्रतियमानस्येतादिव्यर्थः। नोपादेय
 मेवपहात्तरमितिचेत्। न। अर्थापत्तेरवसंभवात्। तेनसाधमेतत्सादृश्यस्याऽनेनसाधेतत्सादृश्यमतिरेकेणानुपपद्यमानत्वा
 त्। अन्यथावैधर्म्यप्रत्ययोत्पत्तिविषयवैधर्म्यप्रमाणांतरमापद्येतात्तस्मादयंस्वइतिप्रतीतेः अस्मात्सदीर्घः इतिवाऽन्यथा
 कतमाप्रमास्यात्। अर्थापत्तिप्रमाणांतरमनिच्छतापीयमर्थापत्तिरनुमानेत्तर्भावापृथक्प्रमाणात्किंत्वावाहतेनाप्र
 तीतगवयगवात्तरसाम्यस्यऽदृष्टान्तानुमानासंभवात्तगवयेनानेनसहशीसागोशितिमितिरुपमितिरितित्यपिबुद्धं।
 तथैतत्सादृश्यस्येतेनतत्सादृश्यविनानुपपत्त्येवसिद्धेरिति। अनवगतसंगतिसंज्ञासमाभिव्याहृतवाक्यार्थस्यसंज्ञित्यनुसं
 धानमुपमानमित्यपिनाश्रयप्रसृतसंगतेरेवंभूतोयमित्यप्युपनात्। अस्मृतसंगतीतमिधेयमितिचेत्। न। अनुभूतस्मृतका
 लात्तरप्रसृतसंगतेत्यापनात्। अस्मर्यमाणेतिचेत्। नकदापिस्मर्यमाणतायास्तत्रापिसंभवात्सर्वदास्मर्यमाणतायाः क
 चिदप्यसंभवात्। उपमितिप्राक्कालेमितिचेत्। स्यादेवेतद्यद्युपमितिलिखितास्यात्। तदर्थमेवतुक्तं दनमिदंभवतः। किंचसर्वैरन
 वगतसंगतित्वस्यप्रकृतेरप्यसिद्धेः। केनाप्यनवगतसंगतित्वस्यवाक्येपिसंभवात्। उपमानेतिचपूर्ववन्निरस्तायस्याः प्रमितेर्येन
 प्रमात्रेतिचाभिधानेतुगतत्वाभावाद्यक्तौपेनेतलक्षणानुगतापत्तेः। संज्ञेसज्ञापाकुल। गोसहशगवयः प्रायः काननेम

हतिदृश्यत इति श्रुतवाक्यस्य काननप्रद्यविदितसंगतेर्गवयद विदितसंगतेश्च संज्ञा संज्ञिसंबंधप्रतिपत्तिफलाप्रामीदृशप्रतिपत्ते
 गतत्वेनातिव्यापकत्वात्। विनापिवाप्रायः शब्दमभिहितस्य तस्यानुसंधाने प्रसंगः। तत्र काननसंज्ञासंज्ञिसंबंधवधारणाय न
 केवयदांतर समभिव्याहारे ह्याया अन्यथा नुपपत्तेः प्रमाणत्वात्। न रूपमानस्य उभये सज्ञा समभिव्याहृतेति विशेषरोच्यत्वं
 कएव निरासः। वाक्यार्थपितादगेवा प्रतिपत्तिकाला स्मृतातिदेशवाक्यगतकाननादिपदार्थस्य तथाविधप्रत्यया व्यापनात्। वा
 क्यार्थकदेशस्यापि वाक्यार्थत्वेन विवक्षितत्वे सह शो गवयदत्तादिना स्मारिणोपि प्रत्ययप्रसंगात्। प्रतीकृतिप्रतिप्रयोजकीभूत
 यावत्तावद्वाक्यं विवक्षितमिति चेत्। ना अंतर्भावितत्वाधिकरणात्। दृशप्रतिपत्तिप्रतिपत्तिस्यापि प्रयोजकत्वात्। उपमितिप्रतिपत्तौ
 वचनिरसमिति। यावत्संज्ञासंज्ञिसंबंधबुद्धौ यधिकेतावद्विवक्षितमिति चेत्। नालक्षणा सहचरितसंज्ञोपदेशार्थानुसंधाने
 पि प्रसंगात्। किंच यदातकीनुसंधानविरहिणः सत्यप्येवंविधानुसंधाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति मतिः फलं
 समुत्पद्यते। तदा तस्याऽप्रमाकरणा स्यापि उपमानत्वमापद्येतेति। प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपपक्षे चानुसंहितरूपव्य
 वहार्यतानुमित्फादेनाप्येतादृशानुसंधानमुपमानं स्यात्। अत्रापि विषयप्रमाफलकमिति विशेषणीयमिति चेत्। नावक्त
 गता अत्रापि त्वस्योपमेऽप्यभावात्। अत्रापि न च गम्यमानस्येति कृते यत्प्रतिपत्तिर्लिंगातिन सह्याप्तत्वावगतमुपमितिकरणम
 पिन व्याप्नुयात्। उभयेन सह्याप्तत्वावगतत्वावत्त्वोक्तावप्यनुमाने प्रसंगः तदवस्थः। अनुमेयेन सहेतितत्कृते च तदनपायादव्याप्ति
 स्तदवस्थेव। संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रमितिकरणमिति चेत्। न तथात्वात् सिद्धेः। अर्थापत्त्यादितः तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अननुमितिजन
 केतादृशप्रतिसंधानमुपमानमिति चेत्। नातज्ञातीयस्यानुमितिजनकत्वात्। व्यक्त्यपेक्षायांच जनकत्वस्य सामान्याकार

धिरवश्यं मत्तवोऽन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तेरिति उपाधिव्यतिरेकव्याप्यवश्यं भावस्याभ्युपगम्योपाधेर्यव्यापकं तद्व्यतिरेक
 उपाधिव्यतिरेकस्य व्याप्यतयामतम्यइति परसाध्यापत्तिः असमव्याप्तिकयो रन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभावे वैपरीत्येन व्यतिरेकव्या
 प्तेरिति न च दोषांतरमेव तर्हि वाच्यमिति वाच्यं हेतोः यत्तद्धर्मत्वस्थितौ व्याप्तिस्तत्तत्त्वयोपाधकपगमश्रौ व्यात्तमवतुवापाकाचि
 द्याप्रित्रीमतस्तत्त्वएवानुमितिभावात् तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्या ततश्चात्माश्रयतद्देवानुगमाविनिगमोऽस्यातामि
 तिव्याप्तिपक्षधर्मनुमितिभावयत इति वदन्ति तत्र केयं पक्षधर्मताज्ञाश्रिततेति चेत् नानैवायिकाही अतिप्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्र
 संगताविषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्यानगीकारात् तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् कश्चायं पक्षो नामाग्रदर्म
 त्वं पक्षधर्मत्वं सिसाधयिषितधर्माधर्मातिचेत् सिसाधयिषाहिप्रतिपिपादपिषाचा स्यात्प्रतिपिप्सावा आद्ये स्वार्थानुमि
 तनुदयप्रसंगः द्वितीये च सुमिगंधानुमेयकुत्सितरसविषयस्वार्थानुमितनुदयप्रसंगः न चानवधारितधर्माधर्मी
 पक्षः हेतुमत्तयाप्यनवधारणे अनुमानोदयदानभावासंभवात् अवधारणे वा अनवधारितधर्मत्वानुपपत्तेः न चानवधारि
 तहेतुविषयधर्माधर्मी पक्षः तथा हि केनानवधारितधर्मानुतावदनुमानप्रयोक्ता स्वयं मत्ताते पुरं प्रत्यप्रयोगात्प्रतिवादि
 नेति चेत् न प्रतिवादि विदिते प्यर्थवादितया परस्य रविद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात् तथा नवधारणाया
 किं विदितुविषयधर्मगोचरं वा वादिप्रयोद्यहेतुविषयगोचरं वा नाद्यः आग्नेमत्त्वतिश्च यदृशावामपिततद्देत्वविषयवदुत
 रपरपरधर्मानवधारणात् धूमं प्रतिपर्वतस्य पक्षत्वप्रसंगात् न द्वितीयः तथापि तत्र प्रसंगात् तद्देतूनामपि वादिप्रयोक्त
 वात् असाधारणविवक्षायां चानुगतत्वात् इतरेतराश्रयदोषात्वाच्च पक्षधर्मत्वेन हेतुनिरूपणात् व्याप्यपक्षधर्मस्य हेतु

पर्यवसायिनो नित्यं यत्तावत्संभाविततया ननु गमेन वाऽप्युक्तत्वादिति किंच गोसाहस्यं विहाय गवयत्वजातौ गवयशब्दार्थ
ताप्रतीतिः कल्पनालाघवात्तर्कमया स्पष्टस्यादिति तदुपन्यासस्वित्तौ किमानुमानिके कृतत्रगवयत्वस्य गवयपदवाच्यताप्रमि
तिरित्येतेष्वेते संभवति हि प्रयोगः विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथा त्वितर्क एव विषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वात् तयदेवं
तदेव यथा गोत्वतश्चिदंतस्तथेति न ह्यसि संभवो मूलशैथिल्यादिदोषविरहिततर्कानि वेदितविपर्ययश्चार्थो न च तथेति अथवा
गवयपदमसंभवत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र मनुष्यपदमानां प्रोक्तगोसाहस्यसामानाधिकरण्यमर्थोद्वयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामा
त्रिपतीत्यर्थोपतिरेवात्र प्रमाणमस्ति सा च त्वया व्यतिरेकीकृत्य परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणनीयति ॥ शब्दोपिकु उच्यते आ
सवाक्यशब्दः प्रमाणमिति न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः तथा हि कोद्यमासो नाम यथा दृष्ट्वादिति चेत् न भ्रातिप्रतिपन्न
वादिवान्येपि प्रसंगात् प्रमाणदृष्टेति विशेषणोक्ततया भूतस्यान्यथा वाद्व्यापनात् यथा प्रमाणतिकरणं चाशतथा
भूतवादिवान्यस्याप्यर्थस्यापि व्यापनात् यावद्यथा प्रमाणवृत्तिरुक्तौ च प्रायेण तथा भूतत्वादेव लक्षणात् तद्व्याप
नहियावत्प्रमितं तावदभिधीयते यथा प्रमिते स्पेव वक्तुं क्वचित्पि मिति व्याकारे च युधिष्ठिरवाक्यस्य नैवं भूतत्वेनाप्यस्याप
तेः तत्र विषयेति विशेषणं च विशेषरूपस्यासाधारण्येनाप्यपकत्वापातात् अथ निदोषवाक्यं नथेति चेत् स दोषस्य नास्ति
घटइत्यभिहितेतास्ति घटइति देवान्निर्गतयथा धिवाक्ये व्याप्तेः तत्र प्रमाणं तु न भवसेवेति चेत् न पूर्वमुक्तोत्तरत्वात् प्रवृत्तिसामर्थ्य
न प्रमाणवधारणसंभवात् आपाततः संदेहोपपत्त्यात् सामान्यतो निदोषत्वस्य च प्रमाणे ज्ञेयभावात् विशेषतस्तथात्वस्या

खं. म.
४८

साधराणपपर्यवसायित्वात्। यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाणमित्यत्र को दोष इति चेत्। पूर्वोक्त्या यथार्थद्वेषणानितावत्प्र
थमः यथार्थमिति विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वा व्यवच्छेदकत्वयो पूर्वदोषश्च द्वितीयः वाक्यत्वानि उक्तिश्च तृतीयः तथा हि
किमिदं वाक्यं नाम एकार्थवाच्यं नः पदसमुदायो वाक्यमिति चेत्। ना एकत्वविषयत्वात्। छिन्नत्वा ना वाचातिद्वेषणा
नितवत्संज्ञा। पदपदार्थतु चित्तयामः। सुप्तिडंतं पदमिति केचित्। वणि विभक्त्यपत्ताः पदमित्यन्ये। तत्र नायः। प्रत्येकं
मितितस्य वार्यापकत्वात्। पृथक् पृथक् इति निमित्ततायां च वाक्यलक्षणा व्यापकत्वापातात्। नापि द्वितीयः विभक्त्य
यस्यानुगतस्यासंभवात्। विभक्तिरित्यनेन मुप्तिडोः प्राग्दिशो विभक्तिरित्यनेन च तसिलोदेः पृथगेव विभक्तिसं
ज्ञाविधानात्। शब्दसाम्येन चलक्षणायोगात्। किंच वणि इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वे ह मित्यादेरपदत्वप्रसंगः।
अविवक्षितत्वे वेदत्तइत्यत्राकारस्य पदत्वापातात्। तस्य विभक्त्यपत्तात्। सार्थकस्तथेति चेत्। भवतीत्यादौ शचकार
दीनां पदत्वप्रसंगः कर्तृवाचकत्वात्। यतो विहितो विभक्तिस्तदिति चेत्। ना शचकारं परित्यज्य पदप्रसंगात्। तन्म
ध्यपतित्वाच्छपकरिपिगृह्यत इति चेत्। तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्रैतद्विभक्तिमध्यपतितं च पदमिति वा विवक्षि
तं। यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्र विभक्तिमध्यवर्तिसहितपदमिति वा। आद्यशवकारस्यापि पृथगेव पदत्वप्रसं
गः। लक्षणास्य व्यापकता। द्वितीये देवदत्तइत्यस्यापदत्वप्रसंगः। मध्यवर्तिनोऽभावेन मध्यवर्तिसहितविशेषणा
भावात्। कचिन्मध्यवर्तिसहितस्य कचित्केवलस्य चेति यथा संभवमिति चेत्। ना एकानुगत रूपानभिधाने लक्षणा

तस्य

४८

स्याद्व्यापकतापेक्षेर्निवारत्वात् किंचदेवदत्तस्तिपिपदं स्यात्। अथापशब्दोऽयं पदत्वे सति रुत्वादेर्विधनत्वाव
 श्यभाविदिति चेत्। नायत एवायमपशब्दस्तत एव भवतो दोषः प्रसज्येत अपशब्दोऽपि पदलक्षणं गतमिति। त
 स्मात्पाणिना कार्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पदसंज्ञेयं रुत्वादिविद्युत्तरोधेनापशब्दशायो मन्येव कृतानदी संज्ञावत्।
 ननु लोके कपदव्यहारसिद्ध्यर्थं साधुशब्दविशेषतस्तत्तस्यान्यदेव लक्षणं वाच्यमन्यथा दाक्षीनंदनो
 दीरित नदी संज्ञा प्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः काननस्थलीमलिकामिमान्नीहेत। अथोच्यते विभक्त्य
 तमेव सर्वलक्षणं प्रवृत्तानिःपातं व्यावहारिकं पदलक्षणमस्ति। मेवं। सर्वलक्षणं प्रवृत्तेः सर्वत्राभावात् संभवत्सर्वलक्ष
 णप्रवृत्तेति चेत्। नासंभवत्वं तत्काले कालांतरे वा विवक्षितं। आद्ये देवदत्त रुत्तत्पिपदं स्यात् रुत्त्वविधनकोले विसृज्य स
 भावितत्वात् कालांतरेऽपि तिदेवदत्त इति पदं न स्यात्। इत्यादिपदपूर्वकालभाविष्यत्पलोपादेरकरणात्। शब्दंतरस्य निधिय
 तिरेकेण यद्भाविलक्षणं तद्विवक्षितमिति चेत्। न जीविका कृत्या च पृथगर्थे जीविका कृत्या च पृथगिति प्रयुज्यमाने वाक्ये स्या
 त। एकार्थी वाह्यत्रपदसमुदाये स्यात्तत्रापि गतत्वात् रुत्वे सने संवद्धजीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणं न संगृहीतत्वात्। यदुपाधि
 कायल्लक्षणं प्रवृत्तिः तदुपाधि संपत्तौ तेन निःपन्नैतथेति चेत्। यत्र नास्ति पाधि संपत्तिः तत्र केवलं तस्या सत्तामित्यस्याभावा
 दयत्वात् यत्र। यस्याभावस्यायापस्य नृणां स्यापनिपातः तत्सर्वसंपत्तौ विभक्त्यंतपदमिति चेत्। यस्यास्तव स्यायामित्यव
 स्थानां भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शलक्षणा स्यान्नुगमादेव व्यापकता दोषः। अवस्थानामेकैव विवक्षितमसंभावितत्वं
 सर्वसंघातवस्थाविषयलक्षणं प्रसंगादिति। सद्यभवति भवति भवतीति भवत्यस्तीति वा यदः पदविति वा घटं घट इति चे

तात्वापत्तेः। न द्वितीयस्तदनुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयाप्रतीत्यसंभवात्। न तृतीयः। सामान्यस्यानंतर्भावित्वाश्रयस्त्वेषामु-
क्तत्वात्। प्रागेव तत्सिद्धेः। नापि चतुर्थः। तद्विप्रतीयमानविरोधव्यतिरिक्तत्वमसद्भावात्। नास्यः। तत्प्रतीतो सामर्थ्यानुपदर्शन-
नानियमप्रसंगात्। न प्रथमः। अनुगताननुगतजातिव्यक्तिचक्षुषाचक्षुषादिभक्तिगोक्षदात्म्यवादिनयेतदभयप्रमातादात्म्य-
विषयतीक्ष्णदासविनाविरोधासिद्धतदमभिकावलम्बेवासिद्धेः। तदुभयेप्रतीतो चतुर्विधारणप्रागेव तत्प्रतीत्यार्थपक्षानुवाद-
कतापत्तेः। क्वा। योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकारणमित्यप्युक्तप्रमाऽभावस्तथात्वभ्रमानुदयप्रसंगात्। उपलम्भाभाव-
मात्रस्तथात्वेश्वरधवलमप्रतिसंक्षनवतः पीतभ्रमानुदयप्रसंगात्। कालभेदाच्च त्रिविरोधइति चेत्। तथापि संसृष्टयो-
ग्योमाभावाग्रहणप्रसंगात्। तादात्म्यस्वरूपमात्रानतिरेकात्। अभावस्फुरणचतुष्टयतिमानस्यप्रतीत्यात्। किंच योग्य-
ताहिततदविनाभूताप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते। तथासति च यत्र भावापलम्भस्तत्राप्यभावप्रमास्यात्। न हितवहेतुव्य-
तिरेकेणैव वा सत्येवाभावप्रमासद्यते। तद्वदविनाभूतविरहसहितः सतथेति चेत्। तदविनाभूतव्यतिरेकस्तद्व्यतिरेकेणैव-
मथासिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वांगीकोरप्रमाणाभावात्। अतएवालोकास्पृश्यक्षणे न लोकांतरवत्ता उच्यते न वयविनावालोके-
नान्यथासिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सानोपपत्तेः। अथास्योगस्कृता बुद्ध्याप्रोक्षेणैक्यतत्तद्विरहसहितः सतथेति चे-
त्। नाशेद्विषयसन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्युपलम्भेतावद्धेतुतांगीक्रियते। तत्र किसन्निकर्षव्यतिरेके कार्यतुदयोदाहरणमेष्टव्येन वोन-
यदितदासन्निकर्षस्य हेतुतेव कुतो मतव्यामथैव कार्योत्पत्त्युपपत्तेः। एष्टव्ये चेत्। तद्विहितवैवोदाहरणमुपधातुकेन्द्रियसन्निकर्ष-
श्रमेपरमार्थतश्चाभाववक्तृकरणसंपत्तेरभावप्रमास्यात्। तत्र व्यवक्षयकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्तीति चेत्। न सन्निक

ध्वनिरेकस्य प्रमावतिरेकप्रयोजकत्वावधारणोदाहरणमेव तर्हितं न स्यात्। व्यवधापकस्य सन्निकर्षविरोधित्वेनैव प्रमाविरो
 धित्वमिति चेत् तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणान्भावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति स्थितं सप्रसंगस्तदवस्थ एव। न च स
 न्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणसंपत्तिः प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमात्वादकत्वेनित्यतदनुपपत्त्यापत्तेः। अतएव नाव्य
 वधानमधिकं कारणमेष्टव्यमिदं यिसन्निकर्षएव तदुपपत्तेः। न च अप्रसाह्यकारोपि प्राज्ञासिताग्रहेव्यभिचारात्। ननु व्यवधायक
 सज्ञावेद्यत्र परमार्थतोस्तत्प्रभावस्तत्रेककारणात्तदभाववधारणमस्तेष्वेकोविरोधो न तावज्जावयोगीन्यपि तावता तद्विरहप्रमाप्र
 सृष्टेता तर्हि प्रतियोग्यभावसहितोऽनुपलंभ एवाभावप्रमाणमस्ति। जही हियोग्यताविशेषणानिवेशनव्यसनं योग्यताविशेषण
 ५ प्रज्ञेपेऽनुपलंभमात्रतोऽवस्तुगत्या प्रतियोग्यभाववत्पि नाभावनित्ययः कदाचित्संशयो जायेत तत्कथं तथांगक्रियत इति चेत्
 तर्हि व्यवधानेऽप्येवमेवेति योग्यताविशेषणप्रज्ञेपेऽपि तुल्यं अपि वा। मेयस्य वास्तवसत्त्वं प्रमाणकोटावनिवेशाहमेवमेव वस्तु
 सत्त्वं निर्धारणार्थमेव हि प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाणां अन्यथानुमानेव्यात्रावुपाधि निरासार्थमायासोऽव्यर्थः स्यात्
 व्याप्तपक्षमताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वाद्भीकारेऽसौ स्यात्। प्राज्ञासिताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणातां मन्यसे तर्हि सानस्यामा
 तवेदानीं जायमानाभावप्रमासु बावभाववास्तवसत्ताविरहस्यापीदानीं क्वचित्संभवात्फलविषयकालीकाभावेऽपलक्षिताप्र
 यादेः कारणकोटिनिवेशात्तद्विशेषाभावात्। तदुपलक्षितस्यैव विशेषणस्य विशेषत्वेऽतिप्रसंगात्। तथापि सामान्यतोऽविशे
 षाभावोऽसिद्ध इति चेत्। न तथा सत्त्वे निर्वचनापातात्। कश्चापमसिद्धो नाम ॥ इति श्रीहर्षकृतौ प्रमारवडनं समाप्तं ॥

तथा हि व्याप्तत्वं पक्षधर्मताभ्यामप्रमितो सिद्ध इत्यलक्षणं हेत्वा भासांतराणामपि ह्यसिद्ध प्रवेश एवं सति स्यात्। व्याप्तियं
क्षधर्मतांतत्पतीति चाविरुद्धतां हेतुदोषत्वासंभवात् ननु नैदमीदृशं। तथा हि केचिदोषा व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमिति वि
रहात्मानः केचित्तु व्याप्तादिभंगलिंगभूताः प्रतिबंधकतथानुमित्यसति विरुद्धनाश्वकेचिदोषनृयं भजेत। तत्र प्रथम
तावदसिद्धमध्यमध्यासेत। तद्यथा व्याप्तात्वासिद्धः सोपाधिरूपः श्रमोपाधिकसंबंधता हि व्याप्तिः सोपाधिताऽनुपाधि
ताविरहत्वे वा एवमधिकरणासिद्धिरथ सिद्धावेवात्तमविष्णुः पक्षदोषात्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपा हि सा सिद्ध
साधनमपि तथैव सिसाधयिषितधर्मविशिष्टो हि पक्ष उच्यते यच्च सिद्धं न तत्र सिसाधयिषास्ति ततो विशेषणभा
वापत्ताविक्रिष्टस्य पक्षरूपस्य तत्राभावः। तव वाच्यं यथा सव्यभिचारत्वाद्गुणव्याप्तिकमिति पृथगेव सव्यभिचारस्य
दोषत्वं तथा सिद्धत्वात्तत्र सिसाधयिषानास्तीति सिद्धत्वापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति लिंगद्वारेण सिद्धिपर्यवसायि
त्वात्। अन्यथा व्याप्तादिविरहपर्यवसायितामत्रेण सव्यभिचारत्वादी वनामप्यसिद्धावेवात्तभावः स्यादिति। य
तः सिसाधयिषाभावानप्रतियत्ना सिद्धत्वाल्लिंगादुपपत्तिर्किं नाम च्छाभावस्तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिग
मः। इहैव तु तत्र यत्रास्ति तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वेमुपन्यस्यते सिद्धसाधने न विच्छाभावमनुमातुं
लिंगतयाति। एवं स्वरूपा सिद्धिरपि पक्षधर्मताविरहत्वे वापि पक्षधर्मताविरहलिंगभूतास्ते सिद्धतः पृथगेव हेत्वा
भासाः तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तः तत्र साध्यव्यतिरेकव्याप्तताहेतोर्न साध्यव्याप्तताऽभावः किं नाम साध्यव्य

ख. म.

५२

तिरेकेण सहानौपाधिकः संबंधेन एवासौ। इच्छमेव पक्षधर्मता विरहात्मापि नायं किं नाम ततः साध्यव्यतिरेकेण सह
हनिउपाधिसंबंधत्वात् साध्यव्याप्तिरसंताप्ती अनुमीयते। तथा सति वसाध्यव्याप्तिव्यतिरेकलिंगं यदि रूढः पृथगेव हेतुना
सो भवति। एवमेव नानात्तिकोपिन व्याप्तिव्यतिरेक रूपः किंतु तल्लिंगमेवातथा हि। हेतोरत्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो
न साध्यसाधनव्याप्तिविरहात्मा किं नाम व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न संभवतीति लिंगभावेन व्याप्तिभंगं
बोधयति यदि हि निरूपाधिः साध्यनसंबंधस्य भवेत्कथं व्यभिचारितुं शक्यता। तस्माद्व्याप्तिविरहलिंगं व्यभिचारो न तु व्या
प्तिविरहः। पक्षधर्मता विरह रूपता त्वनैकांतिकस्याः संभावितैव सत्यतिपक्षतायां चानवगम्यमानविशेषप्रतिप
क्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं हेतोः सप्रतिबंधकसद्भावकार्यजनकत्वमितरकारणसाधारणो वस्तु
स्वभावः तस्य व्याप्तिपक्षधर्मता विरह रूपता संभावितैव बाधस्तसाधनवति पक्षसाध्याभावबाधनात्मा भवेन्नपि तव्याप्तिविरहावग
मरूपः सामान्यतो नौपाधिकसंबंधरूपा हि व्याप्तिः साधनवति च साध्यविरहो न सोपार्धिता साध्याविरोधस्वभावत्वात् तस्याः नाप्यसौ सा
मान्यतः साध्यसाधनसंबंधविरह रूपः बाधेन सपि सामाने तसाध्यसाधनयोः संबंधस्य दृष्टतावगतस्यानपतायात्। बाधस्य किं
विदिशेषविषयत्वात्। सामान्यकारपरिगृहीतस्य च संबंधस्य विशेषात्तरमासायपक्षेव साधिताविरोधात्। तस्मादिशेषबाधेन सामा
न्यतः संबंधस्य सोपाधिता अनुमीयते निरूपाधित्वे बाधोपपत्तेः। यथा ह वाक्शब्दोपाधिरनुमीयते। नथावेति न कश्चिदिशेष इति। अ
न्यस्तु सत्यतिपक्षवत् बाधस्यापि प्रतिबंधकत्वं भवेत् न बाधे सति प्रतिबंधाभावा निश्चयं न करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्मता दोषमनालो
प्या नथैव बाधस्य दोषत्वमिहाह। तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्मता प्रमितत्वानां यत्र साक्षादेव विरहस्योद्भावनेन तत्र सिद्धः। यत्र तु व्याप्या

रामः

५३

एवानत्मादतीन्द्रियोपाध्यादिलिङ्गानां येषां पूर्वमनभिधानं समर्थितं तेषां मनभिधाने यमपि हेतुः। तानि ध्रुवादि लिङ्गानि नार्थविशादुपा
धिमनयेत्तारिगमयति नृतेषां व्याप्तिर्नैव धारिता तत्प्रतिपादनमन्तरेणाऽप्रतिपादकत्वस्यापि संभवात्। अनेकांतिकत्वाद्यवगतोत्तुया
प्रादिविरहबोधयनप्रतिपादनीयांतरापेक्षकस्य चित्तचेतसः संभवतीति पूर्वपक्षसंक्षेपः। एवमसिद्धलक्षणव्यवस्थापितमायुष्यता भवति। व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभासप्रमितो सिद्ध इति तावत् विरुद्धादिभुल
क्षणां किं नास्तिकिं वास्तियदि नास्ति तदा व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभासप्रमिति विरुद्धादयः प्राप्नुवन्ति। अथास्ति तदा ते प्राप्तिद्वेभेदाः अथेतस्मि
ल्लक्षणो सत्यपितेनासिद्धात्तर्भूता तर्हि लक्षणमिदमति व्यापकमापन्नं। अथ यत्र व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्गायते तद
सिद्धमित्युच्यते। तर्हि लक्षणान्तरमिदमुक्तं स्यात्। न चेदमपि युक्तं। यत्र व्याप्तत्वासिद्ध्या विरहमात्रे प्रतिपाद्यते तत्र व्याप्तिपक्षधर्मता प्रमि
तत्वा नाहानं मिलितेनोद्गायत इति नासावसिद्धः स्यात्। एवं सर्वासिद्धिविशेषमुदाहृता प्रसंगो विधातव्यः। अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्या
प्तप्रमिततया साक्षादुद्गायो सिद्धः पक्षधर्मत्वाप्रमिततया चेति। तर्हि अमो मोदाहरणव्याप्तेरव्यापकत्वमुच्यते। अथोभयोरथ
सिद्धिविशेषणत्वत्तत्वादमो न विषया व्यापकता न दोषा येति मम स। न सामान्यलक्षणा निबन्धकमशक्यं कथमिदं विशेषल
क्षणमपि दृष्टेत्। अथानुमितेरसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावने सामान्यलक्षणमस्तु मेवं सत्यतिपक्षोद्भावने तथैव सति व्याप्तेः भा
वत्पतया हेतोर्विशेषणच निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भावना व्याप्तेः। स्वत्पात्तिद्विः सर्वप्रमाणसाधारणोद्भावित इति तदुद्भावना व्या
प्तेश्च। अथोच्यते। व्याप्तत्वपक्षधर्मताभासप्रमितत्वस्य व्यभिचारे को व्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यस्यते। सोऽसिद्ध इति। इदम
सुलक्षणमव्यापकत्वात्। यत्र व्याप्त्यादिव्यतिरेकः उपलस्यते तत्र वस्तुगता व्याप्तत्वप्रमिते व्यतिरेकोक्तना मननैव

न्यस्यतेपिप्रयोजनाभावात्प्राप्तिव्यतिरेकदर्शनादेवानुमानांगवैकल्यात्मनोदोषस्योद्भावनपर्यवसानात्। तस्मात्तत्र
तत्प्रमितत्वव्यतिरेकोद्भावेन नास्तीत्यप्यपकृष्टं दोषः। ननुविशेषणाद्यभावोपिवस्तुतोविशिष्टाभावएवेतिनोकेदोषः। न
यद्विशेषणाद्यधिकोविशिष्टस्तदातदभावमेवोपि स्यात्। अथनाधिकस्तदाविशेषणाभावान्नास्यास्पृष्टविशिष्टाभावतेति
विशेष्याभावस्यापितथात्वेष्टयगेवविशिष्टाभावार्थस्तयोरित्यनुगमएवास्वार्थानुमितिसिद्धावप्राप्तिश्चानुद्भावनादि
ति। अथब्रूये। यत्रप्राप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेव्यतिरेकः साक्षाच्छ्रुत्यपमासः तदसिद्धश्रुत्यपमासत्वस्यानुपमसुपि स भवा
त्रास्तप्यपकृतेति। नैतदपि युक्तं। तथाहि। श्रुत्यपमासत्वं किं शक्यं स्वतन्त्रनिर्देशमात्रं उत शक्यप्रमापणत्वं। अद्यनेकांति
कादावपिप्राप्तिश्रुत्यपक्षप्रतिज्ञं भवेत्सर्वेतिप्राप्तिः द्वितीयेपियदिसोक्षादितिप्रसङ्गे सार्थतदाप्रसङ्गे प्रमापण
यत्वंप्राप्तिधर्मताप्रमितिविरहस्यप्रसङ्गप्रतियोगिकाभावप्रसङ्गात्तावादिमेतेविरुद्धादावप्यस्तीत्युक्तिः। अममेत
नकचिदपीतिसर्वीप्राप्तिः। अथप्राप्तिपक्षधर्मताविरहस्यापिप्रसङ्गप्रमापणीयताविरुद्धतासानुयुक्ता। उक्तलक्षणावाक्य
स्यप्राप्तिपक्षधर्मताविरहानभिधायित्वात्। तद्विरहेपितासर्वाभ्युपगमेप्रसङ्गमुदितलक्षणाविकल्पेनाप्यपकृष्टापातात्। अती
द्विपक्षदिविरहेचविषयेतदभावादप्यपकृष्टापातः एतेनयदिलिङ्गानपेक्षत्वेसाक्षादर्थः सापिनिरस्तः। अथाचतयत्रप्रा
प्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेव्यतिरेकाप्रतिपादनीयातरानपेक्षतयातत्प्रमापकेसालिङ्गस्यापमासव्यतिरेकाशक्याद्भावेनतदसि
द्धतदप्यपपन्नप्रतिप्रापकत्वात्। तथाहिविरुद्धादावपिशक्यतेतावद्विपक्षदतिदंभूततत्कीभावात्सोपचिताऽवगतुयदाह
यत्रानुकूलः तर्कोनास्ति सोप्रयोजक इति। तस्मात्तत्रामप्यवलक्षणायोगित्वादसिद्धत्वप्रसङ्गः। नचतद्विशतकीविषयत्वम

खं-मू-

५४

विप्रतिपादनीयातरानपेक्षयासिद्धधर्मताप्रमिति विरहप्रमाणकपलिंगभूतमेवेति वाच्यं तथा सति विरुद्धत्वादिवत्सहेत्वा
भासातरत्वसंगात्। अथोच्यते तथोपन्यस्यमाने तदसिद्धं भवतु साध्यविपरीतव्याप्यत्वादिना तद्व्याप्यमात्रं विरुद्धाद्येव तत्। उ
पमासप्रकारभेदाप्रभेदव्यवहेत्वाभासानां। ननु त्रगोत्वाणुवादि वदन्ता संकर इष्यते किं नाम प्रमाणप्रमेयभाववत्प्रकारा
संकरमात्रमिति तदप्युक्ताभिधानां वक्तव्यं हि केन प्रकारेणासिद्धत्वमिति न तावदुक्लक्षणे न तथा शक्योद्भावनत्वस्य विरु
द्धावितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य संभवात्। सर्वथा निःप्रकारकस्यासिद्धधर्मिणा उद्भावना शक्यत्वात्। ननु तथा शक्योद्भव
त्वमप्यहम्यते असिद्धेन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन भवेत्। नच शक्योद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिर्भक्ते निस्तारः
सोपाधितावेने प्रमितभावा उद्भावेन व्यर्थत्वात् क्रियत इति तदव्यापकत्वं प्रसज्यते जि प्रागेवोक्तत्वादिति। एतेनासिद्धः साध्यसम
इति प्रत्यक्तं यथा कथंचित्साध्यसाध्यस्य सर्वसाधारणत्वात्। साप्यशेषस्य चोक्तप्रकारपर्यवसानमतिरेकेणान्यस्यानवा
त्। लक्षणान्तरेषु चोक्ताह्वयप्रकारा यथा संभवमिह योजनीया इत्यलं विस्तरेणोति। अपि चासिद्धलक्षणविशेषणेषु प्रमा
णव्यवच्छेदकमतिरिक्तेन यद्यवच्छेद्यं किं तत्। केनचित् विरुद्धं केनचिदस्य इति चेत्। विरुद्धमेवाकिमुच्यते। तथा हि साध्यविप
रीतव्याप्तौ विरुद्ध इत्याह। तत्र साध्यमतिरेकेण हि व्याप्तिः कात्स्न्येन वानोपाधिको वा स्वाभाविको वा संवेध इत्या युक्तिभिः स
विशेषणः सहभाव एव निरुच्यते। तथा च सति साध्यमतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव विशेषणविशेष्ययुक्तं विरुद्धमित्युक्तं
स्यात्। यदि चेत्तदा साध्यमतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव हेतोरवगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्भाव्य ह्यथा विशेषणप्रवृ
त्तः। तथा चानैकांतिक एवायं स्यात्। ननु साध्यमतिरेकसंबन्धो यद्यपि विरुद्धानैकांतिकयोर्द्वयोरप्यस्ति तथापि वस्तुगत्या स्वा

रामः

५४

भावि को सौ विरुद्ध एवेते तावन्मात्र विशेष विवक्षया विप्रुद्ध स्यानेकांतिकाद्देय न्यासः मैवां दत्तोत्तरत्वात्तावस्तु गतास
अप्यय विशेषानां द्वावना ह इत्थं पक्षेण यत्तु क्तं तथा हि नेदमस्य साधक एतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादिभिर्धीयमाने
विरुद्ध शब्दाद्यै नैरुक्तौ विशेषणाधिक्य साक्षिमाये न दुः परिहरित्वात् । अत एव नैकांतिके संदेहे न प्रत्यवस्थान विरु
द्धतु व्यतिरेक निश्चये नेति विशेष दन दोषत्वात्तावन्मात्रं ज्ञाप्य तच्च हेतु विपक्ष संबंधो द्वावन मात्रादवगम्यते तस्मादनु
मिति हेतु व्याप्ति व्यतिरेक बोधनाय संशये व्यतिरेक निश्चये बोद्धव्यमाने पितृतात्तावेव सत्र विपक्ष संबंधत न्नियत तत्संबंधा
वस्थाय मस्याविति तत्संबंधमात्रमेवास्तु व्याप्तिस्तत्समिति व्यतिरेकस्य लिंगत्वाद्बुद्धाव्यक्त मितराम्या मितिलकारे नदप्र
योगे तैल्लेकारैः कालविषय विशेष प्रतीकादनवतर विभक्ति भिर्लिङ्गसरम्या ज्ञापनवत् । यद्वतो शिमानि सादौ धर्म्यादि प्रति
पादनवच्च नेदं दृष्टं ते तत्र तेषाम तात्पर्य विषयानामपि यदप्रयोगे विशिष्ट बोधने वा न्यथा सिद्धानां यथा बोधने तथाप्यत्र
पि व्याप्तेर तात्पर्य विषयत्वं तदानेकांतिक साधारणपादे व अन्यथा क्त दोषा परिहारादेवेति । अनेकांतिकत्वं चानुद्भावयता न वि
गच्छता वा विरुद्ध मशक्योद्भाव नमशक्याधिगम चेति तदुपजीविता न्नपृथग्दृष्टा विशेष्य प्रतिपादन विशेष्या वगमं च वि
ना विशिष्ट प्रतिपादनस्य विशिष्टावगमस्य वा ऽशक्यत्वात् । एवमनत्रापि विशेषणस्याप्रयोजकता विशेषणमर्थ्य ध्यमू
हनीया तद्यथा । इदमसाधन साक्षरणा नैकांतिकत्वादि सत्र साक्षरणेति विशेषणो स पक्ष विपक्ष गामित्वादि सत्र स पक्ष गते त्व
प्युद्भाव्यमाने एवमसाक्षरणेपीति इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्व विवेचनेन व्याघातक मुत्तर जातिरिति स्व व्याघात स्पेव स

खं मः
५५

वपसतज्ञेयत्वादिसादिजातीति साधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तराभिधानं किंच साध्यविपरीतेति साध्याभावेत्यर्थे यदाप्र
भावात्मेव साध्यः कचिद्भवति तत्र तद्विपरीतस्य भावे तत्र दूषणस्य कत्वं लक्षणस्य न च विपरीतशब्दस्य विरोधिमात्रार्थत्वे भावा
भावोभयव्याप्तिरिति वाच्यं। सहा नवस्थानं हि भावाभावयोर्विरोधो भूष्यते। अनवस्थानं न संसर्गनिषेधः। स च भावा
भावयोरन्योन्यस्यानवस्थानमेव परस्परपक्षेति धट्टपत्वात्तयोः। तथा सति च भावाभावयोः स्वदूषणस्य नुपसंग्रहे प्र
त्येकमव्याप्तिर्मिलिस्मा संभव एवेति वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्विरोधं निरुक्तिनिराकरणमुपरिष्ठादिति किंच। व्याप्तप
देन लक्षणप्रविष्टेन किंच न बद्धं। अनेकांतिकमिति चेन्न। किंतु नैकांतिकं। तथा हि। अनेकांतिकः स व्यभिचार इत्यल
क्षणं स व्यभिचारत्वं यदि विपक्षवर्तिता तदा नीविरुद्धेऽपि प्रसंगः। असाधारणानेकांतिका व्याप्तिश्च। अथ सपक्षविपक्ष
गताभावता तदा साधारणोदाहरणव्यापकत्वं। अथोच्यते समभिचारित्वं सपक्षविपक्षसाधारणताभिप्रेता सा च न व्यक्तसा
धारणस्य व्यतिरेकेणासाधारणस्याऽनेकांतिकस्य संग्राहिकसपक्षविपक्षसाधारणतामात्रत्ववयेन व्यतिरेकेण चेति श
यवत्वं न विवक्षितं। अतः साधारणा साधारणानेकांतिकयोरुभयोरपि संग्रहः। विवादाध्यसितं दार्ष्टिकं सत्तादिसादर
नुपसंहार्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्षगतस्वाभावेन साम्यमिति। विचार्यते तद्व्याख्यानं परमस्तुता
वदापाततः। तथापि व्यतिरेकेण सपक्षविपक्षसाधारणतायाऽसपक्षव्यापके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापक
त्वं। यदित्यस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्वसपक्षविपक्षसाधारणमनेकांतिकमिति ब्रूयात्। तदा व्यतिरेकमात्रेण सर्वसपक्षवि

न

रामः

५५

पक्षसाधारणताधूमानुमानादिगामिनीसाधवतुनामा। अन्येपेतुसर्वसपक्षविपक्षसाधारणता। विपक्षसुपक्षैकदेश
गामिनसाधारणानैकांतिकंशब्देननित्यः पक्षग्रहत्वादिसादिकंनसंगृह्णातीत्युमाप्रित्येकं संबधिसतोपरप्रच्यवते।
अपिचान्वयव्यतिरेकाभासर्वसपक्षविपक्षगतत्वादुमानुमानादौसाधवप्रसंगविशेषरूपेणतयोरविवक्षितत्वादिति
किंचसर्वसपक्षविपक्षसाधारणमनैकांतिकमितिवाक्येयदिसर्वेतिविपक्षस्यापिविशेषणतदाविपक्षैकदेशवृत्तेःसपक्ष
व्याघिनःसाधारणानैकांतिकस्यतसरेणुःकार्यावयवकोमहत्त्वानुवृत्तवदिसादेरव्यापकंलक्षणमिदं। अथसर्वेतिविपक्षस्यनवि
शेषणतदाव्यतिरेकमादायविपक्षसर्वपक्षसाधारणमनैकांतिकमितिविपक्षैकदेशमात्रवृत्तौविरुद्धेतिनिमित्तासावयत्वादि
सादौगतत्वादतिव्यापकमिति। कालेयवाचोयुक्तिः सपक्षविपक्षसाधारणमनैकांतिकमितिकृत्तेसर्वसंगृह्यते। अन्येन
व्यतिरेकेणचेतिकथमनुपसंहार्यस्याऽसत्सपक्षविपक्षस्यसपक्षेविपक्षेवाव्येनव्यतिरेकेणवासाधारणंस्यान्नयोरैवा
भावात्। यदिसपक्षेविपक्षेवसाधारणत्वमुनयत्रतत्स्वरूपानुगमोविवक्षितस्तदानीमसाधारणानैकांतिकासंग्रहः॥
अथोभयस्मिन्नतस्मिन्नसत्त्वंतद्विवक्षितंतदासर्वव्याप्तिः। तत्सत्त्वसातद्वत्त्वत्वात्। अथतदुभयवत्त्वभावप्रतियोगित्वंतदु
भयसंबंधस्योऽभावःतदाश्रयत्वंवाभिप्रेतं। तथापिमाधरलोदाहरणाव्याप्तिः। अथमन्यसेतदुभयसाधारणंनामएक
स्मिन्द्रूपहेतोःसत्त्वमसत्त्ववाताद्रूप्यपरास्मिन्नपियत्तदुच्यते। तथासतिनाव्यापकतादोषइति। मैवंमुख्यसावद्वचना
र्थो नोपपद्यतेहेतोरैकरूप्यस्यसपक्षविपक्षाश्रयविति। किं नामएकरूप्यवतोहेतोस्तावदश्रयोइतिस्यात्तदावसाधा

खं. म.

५६

रणाव्याप्तिः। त्वसपक्षे विपक्षे हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वा संभवात्। तस्मात्सपक्षे विपक्षे वसाधारणत्वे हेतोरनैकांतिकत्वमित्यनु-
पपन्नमेव। असत्त्वपक्षे च हेतोस्तदाश्रयत्वा नुपपत्त्या सपक्षे विपक्षे वेति सन्नमीनिर्देशस्यासंगतत्वात्। तदभावापेक्षया च
अश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे किमायात। आयातुवा किंचित् तथापि साधारणोदाहरणेषु हेत्वभावापेक्षया सप-
क्षविपक्षयोर्नाश्रयता सप्तमर्थः किंतु हेत्वपक्षे वेत्येकार्थं यथा वेसायि त्वेवाक्यस्य लक्षणा व्यापकता पक्षिरेव। किंच स-
पक्षविपक्षसाधारणत्वं यदि सामान्यतोलक्षणा साधारणा साधारणा नैकांतिकभेदद्वयसंग्रहार्थमुच्यते। तदा सपक्ष-
विपक्षयो रसत्त्वादिभिर्हेतोः साधारणमस्मन्नवापीत्यतिव्याप्तिः अथातिव्याप्तिपरिजिहीर्षया अत्र व्यतिरेकाभास-
पक्षविपक्षसाधारणमनैकांतिकमिच्छते। तदा त्रयव्यतिरेकयोः प्रत्येकमिलितत्वं विकल्पा नुपपत्त्या व्यापकत्वापातः
स्यादेतत्स्वस्वाभावविरोधश्चाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सपक्षविपक्षसाधारणं विवक्षितमेवं नान्यास्यति व्याप्तीति।
तदसत्। तथाहि। अस्तु तावत्सर्वपक्षविशेषणोपादानानुपादानपक्षोक्तदोषापातः। सर्वशब्दोपादाने धूमानुमान-
दोषसंगश्च स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्यानुगतस्या संभवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः। तत्र तदभावयोर्हि विरोधे सहा-
नवस्थाने अनवस्थाने अनवस्थाने वाऽवस्थानप्रतिषेधेन च तत्तद्भावस्याभावस्वरूपादमत्तनवाभावस्याप्यनवस्था-
नभावस्वरूपादमत्त। किंतु तदेवभावविरोधाश्रय इत्यस्य नार्थकं किंचिन्मृग्यमाणा भवाप्यते। स्वभावविरोधाश्रय इ-
ति वचने विचारमर्हति। स्वस्वाभावायोर्विरोधविशेषणतया आधेयकोटिनिवेशात्। विशेषणघटितमूर्तित्वादिशिष्ट

रामः

५६

पदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः। अतिव्यापकता व स्यात्। अत्र यमादाय सपक्षे व्यतिरेकमादाय च विपक्षे वर्तमानस्या
पुक्तलक्षणोपेक्षात् स्वस्वाभावाविशेषितस्य विरोधस्याश्रये भिधीयमाने सत्त्वा अनुमानव्यापकत्वमनैकांतिकलक्षण
स्यापत्तेर। न च वाच्यं स्वस्वाभावोपलक्षितो विरोधो भिमतः तेन विशेषणपक्षोक्तस्य दोषस्य नाचकाश इति यतः स्वस्वा
भावाभाविरोधमात्रेण लक्ष्यते तद्व्यक्तिर्वाकाचित्। आद्येयदेव स्वस्वाभावाभ्या लक्षितं विरोधमात्रं तदेवा न दपीकृत्वा
तिप्रसक्तिस्तदवस्थेव स्वस्वाभावयदोषादाने चैयर्थ्यं च॥ अथाद्वितीयः। तदालक्षणस्यानुगम एकस्य विरोधव्य
क्तिविशेषस्य परिगृहीतस्यापरविरोधव्यक्त्यपनात्मत्वात्। अथ जावयोऽप्येक्षिता विरोधव्यक्तयः ता उपलक्ष्यते इत्युच्य
ते किं नोपलक्ष्यते किंतु केन चिदनुगतेन रूपेण उत प्रतिस्वव्यावृत्तेनात्मना प्रथमे तदेवाच्यतां किमुपलक्षणोपमा
सप्रयासेन न च तत्संभवति विरोधमात्रादेरतिप्रसंजकत्वात्। प्रतिस्वव्यावृत्तेन व्यक्तीतामात्मनोपलक्ष्यत्वतथैव ता
सालक्षणा प्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सत्त्वाव्याप्तिः। यत्ते कलक्षणत्वे परस्पररोदाहरणा व्याप्तिरिति स्यादेतत्। स
पक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न युः सोऽनैक्यतिक इति लक्षणमस्तेन साधारणा साक्षरणा नैकांतिकोदाहरणा व्याप्तिर्भ
वतीति। एतदप्युलक्षणा सहेतोर्धूमादावपि गतत्वात् नस्तस्यो विपक्ष एव वर्तते। सर्वथा तत्रावृत्तेः नापि स पक्ष एव प
क्षेपि वर्तमानत्वात्। अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि तथापि सहेतो रपरिहागः पक्षवृत्तित्वादेव स पक्ष एव वर्तते रभा
वात्। असिद्धे नैकांतिकसंकरा व्याप्तिश्च। अथ पक्षव्यतिरिक्त इति प्रक्षिपसितदानीमप्रसक्त्या चर्तनमनुपप

खं. म.

५७

न। नहि पक्षद्वयतिरिक्तः सपक्षो विपक्षो वा संभवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कृतश्चिदव्यावर्तकविशेषणमेवेदंतयोः
कथं घटते अथ पक्षद्वयतिरिक्ते वर्तमान इति विशेषणमिति दानीमसाधारणव्याप्तिः नासौ पक्षद्वयतिरिक्ते वर्तमानः। अ
थ पक्षद्वयतिरेकेणोति विशेषणमुपादत्ते। तदा विपक्षद्वयतिरेकस्य पक्षविरह नूपस्योपलक्षणत्वं वा हेतुत्वं वा द्वयमपि
पक्षमात्रवृत्तावसाधारणानैकांतिकेन संभवति पक्षविरहस्य तत्रासंभवादेव निषेधविशेषणत्वे तस्य सद्धेतो गमनस्य
त। एतेन पक्षविना पक्षमतरणो जायते ररे विशेषणमभिधानमपास्तं। अथ यदि पक्षद्वयतिरिक्ते वर्तते तदा सपक्ष एव वर्त
ते नयः सो नैकांतिकः तथा सत्यसाधारणस्यापि व्याप्तिः। सद्धेतो वा प्रसक्तिरिति मनसो। तदा भ्रान्तो सितरा। एवं हि सति नो
भयस्यापि संग्रहः। असाधारणतावत् यदि पक्षद्वयतिरिक्ते वर्तते तद्वत् तत्र संभवति। तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदापि पक्षद्वय
तिरिक्तवृत्ति संभावना नुपपत्तेः साधारणोपनिश्चितसपक्षविपक्षवृत्तौ यद्यर्थनपश्यामो यदि पक्षद्वयतिरिक्ते वर्तते तद्वत्। न
हि निश्चितवृत्तभावायां संशयाया प्रयुज्यते यदि संशयावृत्तः सादिति। तत्कस्य हेतोः संशयो यस्यापि तात्काद्विद्वया
देकस्यां कोटी तदा अयं किं विद्वन्मोपदर्शनार्थमारोप्यमाणाय दीति प्रयुज्यते। ननु निश्चित एव वस्तुनि। तस्मादसाध
रणानैकांतिकसंग्रहाय दीता युपात्तं तत्र साधारणमपि संग्रहीत। अथ विपक्ष एव हेत्वाभासत्वावधारणो तत एव
हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कृतं तदुपजीविनैकांतिकत्वापत्त्या सेना। अथाग्रे हेत्वाभासत्वं नावधार्यते। तदालक्षणास्य
दुरवधारणत्वं विशेषणस्य हेत्वाभासत्वस्यानवधारणात्। अथ सूत्रे। असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्पयापदि

रामः

५७

छादमो हेत्वा भासो नैकांतिक इति तदप्युक्तं न्याये नैव निरस्तं किंचैवमसिद्धादिसंकीर्णस्या नैकांतिकस्य न संग्रहः स्या
त। न च तदसिद्धत्वादेवा हेतुर्भविष्यतीति वाच्यं। इतरा नैकांतिकवत् विपक्षगतत्वादिना पृच्छावने दोषत्व संभवात्।
अत्र मन्यसे साधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेकाभा मिलिताभा विशिष्टादमत्वे साधारणसाधारणानैकांति
कसामान्यलक्षमस्तु मैवं यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादमत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्यविशेषणौ चेदमस्तीत्य
ति व्याप्तिः। यदि व्यतिरेकद्वयवने पलक्षणात्तदोपलक्ष्यरूपाणां यदि भेदे नैवोपलक्ष्यता तदा व्यतिरेकोप्यविशि
ष्टतस्मिन्नस्ति। न हि यदेवा विशिष्टं तस्मात्त्रं विशिष्टं एवमभेदेनापि भेदाभेदात्तदेव तदपीति चेत्। नात्र तदपीति प्र
संगतादवस्थात्। ततो लक्षणात् त्वं लक्षणा मिति चेत्। नासिद्धादिसंकीर्णानैकांतिकोदाहरणव्यापनात्। स्व
रूपाणां नानं तेन तत्प्रतियोगिकामत्वावधारणं स्यात् शक्यत्वात्। तेषामानंत्वात्। तन्मध्यव्यतिरेकतिय
यामत्वे चासन्नकतिपये प्रसंगतादवस्थात्। उपलक्षणात्वे न चोभयव्यतिरेकस्यामत्वं प्रतियोगिको घप्रवेश न तत्सं
गृहीतव्यतिरेकपक्षपातात् एवं चादृष्टवाणादिना गत्वा देवभूताद्वाणादिविपाणित्वा नुमानोचितापातात्। हेत्वा
भासात्तरमथैव किंच समग्राहीदिति वा सग्रायाय देवानुयोरितरेभ्यो वैधर्म्यवाच्यं तस्यैव लक्षणस्य निर्वचनाय
विरिति असिद्धत्वादि प्रकारादम न प्रकारेण हेत्वा भासो नैकांतिक इति चेत्। वाच्यं हि स प्रकारः कस्यामथात
तस्ततो मत्वं शैव किंचैवं तर्हि असिद्धादमद नैकांतिकमिति कृत्वा विरुद्धादीनामप्यनैकांतिकत्वे नैव संग्रहः शक्य

खं.मू.

५८

विरुद्धादिवद्व्यांतरासंश्रुत्ययोः साधारणासाधारणयोरेव यदनेन प्रकारेण संग्रहमकुर्यात्तत्र निपतंरुपिरेव भवतो नियं
नी। यदा च त्वमसिद्धादिव्यतिरिक्ततया नैकांतिकलक्ष्यसिद्धादिभेदकप्रकारमनवगम्यतदमत्वमशक्याधिगममिति तद
भिधाने प्रसक्ते तदाश्रयाय दोषादर्शिताः तेः स्मृतिव्यतिरिक्तोक्तदोषेऽनिराकर्तव्योऽसि साध्या व्याप्यत्वे सति तदभावा
व्याप्ते नैकांतिक इत्यपि नासाध्या विशिष्टेऽपि गतत्वात्। विशेषणीभूतसाध्या व्यापकत्वावगमाच्च प्राथमिकात् व्याप्यत्वासि
द्धिरेव यजीयादृषां स्यात् विशेषणं शस्येव चासाधकत्वसाधनसामर्थ्यात् मर्थविशेष्यतापि वस्तुगता व्यापकवत्ता
त्रयं वसायिनि तदभाववन्मात्रपर्यवसायिनि वा तत्कालसंदिग्धमानान्तरव्यापकत्वेश्च दोषः। श्रीत्रगुणत्वादिसा
दावसाधारणोपिमावृत्तत्वाच्च वस्तुतः साध्या व्याप्ते तस्मिन् तत्कालेऽपि सत्यतिपक्षतयाऽनिर्द्धारितसाध्यव्याप्तिके प्रकर
णसमगतत्वाच्चेति। एतेन नैकांतिकः सव्यभिचार इत्यपि प्रसक्तो वेदितव्यः। सव्यभिचारत्वस्योक्तप्रकाराधिक्यमवस्तुमश
क्यत्वादिति अपि बोक्तलक्षणाविशेषणं न प्रमाणव्यवच्छेदकादनेन किं व्यवच्छेद्यकेनचित्सत्यतिपक्षः केन विरन्यत इति
चेता कपुनः सत्यतिपक्षः। तथाहि। सत्यतिपक्षलक्षणा मनुयुक्तो यथाह। समानबलेन बोधितसाध्यविषयको हेतुत्वेनाभिमतः
सत्यतिपक्ष इति। तत्र। तथाहि। किमिह बलं विवक्षितं। सामर्थ्यमिति चेत्। तत्कुत्र कार्येऽभिमतं न तावत्सर्वस्मिन् विवक्षितं कार्ये सत्य
तिपक्षहेतोर्भिन्नविषयबुद्ध्यादिजनकतया सर्वत्र कार्ये समशक्तिकता असंभवात्। नापि यत्र कचित् कार्यं प्रवृत्तसाध्यं प्रति
प्रतीयमाणं सिद्धत्वादिदोषेण प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थं न प्रतिहेतुता सत्यतिपक्षता प्रसक्त्या सर्वहेतुना शक्यप्रक

५८

रणसमहेताभासतापत्तेः। नापि पूर्वहेतुसाध्याभावबोधनरूपकार्ये उत्तरहेतोरेवमसत्यतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकत्वापत्तेः।
 प्रतिहेतोः शिष्टेति चेत्। तत्र प्रतिहेतोः सामर्थ्यादिव समशक्तिता उपपत्तेः। इहमेव न प्रथमहेतुसाध्यस्त्वबोधनेऽपि। अथोच्यते स्वकी-
 ये स्वकीये प्रकृतसाध्ये यत्सामर्थ्यं पक्षसपक्षसत्त्वविषयव्यावृत्तत्वावधितत्त्वलक्षणं सत्यतिपक्षहेतौ स्तुल्यं तदभिप्रायेण
 दंसमवलाभिधाने तेनेदमुक्तं नवतिपक्षसपक्षसत्त्वविषयव्यावृत्तत्वावधितत्त्वलक्षणं सत्यतिपक्षहेतौ स्तुल्यं तदभिप्रायेणोदस-
 मवलाभिधाने तेनेदमुक्तं नवतिपक्षसपक्षसत्त्वविषयव्यावृत्तत्वावधितविषयत्वे कल्पेन बोधितसाध्यव्यतिरेकः सत्यतिपक्ष-
 इति। नेतदपि युक्तं प्रतीयमानभागासिद्धेनापि प्रतिहेतुना सत्यतिपक्षत्वप्रसंगात्। कियत्तपि पक्षे सत्वे न पक्षस-
 त्वभावात्। न चेष्टव्यमेव भागासिद्धेन सत्यतिपक्षत्वाप्रतीयमानदोषात्तेरणापि तथा सति सत्यतिपक्षत्वस्यैव ततोप-
 पत्तेः। हेत्वाभासात्तरत्वाविशेषात्। न च सर्वपक्षेति कृते नायेदोष इति वाच्यं यत्रैव पक्षः प्रतिहेतोः तस्य सत्यतिपक्षस्याप्यप-
 नात्। तत्र पक्षससर्वशब्दार्थत्वाभावादेव सर्वपक्षसत्त्वाभावेनोक्तलक्षणा उपपत्तेः। एतेन यावदित्यपि पक्षविशेषेण
 दोषोक्तशायः। किंचात्र व्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणः तावप्यतिरेकिणः सत्यतिपक्षलक्षणा
 मिदं नास्ति पक्षसन्नया तुल्यतायास्तत्राभावात्। न च सपक्षसन्नया तुल्येनेविलक्षणं तदनुपधात्रकर्तव्यमेव तथा सति असा-
 धारणात्केवलिकतयानिश्चितेनापि सत्यतिपक्षत्वप्रसंगात्। न चात्र व्यतिरेकिणो चात्र व्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणो
 व केवलव्यतिरेकिणः सत्यतिपक्षतानव्यसासेनापीति नियमोऽप्युक्तं शक्यः। उभयोरप्यनवगम्यमानदोषात्तरत्वं

खं. मं.

५८

शाद्योमेकसंबन्धिनो दोषस्यावश्यं भावितोऽप्येकतरस्य व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वावगमो मेधांतिरिति बुद्धि साधाय प्रतिपत्तुं विश्वे
त्यतिप्रतिबंधमाधातुं केवलव्यतिरेकिणाऽन्यव्यतिरेकिणा च केवलव्यतिरेकिणाः प्रतिहेतोः सामर्थ्यस्य
रपद्रवत्वात् एतदेव सत्यतिपक्षस्य दोषत्वात् भूषणगमे मूलं यत्रा मव्याप्तिपक्षधर्मता प्रमिति रस्मिन् सति न भवितुमर्हतीति अथा
भिधत्ते पक्षस्य सत्यसत्त्वविपक्षव्यावृत्तवाधितविषयत्वयोगिना बोधितसाध्यविषयस्य सत्यतिपक्षहेतिन निरस्तप्रायेत्वात् पक्ष
पदे सर्वशब्दविशेषणप्रज्ञेपा प्रज्ञेपपक्षोक्तदोषस्य केवलव्यतिरेकव्यापकत्वात् सापिभावात् किंच सोपाधिमासिद्धमेव दत्ता म
ने सोपाधितया निश्चीयमानेषु सर्वयथा क्तमिदं लक्षणमस्तीति नापि सत्यतिपक्षता स्यात् अथ ब्रूय असिद्धत्वविरुद्धात्वात्
कांतिकत्ववाधितविषयत्वहीने न बोधितसाध्या सत्वः प्रकरणसमः नितरप्युक्ते आपाततोऽस्फुरेदोषेण वस्तुगता चासि
द्धादिदोषवता सत्यतिपक्षता स्वीकारात् तदव्यापकत्वात् किंच विरुद्धार्थगोचरयोः सत्यतिपक्षहेतौ र्मध्यमेऽवश्यमनंतरस्या
सिद्धादिदोषेण भवितव्यं अथ धर्मिणो विरुद्धधर्माभ्यामप्रसंगात् तत्रैकस्य अवच्छिद्यदोषो निश्चयात् प्रतिहेता च पक्ष
दत्तादिशं कियामायतितायां असिद्धादिहीने तेति लक्षणांशस्या निश्चयात् लक्षणासु दुखधारणत्वात् न च वाच्यं किमर्थं
सत्यतिपक्षहेतोरनंतरस्यासिद्धादिकमभ्यपेयं सत्यतिपक्षतल्लक्षणदोषबुद्धत्वादेव तयोर्न धर्मिणो विरुद्धधर्माभ्यामसत्त्वं
मापत्स्यतरति। यतो वश्यं दुष्टहेतौ व्याप्तेः पक्षधर्मताया वा अभवे नैव भवितव्यं तत्सत्ताभ्युपगमे साध्यसत्ताया अभ्युपगम
प्रसंगात्वाधादीनामप्युपाधिरव्यापनादिद्वारा व्याप्तिभंग एव पर्यवसानात् सत्यतिपक्षत्वा दुर्नीयमानोपि व्याप्तिपक्ष

सा

रामः

५८

धर्मताभंगोनविशिष्टेकस्मिन्हेतौर्नतुंशकः अन्यतरस्याप्यादिभंगेनापिसत्यतिपक्षत्वस्योपपत्त्यः अतोविशेषनि
एतयातदुच्यते स्थितेयदि साक्षादेसाववधार्यते तदानीमसिद्धिः अथलियतो नुमीयते तदनेकांतिकादेरनतमतद्वारा
वस्तुगत्या असिसत्यतिपक्षतत्त्वमसिद्धाधम्यतमत्राभ्युपेयतत्रतस्मात्संदोषस्यकुत्रद्वयोर्मध्यस्तित्वमस्त्विति निर्वि
रोगप्रतिहेतावपितच्छंकायां सतां असिद्धादिहीनेनेतिलक्षणांशस्यदुखधारणात्वंदुःपरिहरमेवास्यादेतत् अस्तुलज्जा
णांशस्यासिद्धादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोपि तावदस्ति तत्संशयेन शंकितसत्यतिपक्षतादोषग्रहस्तत्त्वादेवासाधकत्वं
प्यानुमानस्याशंकितोपाध्यासिद्धिशंक्या ननुयामसिद्धादिशंका मुपजीम्यसत्यतिपक्षताशंकादोषः स्यात्सैवतदादा
प्यइतिवाच्यं असिद्धादिशंकाया एवतादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतपात उपजीवकत्वादिति मेवयतः शंकितोपाधिनाऽसि
द्धेनाप्येवंसत्यतिपक्षताप्रसज्यता ननुभवत्वेवमपि तेन किंचिन्नामभवेत् तस्यासिद्धतयाहीनबलस्यसिद्धादिमतापक्षबाध
विधूयनकिंचिदस्मत्वाथादेवतर्हि न तेन सत्यतिपक्षतेति चेत्तानां सदिग्यासिद्धतया सत्यतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं पर
हेत्वसाधकत्वप्रसाधकत्वं भविष्यति हेत्वाभासत्वाविशेषात् हेत्वाभासात्तरनदोषसंशयापादकमतो नैवमिति चेत्
नातर्हियमुपाधिमादाय नूनवलतयावाच्यता तमादायेवतयासाधकत्वं संशयेन मत्वादेवा किंचकचिसत्यतिपक्षत्वनि
श्चयाभावे संशया मुपपत्तेः अथा मथाकारं लक्षणमभिधत्ते असिद्धिविरोधमभिचारकालासयापदेशविरहितया प्रतीय
मानेन बोधितोयदीयसाध्यस्यविपर्ययः सप्रकरणसमइति एतदपि विचारसहंकेन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतं किंच

खं.म.
६.

त्यनुमानप्रयोक्ता अथप्रथमानुमानवादिना। द्वाभ्यामपिवायेनेकेनचिद्वा नतावदाद्यः स्वयंदोषं जानतोपिदूषणं
तरापरिस्फूर्तौयद्यस्यदोषंनप्रतिसंधास्यतितदाभीष्टमेव। अथप्रतिसंधास्यतितदानीमन्यथापिममास्फुरदोषांतरास्प
राजयः अनेनकक्षातरादृष्टायांकथायांशाखातरंवासंक्रमितमवकाशमासादयिष्यामीत्यभिप्रायवतोत्तरास्य। मयिक्दत
सत्तत्तोपिनिर्वहतीतिलोकेष्वर्कदर्शनार्थकथमपिश्रुथकारादिभिरुक्तस्यवातयाविधप्रतिहेतोर्निर्वाहार्थमनानुयुक्त
स्पष्टोदप्रज्ञस्यस्फुरदोषेणापिप्रतिहेतुनासत्यतिपक्षीकरणादृशनात्। तत्रपरेणदोषानुज्ञावनेजयस्यास्यापिभावात्।
किंचप्रतीयमानतायदिनिश्चीयमानताविवक्षितातदानीमसंभवएवेतौविरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यंदोषःसर्वकस्या
स्तितितरानिर्द्धारयितुमशक्यतयाप्रतिहेतावपिसंशयात्अथसंभावनाप्रतीयमानतातत्रउक्तंनसंभावनादृष्टयं
तायद्वह्नामस्तदेवदूषणमितिदृष्टव्यं। नापिद्वितीयतृतीयचेत्तर्थापरबुद्धेदुस्वक्षरणातयापरस्यासिद्धादिविरहितेव
द्विरत्रभविष्यतीत्येवधारयितुंप्रमाणभावेनाशक्यत्वात्कथं सत्यतिपक्षतोप्रतिज्ञायमुतादेयताशंकोतरंवात्रनि
रशिष्यामः एतेनासिद्धिविरोधकालास्ययदेश्यमिवास्तिपक्षधर्माविरहवत्तयावाअगृह्यमाणान
वोधितसाध्यविपर्ययः सत्यतिपक्षइतिनिरस्तोकेनागृह्यमाणत्वमितिनिर्वृत्तमशक्यत्वात्किंचसर्वेषामेवेषालक्ष
णानाधर्मादिग्राहकानुमानवाधितेपिगतत्वादतिव्यापकत्वेनेनस्वार्थानुमानेनतदाभासेवासत्यतिपक्षस्यदोष
विमयोऽ। अथोच्यतेअगृह्यमाणविशेषेणवाधितसाध्यविपर्ययःप्रकरणसमइति। अस्ततावत्तनागृह्यमा

म

रामः

६.

एतन्मितादिविकल्पदोषाभिधानं। यदियः कश्चिद्विशेषो विशेषशब्देनाभिप्रेतः तदा तदग्रहणं कचिदपि नास्तीति स
 र्वव्याप्तिः। अथ हेतुदोषलक्षणविशेषो भिन्नतः। तदा धर्म्यादियाह कानुमानवाधितेऽपि गतुत्वात्। अतिव्यापकता। अ
 गृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययत्वात् सापिते च हेतुदोषस्याभावादेवागृह्यमाणविशेषत्वात्। न च
 गृह्यमाणपरमार्थस्थितहेतुदोषरूपविशेषेण तिकृते निस्तारः। तथा सति सत्प्रतिहेतुकः सत्प्रतिपक्षो न व्याप्यते। पर
 मार्थतः तिष्ठतीति च दर्शनीयं न च ते यमिति महती प्रज्ञा। न चागृह्यमाणहेतुदोषहेतुगुणरूपविशेषेण तिविवक्षिते निस्त
 रः व्यतिरेकिणि अवयवव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षहेतुहेतुगुणरूपो विशेषः सपक्षे सत्त्वलक्षणगृह्यत इति तदव्यापकत्वा
 पत्तेः। अथागृह्यमाणव्याप्ये पक्षधर्मताभंगरूपविशेषेण तिक्रियते। तदा प्रष्टव्यं किमप्यस्य विशेषत्वमिदमिष्टं। यदियत्किं
 चिदप्येतदा प्रसिद्धादिमात्रहेत्वाभासमप्यस्य विशेषगृह्यते सदमानुमानात्मके प्रतिहेताविति तत्राव्यापकत्वं। अथ प्र
 कृतविरोधिने हेतुमप्येतदाल्लक्षणवाक्यमीदृशं पर्यवस्यति व्याप्तिपक्षधर्मताभंगाभंगरूपः प्रकृतहेतुतो यस्य विशेष
 योनगृह्यते तेन बोधितो यदीयसाध्यव्यतिरेकः सप्रकरणसम इति इदं शमयेत्तदा क्यव्याकारमर्हति। तथा हि व्याप्तिपक्ष
 धर्मते मिलितस्य भंगाभंगपदसंबन्धे विवक्षिते प्रत्येकोदाहरणादिव्याप्तिः तद्भगाभंगरूप इत्यस्य मिलितस्य विशेषप
 दसंबन्धे भिन्ने सद्योऽर्थसंभवितया सद्यो व्याप्तिः। अयि चैवमस्य वाक्यस्यार्थो वक्तव्यः। व्याप्तिभंगरूपो व्याप्यभंगरूपः प
 क्षधर्मताभंगरूपः पक्षधर्मत्वाभंगरूपः प्रकृतहेतुतो विशेषो न गृह्यते यस्य तेन बोधितो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः सप्र
 करणसमः। तथा सति परमाणुनिखयवो विभ्रातपरिमाणतरतमादिभावत्वात्। व्योमादिवदित्युक्ते परमाणुसावय

रामः

खं. मू.

६९

बोद्धव्यं तत्तद्वदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिवाद्ये केन परमाणुधर्मिणा हिणोऽपरिमाणतरतमादिभावः क्वचिद्वि
श्रातः परिमाणतरतमादिभावत्वान्महत्परिमाणतरतमादिभाववदिसादेः सदनुमानतयेष्टस्य पक्षधर्मता बलेन तदा
निरवयवत्वेऽपि परिमाणता गतस्य सत्यतिपक्षता स्यात् यश्चास्य सदनुमानेतां न मन्यते तं प्रत्येव प्रायाणि बहून्पुनराहर
णानि सञ्जातितेषु प्रसंगः न च सोपितथास्त्वेवं तस्य धर्मिसिद्ध्यर्थमुपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात् तद्यवच्छेदार्थं स प्र
कृतः प्रकरणा सम इति कर्तव्यमिति चेत् तथाप्यनुपपत्तिः अत्र हि यदियस्य न गृह्यत इति संवेधः तेन यत्संवेधितया
न गृह्यत इत्यर्थे विवक्षितः तदा व्यापकत्वं दोषस्तथा हि यत्र द्वयोरपि हेतवो परमार्थतः साधारणो व्याप्तादिभंगः
सत्यतिपक्षता दशायामगृह्यमाणस्तत्र नास्ते तल्लक्षणं न हितत्र व्याप्तादिभंगो विशेषोऽपि तु प्रकृतहेतुना स
हसाधारण एव ननु सत्रा सतो व्याप्तादिभंगरूपस्य विशेषणस्यापि तावत्त्राग्रहणमस्ति तदा दायैवल्लक्षणं तदा
भिभविष्यति तर्हि वादी यत्र स्वेहेतुसाधारणं व्याप्तिभंगादिदोषं जानतु प्रतिहेतुनिष्ठतया परस्योद्भावयति परश्च प
रिहन्तुं न शक्नोति ते त्राप्येवं सत्यतिपक्षता अज्ञेते कस्यात् यत उक्तत्र विशेषवत्तया तेनासौ न गृहीत उक्तत्रूपस्य समा
नतयेव तेन गृहीतत्वात् तथापि प्रतिहेतुवादिना तद्विशेषवत्तयेव गृहीतस्तस्य तत्साधारणभावास्फुरणात् आस
त्वात् साधारणस्य वा त्रग्रहणमात्रस्य विवक्षितत्वादिति चेत् न प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेण गृह्यमाणता पक्षस्य प्रा
गेव निरस्तत्वात् किंच प्रतिहेतुवाद्यपि यदिसाधारणता तस्य दोषस्तदेव यस्य तदाकागतिः यद्यसौ वादिहेता

रामः
६९

नम

वपिरोषं पश्येत्तरातमुद्गावयेत्तथा सति च तत्रैव कथा संक्रमः स्यात् सत्प्रतिपक्षमुपेक्षेतेति चेत्तथापि पश्यन्नपि
प्रतिवादी तत्र दोषमेवं मंत्रयेत्। यदिहानीं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञातां विहाय रोषात्तरमुद्गावयामि। तदापि प्रतिज्ञातसा
गान्मम भंगोऽथ नोद्गावयामि। तथापि प्रतिज्ञातदोषातिर्घातान्मम पराजयः। तदेवैव तथा दोषात्तरमुत्सादनायास
इति परामृष्य सत्संज्ञी आस्ते तदा का गतिः अथ यस्य विशेष इत्युक्तलक्षणवाक्ये पद संबंधस्तवाभिमतः। तदा
उक्तस्त्वावेदोषो दोषो तत्र च स्यात्। व्यास्य भंगादेर्विरुद्धार्थहेत्वोः साधुरासा संभवाद्विशेषपदेनाव्यवच्छेदके
न सह विशेषण विशेष्यभावा नुपपत्तेः। अथोच्यते। व्याप्तिपक्षधर्मता भंगा भंगरूपप्रकृतहेत्वपक्षविशेष
वन्नयानुद्गाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः सप्रकृतः सत्प्रतिपक्ष इति तदपि नोपपन्नं यदि परः
त्वदीयोऽयं प्रतिहेतुरिच्छेन्न ग्रन्थाधिक इत्येवाभिधत्ते न तु सद्देह तोयं विशेष इति सापिब्रूते। आमासांतरत्वकत्वात्तदना
दिव प्रतिहेतोः सत्प्रतिपक्षता भंगात्तदोपीच्छेन्न सत्प्रतिपक्षता न निवर्ते। तातथा सति च प्रतीयमाना सिद्धादिनापि सत्प्रति
पक्षीकरणमिति साधककत्वादित्सर्वानुमानानुकूलस्यात् किंच कास्मिन्काले तथानुद्गाव्यमानत्वं भवेदिति। यदि युदाप्र
तिहेतुद्गावनेन परहेतुं हृषयति प्रतिवादी तस्मिन्काले तद्गावने तदापश्चादुक्तेपि प्रतिहेतुदोषे पूर्वकालिकानुद्गावने प्रति
कारेन कश्चिदिति सर्वहेत्वभासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनुमानवादिनावधुराणीयमयमत्र विशेषदो
षनोद्गावयिष्यतीति पक्षताकरणं संभवति तत्र परेण दोषेऽनुद्गाविते जयश्च भवतीति। किंच विशेषदोषशून्यत्वमपि स
कायहेतोः कथमयमवधारयेत् विरुद्धार्थत्वात्तरेकसावश्यं दोषाभावात्तत्र यथा तेन स्वहेतो दोषो न दृश्यते तथा परहेता

खे-म

६१

६२

वपितदृशनेतमेवोद्भावयेत्। कोहिसचेतानिश्चितंदोषमुपेक्षसदोषस्य निर्दोषसाम्येन प्रत्यवतिष्ठते। तस्मात्सदोषेऽपि दोषम
पश्यन्नस्वेनादर्शनंदोषाभावे प्रमाणायितुमर्हतीति। अथोच्यते। व्याप्तिपक्षधर्मतामंगभंगरूपप्रकृतहेत्वपक्षविशेषकत्वेनानुद्भा
व्यमानतया संभाव्यमानेन बोधितोयदीयसाध्यस्य विपर्ययः सप्रकृतः प्रकरणसम इति। नैतदपि स्वस्थो यद्युद्भावनकालात्पूर्वका
लिका संभावनाविवक्षिता तदा कालिकानुद्भावनपक्षोक्त एव दोष इति दृष्टव्यः। अथोद्भावनस्योपसरोभविष्यति तत्कालिकतया तदा
सत्यतिपक्षतामुत्पादनकाले सानुसीति विशेषणभावाल्लक्षणाभावः। अथोच्यते। यावत्संभावना नुवर्तते तावत्सत्यतिपक्षता किं
संभावनायाः कालनियमगवेषणो न मेव। एवं हि प्रतिहेतोर्द्विषे नुद्भाविते प्रत्युत निर्दोषतयेव स्वीकृते दोषोद्भावन संभावनाया किं
वृत्तेः सत्यतिपक्षतानिवर्तत तथा चेत्प्रकारमेव बोदी सत्यतिपक्षता परिहरेतेति साकस्यात्यतिहेतोः प्रतिज्ञेपमकृत्वा स्वीकृतमेव
सत्यतिपक्षता प्रतिज्ञेपमेति। ननु स्वीकारे वप्रतिहेतोः पराजयः स्यात्। सत्यतिपक्षता परिहारोपायतया स्वीकारस्य करणा
स्वीकारे सति संभावना निवृत्त्या तल्लक्षणाकस्य सत्यतिपक्षस्यापि निवृत्तेः। तस्मात्स्वीकारोप्ययं परस्मानिष्ठार्थसिद्धसाधने परकी
यसाध्यस्वीकारवडुणाय स्वीकर्तुर्न रोषायेति। यदि च सत्यतिपक्षोवादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनिता तत्स्वहेतावाभासत्वं
संशयात् तदा कचिदपि नास्ति सत्यतिपक्षता। स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति मया तु न गृह्यत इति ताभ्यामनुमाना
नत्वा तदाह निश्चितो हि वादं कुरुत इति। अथोचितं सास्वर्जितसंशयेन सत्यतिपक्षता स्यात् तदा सर्वत्रैव बोदसर्वो नुमाना
नो सत्यतिपक्षता दुर्निवार। तद्यथा शब्दानि सत्त्वानुमानेन बुद्धिमहिः शतसः शब्दानि सत्त्वेवादिजयात् शब्दानि सत्त्वानु
मानेन बुद्धिप्रज्ञैः शतसः शब्दानि सत्त्वेवादिजयात् द्वयोः पक्षयोरनुमाने युक्तस्त्वस्तुतः सदनुमानमित्यर्हतो दोष संशय

रामः

६१

स्य दुर्बलत्वादिति। प्रकारभेदाभावेन न कालासया यदिष्टः पृथक् कृतश्च या वाधितविषयः कालासया यदिष्टः स लक्षणं तथा हि वा
 धितविषयत्वं किं विविक्षितं। न तत्र दूतवत्ता वाधकेन बोधितो विषयः यो यस्य तद्वयथा अतस्मिन् प्रतिपक्षेऽपि गतत्वात्। तत्र प्रत्यु
 मानस्य प्रथमानुमानविषयविषयपबोधकस्य पक्षधर्मतावलम्बनम्। अथ बलवते तदधिकवलेनेति विवक्षितं तदापि केव
 लव्यतिरेकिणाऽच्यव्यतिरेकिणा सप्रतिपक्षे गतत्वादतिव्यापकत्वे तत्रान्ये व्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सपक्षसत्त्वलक्षणा बला
 धिक्यसम्भवात्। किंचैव प्रत्यक्षेणानुमानाभासबाधो न स्यात्प्रत्यक्षस्य द्वियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाभासज्ञानकरणत्वमात्रं बलम
 नुमानस्य तु पक्षधर्मत्वादिभ्यः पृथक् बलमिति। अथ मन्यसे अनन्यथा सिद्धत्वं बलं विवक्षितं मुच्यते। तेनानन्यथा सिद्धे न वा
 धितो यदि यस्य साध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं वाधितविषयत्वमिति मैवं। तथापि हि वस्तुतोऽनन्यथा सिद्धे न सप्रतिपक्षेऽपि गतत्वं कि
 चान्यथेति। अनेन प्रकारेण लभ्यते अनन्यथेति च। नन्येन प्रकारेण यस्मादसत्त्वं तेनैव सत्यः स पक्षे तेन थावक्यतदन्तता
 प्रतियोगिता। प्रमाणं तदिति चेत्। अहो दुर्बलम्। भवतः प्रमाणेनेति वक्तव्यं। प्रमाणं तदिति चेत्। सद्यो न भवति तेन प्रकारेण यप्रतीतः
 उत्पन्नो वा तेनेति ब्रुवाणस्य तथापि प्रमाणेन बोधितविषययो विषयो यस्य सकालासया यदिष्टः इति। इदं रजतमिति श्रुतिविषयी
 कुर्वति प्रत्यक्षाभासेनेदं रजतमिति प्रमाणेन बाधमानेपि हेत्वाभासविशेषलक्षणा मिदं गच्छति व्यापकमायद्यते। एवं वाध्यवि
 षयिणामिच्छा यामपि गच्छेत्। प्रमाणेन बोधितो यदि विषयस्यानन्यथाभावसद्देतः कालासया यदिष्टः इति चेत्। यदि मुख्यार्था
 हेतुशब्दस्तदाहेत्वाभासत्वव्याघातः। अथा मुख्यार्थस्तदाकोस्यार्थो यत्रैव व्यवस्थाप्य इति सोभिधातव्यः प्रमाणेन वा

खं. म.
६३

गोप. ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

धितोयदीयविषयस्य व्यतिरेकः सहेत्वाभासः कालात्तयापदिष्टइति चेत् । यदि अग्रे हेत्वाभासत्वा निश्चयस्तदालक्षणास्य दुर-
वधारणत्वं । अथ कालात्तयापदिष्टत्वेऽनिर्दिष्टत्वं हेत्वाभासत्वस्य निश्चयस्तदा तत एव दुष्टत्वसिद्धिः कृतं प्रश्नात् तृतीयकस्य काला-
त्तयापदेशस्योपमासंनेति । तदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु वा भूतसामुद्रिकप्रामाण्ये न पुनर्महत्तदलक्षणं कालात्तयापदेशस्य येन
स्य नाम हेत्वाभासभेदपदपदभ्रंशः प्रामाण्ये । अथ ब्रूवे हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं हेतुसदृशतया प्रविशमानत्वं न हेतु-
दोषवत्त्वमिति । मैवां हेतुना तुल्यताऽग्रे हेतुतावगमं विना न शक्यप्रतिपत्तिः सादृश्यस्य भेदाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतिः । अथ हेतोर-
पि हेत्वाभासत्वापातात् । ततश्च हेतुस्य वैकल्यस्यावश्यप्रसक्तव्यत्वेन प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयपक्षव्यतिरेकः
स कालात्तयापदिष्टइति चेत् । न । अत्र यासिद्ध्यापनात् । अत्र यासिद्ध्यतिरिक्तइति विशेषणमिति चेत् । न । विशेषणसिद्ध्या अ-
त्र यासिद्धेन सह संकीर्णकालात्तयापदिष्टोदाहरणमेवं न बोध्यते । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स कालात्तयापदिष्टइति
चेत् । न । प्रसक्तभासव्यापनात् तत्रापि हि साध्यस्य ज्ञाप्यरूपस्य व्यतिरेको बोध्यतएव प्रमाणेन । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य
व्यापकस्य व्यतिरेकः स कालात्तयापदिष्टइति चेत् । न । प्रमाणेन बोध्यमानाभावस्य प्रकृतहेतुव्यापकत्वासंभवात् । प्रमाणेन बोध्य-
मानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञातस्याभावः स कालात्तयापदिष्टइति चेत् । स्वार्थानुमाने कालात्तयापदिष्टस्यैव मध्यापनात् । त-
त्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञानस्याभावात् शब्दस्य परार्थत्वात् । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स काला-
त्तयापदिष्टइति चेत् । न । तथा भूतस्य पक्षभासत्वाभ्रंशतो नान्यो मा भवति प्रतिप्रतियोगितानास्ति वस्तुनोः । ननु यस्तु तस्य

रामः
६३

पगमेन मुख्यपक्षार्थत्वा संभवात्पक्षाभास निविष्टस्य तक्रियमाणो ह्युपपत्ताभास त्वपतीति प्रतीतिपक्षोक्तदोषवद्दोषोद्भवः।
 पक्षत्वाभिमतं शभूतस्येति क्रियमाणो प्रपञ्चः। किंपक्षत्वाभिमतत्वं। किमुपपत्तयाम्पक्षप्रमाणानत्वं। अथ तत्रथाप्रमितत्वं। उत्पत्त
 तया प्रतीतत्वमात्रं। नाद्यः। दूषकप्रतिपक्ष संभवात्। तेन वाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रकृतो गीकारात्। अनुमानवाद्यपेक्षयापि
 नियमाभावः सहनुमानापरिस्फूर्तमिदं प्रज्ञेन प्रज्ञाभिमानभूतावमपि वदति स्फुटदोषमपि को दूषयितुं शक्नु इति प्रपञ्चे
 यद्वह्यमाज्ञातदोषस्यापि प्रयोग संभवात्। तत्रानुमानवादिना पक्षत्वांगीकाराभावेन तथाभूतवाधितानुमानाव्यापकमिदं
 लक्षणं सात्। नचपक्षतयोपमस्य मानत्वमंगीकारार्थ इति युक्तं। तथा सति स्वार्थानुमानकालात्तयापदेशाव्याप्तिः। नापि द्वि
 तीयः। पक्षत्वेन प्रमिते विषये कालात्तयापदेशानवकाशात्। नापि तृतीयः। तथा चैवं लक्षणमिदं संपद्यते। प्रमाणेन बोधितोप
 दीयसाध्यस्य पक्षप्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः सकालात्तयापदेश इति। अस्मिन् वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि संभवं पश्यामः। यदा
 तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधः तदा पक्षप्रतीतिर्नास्ति विशेषदर्शने भ्रमस्यानवकाशात्। ततश्च तदापक्षप्रतीतिभावेन तद्वि
 षयत्वाभावात् विषयांशस्येति विशेषणभावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणान्नोऽभावः यदापि प्रमाणेन साध्यव्यतिरेकबोधनं
 नास्ति तदा तस्यैव लक्षणभागाभावात् लक्षणभाव इति नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेन लक्षणेन लक्षणव्यवस्थायत्वं तस्माच्च
 नीयप्रज्ञाभवात् नचवैशेषिकप्रक्रिया माश्रित्य विनश्यदवस्थापि पक्षप्रतीतिस्तत्काले संभावनीया तदीयसाध्यव्यतिरेकाव
 गममिवर्तनीया हि सा तत्साध्यव्यभिचारे व्यतिरेकमिदं पूर्वमेव भूत इति वश्यमप्यगमं अस्याप्रमाणेन बोध्यमानत्वं

खं. म.
६४

कथं साध्यव्यतिरेकस्य तदोगम्यते न च वच्यं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवति किं तु पलक्षणा मुपलक्षणे न चासतापि व्यव
हिर्यतीति तु यज्यते। यथा काकवतो देवदत्तगृहा इत्थं पलक्षणा भूतया काकवत्तया देवदत्तगृहस्य व्यवहारकाल इति। यतस्त
त्रोपलक्ष्यस्य देवदत्तगृहस्य स्वाभाविके विशेषोऽस्ति व्यवहारकाले तेन काकवत्ताभावेऽपि तमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः ननु
तत्राप्यसतोपलक्षणा स्कारणात्। अत्र त्वय्यतीना मुपलक्षत्वे लक्षणा स्यान्नुगतत्वं। अनुगतं च किंचित् उपलक्षं न लक्ष्यमहे।
अत उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्तमाने लक्षणात्मके साधने विशेषणसिद्धिर्द्वितीया। एतेन पूर्वशक्तिरस्य हेतुरित्यप्रस
क्तो भासव्यवच्छेदार्थमुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इति तादृशस्य करण इति तत्रार्थः अथ ब्रूषप्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्य
साभावः स प्रसक्तो भासव्यतिरिक्तः कालात्प्रायश्चित्त इति। नेतृपि सुस्थं शब्दोपमाना माससाधारणपात तद्व्यतिरिक्त
इत्यपि विशेषणीयमिति चेत्। एतदपि विचार्यते। किं प्रसक्तो भासादिव्यतिरिक्तत्वे प्रसक्तो भासादिमो वै प्रमेयं किंचित्। उत खलु
पभेदः। अथवा अमो भासः। न तावदाद्यः तदेकस्य धर्मस्य निवृत्तुमशक्यत्वात्। नापि द्वितीयः। स्वरूपस्य परस्परस
रव्यावृत्ततपालक्षणा नोपयिकत्वात्। नापि तृतीयः व्यतिरिक्तत्वे प्रमेयभावात्मनः प्रसक्तो भासादावपि भावेन तद्व्यव
हिर्यत्वात्। ननु न व्यतिरिक्तत्वमात्रमनोभावरूपे विशेषणमस्मानि नुपात्रं किं नाम प्रसक्तो भासादिमो व्यति
रिक्तत्वं न च प्रत्यक्षाभासादयः आत्मन एव भिन्नाः तत्कथमुक्तप्रसंगसावकाशः। अवगतमिदं तद्विवक्षितमेतदेव वि
चार्यते किं प्रसक्तो भासादिभिर्विशेषितो सावगो भासवस्त्वयोच्यते। उत ते उपलक्षितः। यं प्रसक्तो भासादिष्वप्रसक्तं

रामः
६४

न्यसे। आद्यस्तावत्र संभवति न हि प्रतियोगि रूपविशेषण सहितोऽभावः क्वचिदप्यस्ति तत्तादृशस्य विव
क्षितत्वे सर्वव्याप्तिः। द्वितीये तु प्रत्यक्षाभासादिभिरूपलक्षणैर्यदेतत्तत्तममोन्माभावस्य स्वरूपमेकं तत्त
त्ताभासादिषु वाचितानुमानेषु साधारणमिति कथं नोक्तं दोषप्रसंगः। अन्यदस्तु सदात्मके विशेषणं
प्रतियोगीत्वभावस्यासन्नेव ज्ञानस्य विशेष्यमाह तत्र धीजनूनाविरोधात् विशेषणं भवतीति चेत्। अ
युक्तमेतत्। विशिष्टतावदभावस्य स्वरूपमिहोपात्रं। तस्य विशेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति। तथा म
सति विशेष्यस्वरूपमेवोच्यतां। वृथा विशेषणपदोपनासः। तदनुपनासे चान्यो भाववत्त्वमात्रमु
पन्यस्तं भवति तच्च प्रसाक्षाभासादेर्यवच्छेद्यस्यापि संग्राहकत्वं तत्तच्च विशेष्यादमोन्माभावादधिकं
किंचिद्वक्तव्यं तं विशिष्टमुपन्यस्य तासचयदिप्रतियोगीतदीयोभिधीयते। तर्हि तस्याभावात्तदानीं विशि
ष्टाभावः प्रसक्तः विशेष्यमात्रं परिशिष्टं। तच्च केवलमिति प्रसक्तं तस्मादिशिष्टमवहारप्रवर्ततका

लेविशेष्यातिरिक्तकिंचिदनभ्यपेक्षविशिष्टसत्ताव्यवहर्तुमशक्याऽतःप्रतियोगीनाभाव
 स्पविशेषरागभवितुमर्हतिउपलक्षणांतुस्यात्। तत्रचोक्तमेवानचानोनाभावएकानभवति
 भिन्नप्रतियोगिकौदावभावौतौ। तथाचप्रतियोगिलक्षितं तत्स्वरूपमन्यदेवेति सिद्धांताविरो
 धिनचयुक्तं। उभयंत्यनोनाभावस्यैकात्मतयाप्रतियोगिएकात्मतायाश्चभेदविरोधए
 वातश्चयेनरूपेणप्रतियोगित्वंतेनरूपेणभेदानवकाशात्भिन्नप्रतियोगिकताकुतो नो
 न्याभावस्येनरूपेण

खं.म.

६६

वेसतीत्यपि विशेषणीयत्वात्। किंच स्वीकृतेत्यनेनाभीष्टमात्रं वाभिधीयते अस्ति तेनेष्टं वा। आद्ये केनचिद्रूपेणैव रूपं
तरेण परिमाणः क्व नामनास्तीत्यतिव्याप्तिस्वीकारपूर्वकोपरिमाणो न च तूपांतरेण तत्र स्वीकारः ततस्त्याग एवासौ न भ
वतीति नातिप्रसंग इति चेत्। नास्वीकारस्यापि त्यागपदार्थात् तर्भावे स्वीकृतेति व्यर्थं तस्यागेपि च नाद्यद्वितीयौ। अ
स्तित्वेनेष्टरूपांतरेण सर्वत्रैवानिष्टत्वभावात्। संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादपि दोषैकस्यैव संयोगस्यास्तित्वनास्ति
त्वाभासमभ्युपगम्यमानत्वात्। एवं च कालदेशादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युपगमेपि प्रसंगो द्रष्टव्यः तस्यैव तदेव तत्तैव तेनैव
तथैवेष्टत्वानिष्टत्वेविवक्षिते। अत्रेति चेत् एवं तर्हि कालमभ्युपगम्यात् तत्कालात् तत्प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात्। तत्र तदेकैकवि
शेषणस्य संभवात्। न हि कालकालांतरं वा स्वात्मानं मेव वा ध्याते काले तदेति विशेषणस्य प्रतिज्ञेपेऽन्यत्र च तत्प्रज्ञेपे ल
क्षणे कताहतिः कालं प्रति प्रतिज्ञाहानिरहोषते तद्वदभ्युपगम्यदोषत्वापातः यदेव च स्वीकरस्तदेव स्वीकारसिद्धेः। तदेति त
क्त्या कालो विवक्षित इति चेत्। नातच्छब्दस्यैकव्यक्तिपरत्वे लक्षणा ननु गमः। वादादित्वेन साम्ये कदाचिदपि तद्विपरीतवा
दात्तराकरणप्रसंगः। एवं तथैव तस्यैवेत्यादिपदं च द्रष्टव्यं उक्तपदस्य वापसिद्धांतमवच्छेदकस्य विरुद्धमाद्येना समर्थविशे
षणत्वं। एवं सर्वत्र ह्यस्थानेषु द्रष्टव्यमिति संक्षेपः। प्रतिज्ञाहान्यादीत्यादिपदेन च किं संगृह्यते प्रतिज्ञांतरादीति चेत्। नाप
तिज्ञांतरमेव न निरूपयितुं शक्यते। तद्यथा। स्वोक्तस्य परहृषितस्य साध्यभागस्य पूर्वानुक्ताविशेषणवतोभिधानं प्रति
ज्ञांतरमित्यलक्षणा। तथा हि। यत्र बाहिना प्रथमं स विशेषणं प्रतिज्ञाभागोभिहितः परेण च निर्विशेषणोक्तं तत्र मातृद्वयित

रामः

६६

ततोवादीप्रथमामिहितं सविशेषणमेवोपन्यस्येदृशं मयोक्तं नतु निर्विशेषणमतो निरनुयोगानुयोगो भवत इति सदुत्तरमेव
 ब्रूते तत्रापि गतत्वादतिव्यापकमेतत् । पूर्वनुक्तविशेषणत्वं तत्र नास्ति तत्कथमतिव्याप्तिरिति चेत् । प्रथमोक्तेः प्रागभावस्य
 वा स्थितत्वात् विशेष्योक्तिरपि तदनासीदिति चेत् । किं माया ततावता विशेषणवृत्तिप्रसंगस्य विशेष्योक्तिकाले विशेष
 णानुक्तिविवक्षिते चेत् । ना एककर्तृकाया वाचोयुगापदसंभवेन सर्वत्र तथा भावस्येव भावत । विशेष्योक्तेरनंतरकाल इति
 चेत् । नानीलोत्तलमितादौ पूर्वनिपातिविशेषणोत्तरभावात् । विशेष्योक्तेरवहितपूर्वकाल इति चेत् । ना उत्पले नीलमि
 तादौ तदभावात् । अवहित इति चेत् । वदविशेषणोत्तरभावात् विशेषणमिधावोचितकाल इति चेत् । नानाविशेषणोक्ते
 विशेष्यक्रमवृत्तिवादाच्चः क्रमेणाभिधीयमानेय एकविशेषणाभिधानकालः सोपरेषामपि विशेषणमिधानानां योगो
 भवत्येवेति तदनेषां क्रमभाविनां अभिधानैवातिव्याप्तिः सर्वास्मिन्नाग्नकाल इति चेत् । न ह्येषा नंतरकालस्य योग्य
 कालत्वाभ्युपगमेऽव्याप्तिः ह्येषा पूर्वकालस्य तथाभिमतत्वे वद्वेषणात्तरभाविना विशेष्योक्तियुक्तेः तदानीमभावा
 त्पूर्ववदतिव्याप्तिः सर्वस्यास्तस्यास्तज्ञातीयाया विशेषणोक्तेरभावो विवक्षित इति चेत् । न व्यक्तीनामभावप्रतियोगिभूता
 नां सर्वसामान्यं कृत्वा न केनापि अस्मादृशा प्रमेतुं शक्यतयाऽभावाभिप्रायेण न लक्षणस्याज्ञानादसिद्धिप्रसङ्गा
 त्सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या व्यक्तयः प्रतिभातीति निरस्तमनुमानखंडनाच्च संरेतेन पूर्वमविशिष्टस्योक्तस्यतिवि
 शेषणप्रज्ञेप्रत्यमिति निरस्त उत्तरकालवाच्यविशेषणकविशेष्यस्य प्रथममविशिष्टोक्तत्वं संभवस्य दर्शितत्वात् किंच प्रथ

खे.मू.

६७

ममविशिष्टमुक्ताभवतायदिविशेषणमिदं प्रतिपद्यते तदहितं तरे भवतोपि स्यात्तथापि तदभावे वाममापि कुतः प्रतिज्ञात्तरं अ
थ प्रथममेवेदं विशेषणमुपादाय त्रयीषितराप्यव्याप्तिः प्रथमं सविशेषणमुक्ताविशेषणवेयर्थभ्रमेण क्वचित्संवरणात्तिविशि
ष्टोपिहितेपरेण हृष्टिपुनः सविशेषणमभिदधतो नैव प्रतिज्ञात्तरस्यादिसव्याप्तिः स्वपरसाध्यपूर्वपदानां विवेचनेन व्यक्तेपतना
दव्याप्तिश्च प्रकरणदिलभ्यतया प्रागमुक्तस्य भ्रातृपरहृष्टितस्य प्रकरणलभ्यविशेषणवत्तप्यनुवदतोपि सवादेति प्रमदः अ
नुक्तस्थाने चाऽप्रतिपादितकरणोपि दोषः परस्मिन् जातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितवानुपपत्तिरिस्मदिस्वयमूहनीयं। प्रतिज्ञात्तरादिसा
द्विपदेन किमिदं प्रतिज्ञाविरोधादीति चेत् न। यत एकवक्तृकैकवाक्यो शयो मिथो व्याघातः साध्यविपरीतव्याप्तत्वाद्भावानन्ये
सौज्ञावनः प्रतिज्ञाविरोध इत्यलक्षणे तथा हि भूतले घटो नास्तीत्यादावपि गत्वेनातिव्यापकमिदं वचनं यो हि व्याघातो नो म
विरुद्धार्थत्वं न वेहास्ति घटोस्तीत्यस्य घटसत्त्वबोधकत्वात्। नकारस्य च तन्निषेधकत्वात्। न च युक्तमिदं गुच्यते न हि घटो नास्तीत्य
च घटोपि विधीयते घटनिषेधोपि येन मिथो व्याघातः स्यात् किंतु घटो निषिध्यते घटनिषेध एव तद्विधियत इति यावत्तत्कुतो मा
हतिरिति चेत् मिथो घट इत्यस्य तावदविधिबोधकत्वं नास्तीत्यस्यापि तत्प्रतिषेधार्थत्वं भवतापि मन्तव्यं यदि त्वेव नाभ्यपेक्षितसतयोर
विरुद्धार्थतया घटश्चापेक्षितनिषेधस्तत्त्वचभूतलाश्रितद्वयमस्त्वाक्यस्य बोधनीयं स्यादिति तस्मात्तद्विविधरूप एव घट इति तस्य
तिषेध एव वेनेति किमेतावेकवक्तृकवाक्यो शो न भवतः परस्परविरुद्धार्थाभिधायकौ चानभवतः येन लक्षणमिदं भवतस्तत्र
न गच्छेत् न मिथो विरुद्धत्वमात्रं मिथो व्याघातकत्वं किं त्वेकदेशकालादौ परस्परविरुद्धार्थयो रस्तित्वं न च घटो नास्तीत्येन न एकदे

राम.
६७

भिन्नतातेनामोन्माभावंप्रतिप्रतियोगितानास्तिवस्तुनोः। ननुषक्ततस्त

पीरेकत्वाभावात्कथमेकतयाप्रतियोगितमनोन्माभावंप्रतिघटेतेवस्तुनोः। यथावस्तुतोभूतलसंसर्गाभावेपिदृश्यभू
तलसंसर्गितयाभूतलसंसर्गाभावंप्रति। तत्रयथान्यत्भूतलसंसृष्टतयादृष्टतयात्रापि तावेवसप्रकारभेदोत्तत्मानोदृष्टोसोयं
त्वदर्शनाभिप्रायेनास्माकंनिर्वाहार्हइत्यास्ताविसरः। अपिचदृश्ययोः स्वरूपभेदेनैवधर्म्यभेदेनचोभयकोटीकृतयोरमोन्मा
भावनिरूपणंभवति। अत्रतुप्रसक्तभासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिनेककोटितारुनामयत्रप्रसक्तभासादिव्यतिरिक्ततयाप्रतिपक्ष
यंतस्यैकेनरूपेणैककोटीकरणेनतावत्यतिव्यक्तिभिन्नेतस्वरूपेणोतिनिषामनत्ततयावृद्धिस्वीकर्तुमशक्यत्वात्तनापियदूयोपा
तंविशेष्यप्रसक्तभासादिव्यतिरिक्तत्वेनविशेषणविशेषणीयंतदूयकोटीकृततपैवामोन्माभावनिरूपणमिति युक्तं। तस्मिन्
रूपस्यप्रसक्तभासादिसंग्राहकतयाकोटिद्वयभंगायादकत्वेऽमोन्माभावनिरूपणविरोधित्वात्तस्मात्स्वरूपभेदेवैधर्म्यभे
देवाकोटिद्वयव्यवस्थापकमप्रतिसंधायामोन्माभावनिरूपणमशक्यमितिस्थितेस्वरूपभेदपक्षस्यहृषितत्वाद्धर्मभेदक
श्चिद्वक्तव्येनचासौवक्तुंशक्यः शक्यत्वेवातमादायैवलक्षणाव्यवस्थितिरक्ताकृतमनोन्माव्यतिरिक्तचेक्युक्तातदनेनमाये
नान्यत्राप्यतिप्रसक्तपुद्गलहराणामेवमवर्तनंलक्षणावादिनोभग्रस्यशबलामस्त्वनिरसनीया। अतएवभेदकोतरेविनातद्व्यति
रिक्तत्वमेवदुर्निरूपणमित्यभिप्रायेणतत्तदमत्वेसतीतिविशेष्यमाणावैशेषिकहेतुंनैतदेवायेनयेनव्यभिचारस्तदमत्वेसति
मेयत्वादिसत्यतिपक्षहेतूपनासादुपहंसतिसंतति॥ ॥ इतिश्रीहर्षविरचितेरुंडनखण्डप्रमाणतदाभासरुंडनंनामप्रथ
मःपरिच्छेदः॥ ॥ नतुयदिदलसंहत्वाभासाः तर्हिनिग्रहस्थानानिप्रतिज्ञाहस्तादीनिबाधकानिभविष्यतिमेवाकापुनःप्रतिज्ञा
हानिःतद्यथास्वीकृतोक्तपरित्यागःप्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणा। तथाहिमुदितिसवरणोऽनिग्रहस्थानेपिगतत्वनपरदृष्टित

चि

प्राकालादौ विधिनिषेधो वर्तमानो बोध्यते इति चेत् न उत्तरत्वात् देशकालान्तर्भावविरोधस्यैवानुपपत्तेः किंच यद्येकदेशा
 दौ विरुद्धास्तित्वं प्रामाणिकमुक्तं पक्षे पितृदा विरुद्धं शब्दवायमन्यएव सामयिकार्थकश्चित्प्रमाणं न तथा भूतस्य ग्रहणा
 देवविरुद्धार्थत्वात् भूयःपगमशक्तिः अथ प्रामाणिकं तत्राभ्युपेक्षितं अथ प्रामाणिकं मिथो व्याघातकत्वं क्षणमनासीत्युक्तिः
 अथ मन्यसे यथापरेणाभिधीयते अर्थे तत्र मिथो व्याघातकविति त्रुमः तत्र प्रमाणं प्रसरत्येवेति चेत् न कथमपि प्रमाणं
 सृते विरोधभावापरिभावाभावत्वापत्तेः यथापरेणोक्तार्थः तथा मिथो व्याघातक इत्यपि क्वचिन्मिथो व्याघातकमर्थ
 मप्रमायनवर्तुं शक्यं प्रसज्यते मिथो व्याघातानप्रसाध्यत इति चेत् न क्वचिदप्यप्रमितस्य प्रसंजयितुमपि भवताऽशक्य
 त्वात्माप्रनायि अथ मयेव तद्यवहार इति चेत् क्वचिदप्यप्रमितमाभासमात्रोपस्थितं क्वनामनोपस्थापयितुं शक्यमि
 त्फक्ते वा तिव्याप्तिरावर्तते अनेकत्र नियतयोरेकं च प्रसंजनमिति चेत् न प्रसंजनकस्य तद्वयेकत्र स्थितिः नियतता प्रमिता
 वविरोधस्याऽनेवंभावे चानापादकत्वापत्तेः एकैकव्याप्याभ्यामप्युक्तं कृष्टं कृष्टापादनमिति चेत् न एकैकमव्याघातात् अ
 र्थाद्वयं स्यादिति चेत् न अर्थोपसर्गत्वेनेवा व्याघातात् अर्थोदापादनं न साधनमिति चेत् न मिथो विरोधित्वेन तर्का
 भासत्वापत्तेः इष्टापादनाच्च मिथो व्याघातात् कथं तथा स्यादिति चेत् न तद्वयधर्मिकत्वात् व्याघातापत्तेर्धर्मिणि प्रमा
 णायेक्षाया मव्याघातात् एवमादीनां दोषाणां परंप्रत्यभिधानेन वापि सर्वमिदं सुवचमिति चेत् न तवाप्यनात्र दोषो
 यमापद्यत इति प्रतिवंदी गृह्यतः किंपरपक्षे दोषापादानमात्रं विवक्षितं उत यस्त्वपातत्र समाधिरभिधेयस्स मया पीत

भिप्रायात्स्वपेक्षेसमाधिः न तावदाद्यः अप्रस्तुतत्वात्परोक्तदोषानुद्धारेतावतैव कथायास्तद्वत्स्वपयवसाना
 तनियहापरिहारावधित्वात्तयोः। द्वितीये तु स एवाभिधीयतां कानो हानिः भवतातावदभिधीयतां कस्तत्र समाधिः ततो
 मया प्यभिधेय इति चेत्। न मया तदभिधानं संप्रतमप्रस्तुतत्वात् न हि मया स्वपक्षसाधने त्वया च दृष्टां प्रकृते वक्तुमा
 रब्धमस्ति किंतु त्वया स्वपक्षो निर्वीर्यः तद्वदृष्टं च मया अभिधीयमिति कथा प्रस्तुता वर्तते ईदृशिव कथाविभागे मतस्य
 समाधानाय मां पर्यनुयोक्तुं भवतः कुतो धिकारः अथ विशेषतस्तन्निष्ठं कुने किं प्रयोजनमस्ति तावदेव तादृशोद्येप
 रीहारेण तस्त्वयापि स्वपक्षे सौख्यकार्य इत्याशयस्तस्योपिनयुक्तः न हि मयत्ते चेत्समाधिरस्ति तावता त्वत्पक्षेपितेन भवित
 व्यमित्यत्र किंचिदपि प्रमाणमस्ति साम्ये देवमिति चेत् न। वैयम्यस्यावश्याभ्यपेयत्वात् यदि तद्वत्तमसाध्या रणं रूपमादा
 यमदर्शनं प्रति तत्र सिद्धात्तत्वात् तत्र समाधिः स्यात् अत्र चेत् त्वत्पक्षे तदभावात् तस्यात्तथा सति साम्यात् तत्त्वसमाधिरसा
 वत्रापीति निश्चेतुं शक्यते नासौ तत्र विशेष इति चेत् न मया संप्रतं तदभिधानं स्यात् प्रस्तुतत्वं मिश्रत्वात् चोद्य साम्यात् समा
 धिसाम्यसिद्धिरिति चेत् न हृष्यगतविशेषभावाभावविशेषितत्वादिनापि तद्वैयम्यसंभवात् यथा तद्व्यवहारस्य सत्तास्वी
 कारत्वे तुल्येपि सत्तायां तदभ्युपगमे अनवस्थया तदाश्रये च तदभावेन मन्त्रापि बहुलं दर्शनादिति किंच परोद्भावितम
 सिद्धादिकमपरिहृत्य प्रतिबंधाप्रत्यवतिष्ठमानस्य को भिप्रायः किं यदि देवो घतया परेणोद्भावितं तददृष्टं अदृष्टं
 विगतत्वात् उत दृष्टं सन्नोद्भावनीयं तुल्ययोगक्षेपत्वात् यदाहुः यत्रोभयोरित्यादिनाद्या यद्यत्रासिद्धादिलक्षणा

मस्तुङ्गावितेदृष्टोतदा दोषत्वस्याशक्यपरिहारत्वात्परिहारेपि वा तस्यालक्षणात्प्रसंगात्पद्येतद्वृत्तं कथं त
ह्यदृष्टत्वेन वादिनां स्वीकृते प्रतिवंदी स्थाने गतमिति चेत् न। यद्येतद्वृत्तं कथं दोषलक्षणोपपन्नमित्यत्रापि दीय
तां ह्येति नियामकाभावे तर्ह्येतदीयदृष्टत्वात्संदेहः पर्यवसित इति चेत् अस्तु दोषसंदेहेऽपि भवदीयसाधवस्यासाध
कत्वं संदिग्धासिद्धवत्। किंच यल्लक्षणवतोऽस्य दोषत्वसंदेहस्तल्लक्षणो कएवायमनुवापीति तत्राप्यसिद्धादेरदृष्टत्वात्
मेवस्याद्वितीयं प्रतिवंदी दुरुतरा प्रतिवंदी वादिनेति नापि द्वितीयः तथास्तु नयकादिसंमता दृष्टत्वं भूमानुमानादि
कं यदि प्रतिवंदी करोति परः तदा तदर्थे न ननु कचिदपि असिद्धादिके नोद्भावनीयं परसाधनेऽप्युतस्यैव भूमानुमानादेः
प्रतिवंधाभयादिष्वेवामयापिसुग्रहेव तं प्रति प्रतिवंदी श्रुत्यापिशक्यतएव पठितुं यत्रोभयोः समो दोषस्तदादि अथ यं वि
शेषमाशय प्रतिवंदी स्यात् तन्मात्रस्यानुद्भावनं ननु सामान्यतएवेति चेत् न। तत्र विशेषे प्रतिवंधात्प्राजितदृष्टत्वे गत
त्वाल्लक्षणा मेव नेति स्यात् विशेषतद्विशेषसार्जने च तादृशस्य लक्षणा स्यात् सिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिवंधा। अथ
मर्देशनमात्रासुपगतादृष्टत्वं कचिसदार्थं प्रतिवंदी करोति तदैतदुक्तं चेत्वादिह नेदं दृष्टत्वं वक्तव्यमिति ध्याने नये
व्युत्पत्तावेष्टमंगप्रसगादिति तत्रा इदमिह दृष्टत्वं वक्तव्यमनभिधानेऽस्यैवानिष्टस्य परसिमाधेयितस्यासिद्धिप्रसंगादित्यभि
धानानुकूलाया अपि प्रतिवंधाः संभवात्। न त्वेवमवास्तु तथाचाभिधानेऽनभिधाने चोभयतः या शा प्रतिवंदी रज्जुर्भवत
एव दुर्निवारस्य त। मेवं। मिथो विउद्धायाः प्रतिवंधाकीना सत्वात् मिथो विरोधस्तत्कृद्दृष्टत्वात् सत्यतिपत्तानुमा

खं. मू.
६५

नवद्वयोरपि परस्परप्रतिरोधोपपत्तीणां तादिति न्यायद्वितीयाद्याय प्रमाद्विकसूत्रे प्रमेणाचतुलाप्रोपवदित
त्रापादिदोषसामेन प्रत्यवस्थितं पृथक् पक्षवादिनं निराकर्तुं माचार्यः समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात् अभ्युपगमता
वद्भवतानां समत्वे दृष्टान्तोऽस्तीति बुवन्नुद्योतकरो यत्रोभयरीत्योदिवदतो भट्टस्य प्रतिभदीकर्तव्यः तत्किं प्रतिबंधादिह
प्राप्तं न भवति नेत्रेवं भवतोपसिद्धांतः स्यादिति चेत्। भवतः किमिति नापसिद्धांतः स्यात्सिद्धांतविपरीताभ्युपगमोपसि
द्धांतः प्रतिबंधादिच भवता सिद्धांतत्वेनाभ्युपेतं मयेदं दर्शनमाश्रिताभिधेयमिति वदता दर्शनविशेषस्याभ्युपेतत्वात्।
दर्शनस्य च तत्तत्तदार्थस्वीकारात्मकत्वात्। तेषु च परार्थेषु च प्रतिबन्दी दृष्ट्या देः प्रविष्टत्वादिति चेत् लक्षणमेव तावदि
दमपसिद्धांतस्य नोपपद्यते मत्सिद्धांतविपरीतमभ्युपगम्यतो भवतोपसिद्धांतप्रसंगात्। स्वसिद्धांतस्तथाऽपेक्षित इति चेत्।
न विशेषणश्रृणामन्तरेण तद्गुणाभात्। अन्यथा सद्यैव विशेषणोपादानप्रयासवेयमर्थस्यात् एवमेवाभ्युपगमे भ
वत एवापसिद्धांतकृतनिवृत्त्यापत्ते त्वसिद्धांते शतशो हेत्वा दोविशेषणोपादानदर्शनात्। परसिद्धांतहेतुना चानुपात्त
विशेषणानामनैकांतिकीकृत्य बहुशो भवच्छास्त्रे दूषितत्वात्। प्रथमं स्वशब्दं विशेषणं अनुपादाय दूषणमर्थेनेदा
नीतं करणे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवतः हेत्वन्तरं हि प्रथममविशेषणं साधकभागमभिधाय पश्चाद्विशेषण
वत्तद्वचनं किंचैवं लक्षणमभिदधेन स भवतोऽप्राप्तकालपानः अप्राप्तकालो वयवविपरीत इति लसमभिधाय
हिलक्षणाभिधानं युक्तं तस्य च भवता विपर्यासः कृतः एवमेव भ्युपगमे वत एवापसिद्धांतत्वापातात् यस्तु खेति प्रथ

रामः
६५

खं. म.

७०

भिन्नत्वं न भवति न वा ते वेति अपसिद्धांतविषयो छेदः। अथ स्वीकर्तुरस्वीकर्तुः न भिन्नत्वं तदायमर्थः स्यात् स्वीकर्तुः
न भिन्ने नैकस्य स्वीकृतस्य स्वीकारोपसिद्धांतः इति तथा च स एव भवतोपसिद्धान्नः मया यदीयस्वीकारः किंचिस्वीक
तुरभिन्नस्य भवतः तदीयास्वीकर्तृत्वात् एतेनैकस्यैकेन स्वीकारावपसिद्धान्न इत्यप्यस्तमितयो रवयो रपसिद्धांत
पातात् स्वीकर्तुरैव तदस्वीकर्तुरभिन्नत्वमेकशब्देनाभिमतं तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यते अस्वी
कारविषयस्यातदास्वीकर्तृस्तरस्वीकारविषयस्य भवता किंचित्स्वीकर्तृभिन्नेनास्वीकारविषयेतेयास्वीकारक
र्तृविषयाभिन्नत्वस्वीकारेण भवतो न सिद्धात्ता प्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। एकेन स्वीकर्तृ न तु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारो वि
वक्षिताविति चेत्। न एकेन स्वीकर्तृत्वे तदेव विवेचयत् भूयस्तदा कश्चिन्निहिततद्वृत्त्यापत्ता कथायुक्तं न
धनसमयसमागमोदीयमानतरतरङ्गिणीवेण जलविवर्तनिर्वर्तितावर्तवक्त्रं चक्रं चक्रं मा एतत्ता कदंबविडंबना
मनुभविष्यसि अथ स्वीकृत्याः स्वीकारः स इति चेत् न। कार्यविवचनेनोक्तवाधायतात् अस्वीकृत्यस्वीकारेचात
दभावापत्तेः किंच सिद्धांतपरित्यक्ते वियदप्यसिद्धांतो जावनेत किं स्वीकृतदर्शनानुमताय सिद्धांतदृष्ट्या भावेवादि
निउतानेवं भूते आद्यपूर्वसिद्धांतवदप्यसिद्धांतेनाप्यनेन व्युत्थातुं शक्यते तत्र किं वक्तव्यं न तावन्न वक्तव्यमेव किंचि
त्पूर्वसिद्धांतसागारे वापसिद्धांतेन निगृहीतत्वादिति त्रुक्ते अपसिद्धांतेपरिहारस्तद्वृत्त्यापत्ता न्यतरासिद्धेः तेन निहितत्वा
त् अमथासाभिप्रायेणासिद्धिमुद्रावैव कथाविच्छिदानो विजयेत परासिद्धिपरिहारेनापेक्षितेन सिद्धावप्यसिद्धि

रामः

७०

मुद्रावपरंपराजिताप्रतुहंगृहाऽतिष्ठेत्तनिगृहीतस्यतस्यापरमभिधानमनादरणीयामेवेतिचेत्। न। अतएव
सिद्धानिग्रहपरिहारस्यैवतेनाभिधीयमानत्वात्तथाप्यनादरणेऽनसिद्धावसिद्धिमुद्रावपरमभिधीयमानमसिद्धिप
रिहारमतद्वसविजयेतएवेत्तत्तत्रअथमम्यसममध्यस्थेनैवतद्विचारणीयंकिमनसिद्धावनेनासिद्धिरुक्तानपसिद्धात्तव
पसिद्धातःएतद्विचार्यतेक्तेवजयपरजणचवक्षरणीयोएतदर्थमेवमम्यस्थापस्थापनमिति न तद्विवादिनासाधने
भिहितदुष्टमेतद्विभिधायैवप्रतिवादिनानिवर्तनीयमम्यस्थस्तुपरमार्थतोदुष्टत्वमदुष्टत्वंवातस्यसाधनस्यवि
चार्यजयपरजयाचवक्षरधिष्यतिमोयंप्रसूयनिर्वृतीभूतयिकदंपत्युतप्रोषणकृतमहायासवायस्यसनंसमासा
दधिष्यतिमम्यस्थोवराकस्तावदुष्परा मर्शप्रकर्षणाअथोच्यतेसंप्रतिविप्रतिपद्यतामापसिद्धातेष्यसोकिमेतावतापूर्व
स्वीकृतापसिद्धातद्वषणभावसदृशेनस्यतावत्तेनस्वीकरणमकर्तितदेवादायापसिद्धातस्योपन्यासोययुक्तइतिमेवयदिहा
नीतमऽननुमतिरस्यनादियतेअस्यायुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमारायेवचद्वषणप्रवृत्तमननुमतिमाश्रितेवप्रवर्ततेना
न्यथातस्मात्स्वीकृतापसिद्धातभावमपिवादिनंप्रतिविप्रतिपत्तिकालेसाधनीयअपसिद्धातस्य। द्वितीया नवकाशः यस्य
नुसौगतादेर्मतेयंसिद्धांतोनद्वषणानप्रसवश्यंसाधनीयमेवसद्वषणत्वंनचवाच्योऽपसिद्धातेविप्रतिपत्तिकरेति तत्र
तिव्याघातएवाभिधेयःदर्शनविशेषंस्वीकुर्वतातद्वर्शनात्तन्निवेशिनःप्रतिवंदीद्वषणत्वादेःतेनस्वीकारात्तपश्चात्तस्मैवास्वी
कारस्तावेतोस्वीकारास्तीकारावेकैनेकस्यव्याहताविति यद्ययमसिद्धातामेवव्याघातःतदाऽपसिद्धातद्वषणत्वेविप्रति

पत्रस्य विप्रतिपत्तिना भिधातुं युक्तः अथ दृष्टान्तरमयं व्याघातोऽयं सिद्धात्तमुपजीव्य संभाव्यमानाद्भाव न सदा साध्विका
 पसिद्धातो दाहरणे यमेवास्तु किं पसिद्धातस्य दृष्टान्ता जीकोरेण किंचेव अपसिद्धातेः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्तसागद
 ति एवं प्रथमे किंचित् दृष्टान्तमुक्ता तत्परिहारेण दृष्टान्तराभिधाने यदि न प्रतिज्ञाहानिरिति गतं प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निर्ग्रहेः
 प्राक्यतिज्ञातरोपनिर्वाहार्थमेव निग्रहात् कथं नानैष होष इति चेत् न पूर्वनिग्रहपरिहारं अकृतवर्तितेनेव परजितेति
 यदा तरोपन्यासस्य युक्तत्वादिति न चानेन भये न भवता व्याघात एवाभिधेयः प्रथमेनोपसिद्धात इति वाच्यं अपसिद्धातवेयं
 प्रसङ्गात् सर्वत्रापसिद्धातो दाहरणे व्याघाताभिधानस्यैव मंगीकृतं व्यक्तात् न हि क्वचिच्छक्यतेऽवधारयितुं मया पसिद्धात उ
 ज्जावितेनायं विप्रतिपत्तस्तदिति न वस्त्वेवं विप्रतिपत्तं प्रति अपसिद्धातस्य दृष्टान्तं मसाधनीयमिति मेव येनाप्यस्वीकारद
 रातेन दृष्टान्तो न तस्वीकारयिष्यति तदनेगीकारस्यापि संभवात् उक्तं चेत् सो गतः न हि शास्त्राश्रयादा भवतीति नायमय
 सिद्धातो निग्रहाधिकरणमिति रिक्तस्य जज्ञेति स्पष्टगुणोदाहरणमप्यस्यतः विलम्बाः वत केनामी सिद्धातविषयग्रहा इति
 तत्र कश्चिदाह शास्त्रमनाश्रित्य कथं भा नुपपत्तिः यदा हि दृष्टान्तग साधनप्रयोक्ता अस्फूर्तिमता स्थिरवादिना सिद्धातसा
 धनमुद्गाव्यनिगृह्यते तदा किं कुर्यात् प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्गावयेदिति चेत् एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयात् रम्य
 तिक्रममुद्गावयेदेव अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्यपेक्षेत न खलु तत्तदनुगुणमेतिक्रमो विरोधापत्तिप्रतिकश्चि
 द्विशेषः न चैकपुरुषार्थानुगुणा ज्ञाद्भिभावव्यवस्थितियदार्थजातक्यादनादवच्छास्त्रनामतस्मात्तानिकत्वस्वीकारे

मतएवविशेषणमुपादेतेतं। प्रत्यनुपात्तविशेषणपदानिहितोरोधोवक्तव्योमदीयोपिहिसिद्धांतःस्वसिद्धांतएवम
मत्रत्रवाक्येभ्यपगमपदश्रवणात्अभ्यपगत्रालभ्यतेतस्ययःस्वकीयःसखशब्दार्थःपर्यवस्यतीतिचेत्। न। ममाप्य
भ्यपगतत्वात्। मयापिहिकिंचिदभ्यपगम्यतएवविपरीताभ्युपगतास्तिइतिचेत्। न। अविशेषात्सिद्धांतविपरी
ताभ्यपगतेतिचेत्। न। तथाप्यविशेषात्तममापित्वत्सिद्धांतविपरीताभ्युपेतत्वात्। स्वसिद्धांतविपरीताभ्यपग
तातथापेक्षितइतिचेत्। न। तत्तूनमतिप्रज्ञोसिद्यत्स्वपदमभ्यपगत्राविशेषयितुप्रवृत्तोभ्यपगतारमेवस्वपद
द्वाराविशेषयसिपरस्परप्रयादपिनविभेदेष्वपदेपिसाधारण्यप्रत्यवस्थानपरोक्तंपुनस्तदवस्थमेवेतिचनप्रति
संधत्ते। यस्ययःसिद्धांतःतेनतत्परिमाणोपसिद्धांतस्तदीयइतिचेत्। मैवं। यस्ययःसिद्धांतइतिपुरुषव्यक्तिविशेषसि
द्धांतव्यक्तिविशेषपरत्वेअसाधारण्यादव्यापकत्वंलक्षणदोषःयस्येतिसिद्धांतसंबन्धिनइत्यर्थचेत्तेनेतिसिद्धांतसंब
न्धिनेत्यर्थेचभवतोऽयसिद्धांतात्तथाहिसिद्धांतसंबन्धिनाममयःसिद्धांतःतस्मसिद्धांतांतरसंबन्धिनाभवतात्मायोगा
सेवात्मागएवतस्यनास्तिमयापरिगृहीतविषयत्वात्मागस्येतिचेत्तनयदित्तागोऽस्वीकारःतदानपरिगृहीतविषयतानि
यमःअथस्वीकृतस्यास्वीकारःतदामयास्वीकृतस्यभवताअस्वीकारोभवत्येवतथेतिविशेषोनास्तिअर्थतेनेवस्वीकृत
स्यतेनेवास्वीकारःसोपिनेतेनेतिस्वीकर्तृत्वममापिस्वीकर्तृत्वेनमयास्वीकृतस्यभवतास्वीकारेतवायसिद्धांतायातः
एकेनेकस्यस्वीकृतस्यास्वीकारोपसिद्धांतइतिचेत्। न। एकेनेतियथेकत्वसख्यायोगिनेतितदाममयथेकसख्यायोगि
त्वतयातवापीतिसएवसिद्धांतायातःअथेकेनेत्यभिनेनेतितदापिस्वस्मादभिन्नत्वंतवममवसमानं। अन्यस्माद

तदनुगुणयोहादिसमस्तस्वीकारः तदेकपरिहारेवासमस्ततदनुगुणपरिहारइतिसर्वज्ञोपिनामथाप्रमानुसमः न
चसमस्ततदनुगुणपरार्थजातंकथारभेस्वशब्देनाभिधातुमुचिततदेवशास्त्रप्रमाणाद्यनप्रसंगात्परिपक्षितत्वाच्चनच
तद्यतिक्रमोद्भावनायसमस्ततदनुगुणोहः परस्परस्पर्शास्त्रमनाश्रितशक्यः नचतदनुगुणव्यक्तिक्रमेतदुपक्षरोवा
तस्वप्रतिपक्षिजयावित्कमिनापितदधिकारप्रवृत्तेशास्त्रमेवाश्रयाणीयमिति। तदेतदपेशलेकितदनुगुणप्रमेयात्तरं
यदनभूपगमेविरोधमुद्भावयेदित्कचतेद्वयमभूपगम्यसंभवति एकतावद्यदनभूपगमेकथेवप्रवर्तयितुमशक्या
यथाप्रमेसिकथकेसिद्धेइतनुप्रतिदर्शनासिद्धयथाक्षराभंगोश्चरादितत्रयदिप्रथमभूपगम्येवकथप्रवर्तयितुमशक्यं
कारेपश्चात्तदनगीकारोपसिद्धात्तस्वमाद्यातकत्वेनतस्यभवद्विरेवजातित्वाजीकारात्जातेश्चनिरनुयोजात्तुयोगनि
वेशात्तनापिद्वितीयः दर्शनभेदनियतंहित्तराभद्रादियत्कथारभेभूपगतयेतत्किंतदभूपगमेस्यप्रकृतसाध्यापोहासु
यतयाउत्तत्रात्तरीयकतयानप्रथमः क्षराभंगसाधनप्रस्तावेअपोहादिपरिसृतः सौगतस्यापसिद्धात्ताभावापत्तेः त
दभूपगमस्यतदनुपायत्वात् अमोन्मभूपगमोपायत्वेचान्योन्यविचारस्यनिष्पत्तिरेव न स्यात् विचारे सति प्रामा
णिकत्वप्रतितोतदभूपगमः तदभूपगमेचविचारइतिअभूपगमोपायसागविषयएवाऽयमेवसिद्धातोनाम
वर्तितेननयोहियदुपायः तमभूपगम्यविचारः प्रवर्तयितव्यइत्येवकृतः तस्योपायतयातेनविचारः प्रवर्ततइत्येव
युक्तेनतुतदभूपगमोपितावतातदुपायः स्यात्तस्यचतदभूपगम्यचष्ट्यकारणात्ताभूपगमेप्रमाणासौपदर्श

खं. म.

७२

यितुमशक्यत्वात् शक्यत्वेऽपि वा तत्र भ्रूपगमः किं मित्यभ्रूपेयो वै यथा त्रिउपायत्वादेव परस्य तथा प्रतीत्यपपत्तेः
अथोच्यते उपेयं उपायेन साधयता उपेयवदुपायस्यापि सत्त्वसंभ्रूपगममिति पश्चात्तदनभ्रूपगमोपसिद्धांतो
पन्नासः सावकासः असत्तुपायत्वानुपपत्तेः तर्ह्युपायत्वेनोपपत्तसनात् सत्त्वाभ्रूपगमस्तस्य साक्षादश्रुतोप्य
सत्त्वेनाभ्रूपगम्यमानस्योपायत्वस्वीकारानुपपत्त्या कल्पनीयः कल्पिते न च ते न श्रूयमाणानां तत्त्वानां भ्रूप
गमविरोधादपसिद्धांतोभिधेयः एवमसत्तिसत्त्वानां भ्रूपगमइमृवोपायत्वात्तुपपत्तिप्रसंगो ह्येषा मुच्यतामु
पजीव्यत्वात्तदुपत्तासप्ततरेणाश्रूयमाणानां दीयाभ्रूपगमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्तत्कृतं तदुपजीविनाप
श्चात्तनेनापसिद्धांतो न अतएव न द्वितीयः तत्रात्रतीयकाभ्रूपगमोपिहितत्सन्नानभ्युपगमे साध्यस्याभावा
पत्तानुमतव्यः तथा च मेव ह्येषा मस्त्वनभ्रूपगमे कृतं तथा भ्रूपगमपरिकल्पनेना नभ्रूपगमविरोधा
दपसिद्धांतोपन्नासेतेति एवं निग्रहात्तरेखाडनमूहनीयम् ॥ इति खंडनखंडे निग्रहानिरुक्तिद्वितीयः
परिच्छेदः ॥ अथ यान्यवलंब्य बहुलं वाच्यं बहारास्तेषां सर्वनाम्नो मर्थाः कथं निर्वाह्या तथा ही श्रूरसद्भावे किं प्र
माणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः किं शब्दोपमाक्षेपाद्यो वा कुलितार्थो वा वितर्कार्थो वा प्रश्नार्थो वा स्यात् तत्र
यदि प्रथमः पक्षः तदैश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञा मात्रात्साध्यसिद्धिरिति हे

७२

त्वादिकं वाच्यं भवति तच्च भवतानां भयं धितस्मान् न त्वं दोषः अतएव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञा
मात्रत्वात् अपि च साध्या साधकत्वाद्वा तत्कुत्सितं भवतां अमथावा अमथाचेदलंतदुद्भावने या साध्यसिद्धेरप्रत्युहत्वात् नापि
प्रथमः प्रमाणं च साध्या साधकं चेति व्याघातात् गौणाय प्रमाणं ब्रूइति चेत् न प्रमाणत्वयोगिनियमप्रमाणशब्दप्रयोगः तदा
गौणत्वव्याघातः मुख्यत्वात् अथ प्रमाणभासेतदलंतदुद्भावने या ईश्वरसद्भावेयः प्रमाणभासः सकुत्सित इत्यत्र परस्यापि
संप्रतिपन्नत्वात् ईश्वरसद्भाव इति विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् अमत्रापि हि विषये प्रमाणभासः कुत्सित एव साध्या साधकत्वात् ना
पि तृतीयः तथा सति हि विवर्तकं स्पष्टं तांतरसापेक्षत्वेन पक्षांतरमपि निर्वचनीयं भवति ईश्वरसद्भावे किं मेतत्प्रमाणमुतान्यदिति तच्च
भवतानां भयं धितस्मान् न त्वं दोषः नापि चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किं शब्दाकस्यचित्पदार्थस्य जिज्ञास्यमानतो प्रतीयते स चेह प्रमाणाय
दसमं भिन्नाहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यदिष्यश्च प्रश्नः तदुत्तरवादिना भिद्येत तदयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यवि
षयस्तद्विशेषविषयो वा भिद्येत आद्यश्च ईश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापयेत् यदिष्यो हि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाणसामान्यवि
षयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिधीयत एव अथ द्वितीयः तथा पीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापयेत् यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दे
विशेषपरस्तथोक्तेरवाक्येऽपि सो विशेष इति चेत् न पूर्वदुत्तरत्वात् अस्यापि प्रश्नस्य विशेषो विषयः किं शब्दस्य विशेषश्च देवसामा
नाधिकरणत्वात् तथा च सति विशेष एवोत्तरं स्यात् स्यादेतत् विशेषशब्देन विशेषमात्रमनिर्धारितं तत्र विवक्षितं किं त्वसाधारणी
व्यक्तिस्तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्यं तस्मात् सा च साधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमु
त्तरयुक्तं नैव विधाः प्रलोपाइति नेतरे देवयोः ॥ नापि विशेष इत्येवोत्तरं यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्वतो व्यावृत्तत्वेन

यां प्रमाणाव्यक्तौ तात्पर्यं यथोक्तं वाक्ये स्थितस्यापि एवं च सति यत्र विषये भवदीयस्य ब्रह्मवाक्यस्य तात्पर्यं तदेवास्माकमुक्तं वाक्येन प्र-
 तिपादितमिति युक्तमुक्तं अथ मनसकिमिच्छतो यमभिप्रायः अत्रार्थं नुमाने प्रमाणमितरेद्वेति अत्राप्यनुमानमित्यत्र मस्माकं किं
 तदनुमानमिति चेत् अयमपि प्रश्नो नुमानमात्रविषय उत तद्विशेषविषय इति विकल्पप्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति अत्र च संग्रहश्च
 को यथाविधेयविषये निजस्य प्रश्नस्य निर्वाक्तिपरो यथोक्त्या वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा सतया विधीयते प्रश्नस्यः सा
 द्विषयः सवाच्यो वाचानया वैषम्ये त्रिरुक्तः इदं वयाप्यस्थितमेतथैव गिरा स्वपृच्छाविषयस्य वक्ता प्रश्नार्थं च किं शब्दात् जिज्ञा-
 साविषयताऽर्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञानमिच्छा इच्छा च नाज्ञाते भवत्यतिप्रसंगात् तस्मादीश्वरविषयप्रमाणं ज्ञातुमिच्छता
 तत्र स्वज्ञाने इच्छाकारणी भूतं च वक्तव्यं तदतथा भूतार्थं तथा भूतार्थं वा स्यात् यथा चैतत् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीये विषयः प्रमाण-
 मुपस्थाप्यते विषये प्रमाणं प्रवृत्तिमन्तरेणातदीय यथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ततेनापि प्रमाणं न स्वर्गोचर इति श्रुतं सकाव उप-
 स्थाप्य तत्तन्नायसिनेव सिद्धौ स्माकमीश्वरसिद्धि मनोरथः अथा यथार्थं तत्र स्मिन्नयथार्थं ज्ञानविषये यद्यस्माभिरयथार्थमे-
 व ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः पृच्छतो वाञ्छितं तदा केयं स्वाधोर्नर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थं ज्ञानो व्यादनुरागो यथैकतन्त्रमि-
 थ्या ज्ञानमजीजनत्तथा परमप्यत्तादयनुवर्णयुनयथार्थं ज्ञानस्योत्पादयितारो मिथ्या ज्ञाने सर्वथैवाकृतिनः किमिह नित्यं पुण्यम-
 र्तिः अथ मदीयस्यायथार्थं ज्ञानस्यो विषयः समदीय यथार्थं ज्ञानविषयो भवता कृपता मितित्वदीयवोद्धितं तदा व्याघातादी-
 दृश्यैर्भवतः प्रवृत्तिरेवानुपयत्नाश्रुतिकारजतत्वेन मामयथार्थं ज्ञानविषयो भवत्वित्यतर्थात् ज्ञेया वाक्यकारप्रयते तथैव न रूप-
 णाऽयथार्थं ज्ञानविषयत्वेन रूपेण यथार्थं ज्ञानविषयत्वेन व्याघातात् अथ मनसि स्वसिद्धात्तमनुरूपानेन तत्र या यथार्थं ज्ञान

खं.मू.

७४
७४

तदर्थं इति चेत् न सामानादीनां तदभावाद्भावत्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वं च निरस्तं नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीति चेत् रुक्तात्वात् तद्वत्तत्त्वा
घाकोरेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसंगात् सोऽप्यस्ति पणो य इति चेत् न उभयसाधारणो क निर्वचनमन्तरेणैव पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितु
मशक्यत्वात् तत्रैकस्यास्ति पदप्रयोगः तत्रैवापरस्वत्वे तदिति प्रयोगात् सामान्येन तावत्पर्यायत्वशक्याधिगममिति चेत् न प्रमेयाभिप्रे
योदिशदा नो तथात्वेऽप्यप्यायत्वात् तत्रैव सप्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तेन निर्वचनप्रसंगस्तदवस्थः स एवार्थाभावत्वमुच्यता किंश
दोऽल्लेखगवेषणया अपरप्रतिषेधात्मके त्वेभावत्वमिति चेत् न व्यक्तेया समवेन अपरप्रतिषेधात्मके त्वेभावव्यवच्छेदात् परपदवैयर्थ्यात् भा
वाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकत्वस्वीकाराच्च तथापि भावेनास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावो नास्तीति भावस्यातीतिमिति चेत् न ता
वतापिलक्षणा निरुक्तेः अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वेमेव भावत्वमिति चेत् न च ह्युरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसंगात् न हि प्र
तीयमानत्वं च ह्युरादिग्राह्यं श्रभावो नास्तीति चेत् निर्विषयत्वप्रसंगाच्च न हि यभावविषयाभवत्सपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वा
त् नानाप्यभावविषयेव तत्रिषेधार्थत्वात् मैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेत् न शाब्दप्रतीतिः संभवात् आकांक्षादिमाद्भिः पदे प्रतिष्ठं संसर्गवो
धनात् असंतासपि ज्ञानमर्थशब्दः करोति हि प्रत्यक्षप्रतीतिस्तथा विवक्षितत्वात् तदयमदोष इति चेत् न सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वा
मंगीकारात् सेश्वरपक्षे सर्वप्रत्यक्षमिति चेत् न तेनैव अपरप्रतिषेधात्मकतया ग्रहणप्रमाणभावात् तेषां विविधैरुपतया तथैव ग्रहणमिति चे
त् न विविधैरुपतया न वक्षरणात् यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्रैव भावत्वमिति चेत् न परपदवैयर्थ्यात् तत्रागोप्यञ्च
षत्वापत्तेः सुरनिबंदनमिमादि विवामोपनीतभागवत्तया तत्रैव चोषत्वादिकं न विष्यतीति चेत् न तथा विद्यविषयविशिष्टाया तु
विषयविशेषणता ये हे स्वाश्रयो संतः स्यात्ति नो पलक्षिता पास्तथात्वचानावविशिष्टभावपदार्थस्य ग्राह्यभावात् तस्य तथात्वा

रामः

७४

पातेः यदेवंविधं तद्भावपुमिति वदेतैवं विधत्वा ज्ञावत्वमनद्वाच्यं अभेदे यदेवंविधं तद्भावपुमिति नियमानुपपत्तेः अस्यापल
 क्षणात्वेवोपलक्ष्यस्यान्यस्यैवाच्यत्वात् अस्याभावत्वात् अतिव्याप्त्याऽभावो नास्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य ज्ञावत्त्वाभावप्रसंगात् भि
 त्तचभावत्वं न संभवति यपदार्थव्यतिरेकप्रसंगात् यच्च किंचिद्भावत्वं तत्स्वात्मन्यस्ति न वा अस्ति चेत् स्वात्मनि ह्यतिविरोधः नास्ति चेत्
 स्वस्यान्यप्रसिद्धे मुखे नाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसंग इति न केवमीश्वरप्रमाणानुपदर्शनात् तदभाव एवापाद्यत इति चेत् अभावत्वं
 किमभिधीयते निषेधात्मकत्वमिति चेत् न तत्तदप्रतिज्ञेयात्मकत्वं तदा भवेत्पुनस्तथा भावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिज्ञेयात्मकत्वं
 स्वीकारात् अथाभावत्वमेव तदानिष्ठैः पर्यनुयोगः एतेन निषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तं नावविरोधित्वमिति चेत् न सर्व
 भावविरोधित्वं तद्विशेषविरोधित्वं वा नाद्यः अमिद्धेः न घटाभावो भूतलादिविरुणादि न द्वितीयः भावानामपि केषांचित् तथा भावात् अथ
 सहावस्थानं विरोधो विवक्षितः भावानां नास्तीति चेत् न गोत्वाश्रुत्वादौ तस्यापि भावात् एकविधावमनिषेधः स इति चेत् नाभेदे भावभे
 दयोरेव प्रसंगात् एकविधेरेवापरनिषेधः स इति चेत् न निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे वा सिद्धेः नास्तीति प्रतीतिविषयत्वमिति चे
 त् न घटाभावो नास्तीति घटस्य तथा प्रतीयमानतया अभावत्वापत्तेः अस्तीति भावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दृष्टान्तदापत्तेश्च प्रतियोगि
 निरूपणाधीन निरूपणत्वमिति चेत् न प्रतियोगिनः परार्थत्वेऽपि प्रसंगात् विरोधार्थत्वे च तदनिरुक्तौ असदर्थत्वेन नार्थस्या
 सिद्धेः अतीतानागतज्ञानविषयादिनाऽतिप्रसंगात् यच्च किंचिद्भावस्य लक्षणेऽमुच्यते स भावो वा स्यात् अभावो वा स्यात् नाद्यः भा
 वस्याभावो नास्ति तत्वात् विषयिधर्मैराचक्यमपि तथा त्वेति तन्निर्वच्यं स्यात् अमुदेव तद्विति चेत् तदभावस्याभावत्वे स्ववृत्तिः
 भावत्वे च व्याघातात् न द्वितीयः तस्यात्मनि ह्यतो विरोधापत्तेः अवृत्ता च व्यापकत्वे प्रसंगात् इति प्रतिज्ञेयविशिष्टमेव यत्प्रति

त्वं

खं मः

७५

४७

५

मति सोभाव इति चेत् न प्रतिज्ञे पातीरुक्तौ प्रतिज्ञे प्यनिरुक्तेः विशिष्टशब्दार्थश्च निर्वचनीयः स्यात् तत्र विशिष्टविशेषणविशि
ष्टतत्संबन्धेभ्योभिन्नमभिन्नवानाद्यः दंडपुत्रसंबन्धमन्तरादडिनो न्यस्याप्रतिज्ञेः दंडेन मानयेत्कौतदानयनप्रसंगाच्च तत्स
ंबन्धेनोपलक्षितत्वाच्चयति चेत् न अतद्वत्तुपलक्ष्यत्वेऽतिप्रसंगात्तद्वत्तुपलक्ष्यत्वात् संबन्धो हेतुः सच तदधिकरण एवेति चेत् न
संबन्धमन्तराधिकरणासंबन्धन्यत्वापत्तेरिति संप्रपञ्चाः तत्संबन्धनिततव्यवहार इति चेत् न तस्यापि विशिष्टत्वेनाप्यपत्तीव्यवहारविष
यगतविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् एव परंपराकल्पनायामथ न स्यात् मात्रं न तु व्यवहार्यगतो विशेषः कश्चित् द्वितीये तु प्रत्येकं दंडि
व्यवहारप्रसंगो विशेषाभावात् न तेषां केदादपि पदार्थाः किंतु मिलिता इति चेत् मिलिता इति किं तत्रैव केचामिधायते उत तेषां
न्यएव कश्चित् आद्ये प्रत्येकं स एव प्रसंगः मेलके प्यधिकः द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधस्तत्त्ववन्निरस्ताः एकज्ञानात्
दोषा अविरलनानाज्ञानात् दोषा इनेकश्च संबन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति चेत् न घटापटाविति बुद्ध्या वा तदो घटपटो संबन्धश्च
घटपटरूपो विशिष्टः स्यात् घटत्वपटत्वसंबन्धानो तद्बुद्ध्या वा तदनामभ्यपगमेन संबन्धस्यापि तद्बुद्ध्या रोहोपगमप्रोप्या
तत्र न तथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः कथमभ्यपेयस्तत्र न च घटपटाविति विविधैर्विशिष्टैर्वा स्वतंत्रयो
र्घटपटयोः परस्परसंबन्धोस्तत्र व्यवहारात् न पुनरप्यादंडीशुरुषः तथा घटीपटः पटीघट इति वा तत्र व्यवहारः न चेकज्ञा
नात् तद्वत्तुपलक्ष्यत्वात् नैव तस्याप्यतो घटपटाविति द्वित्वतयोः तद्वयानवगाहिना कथं विज्ञानेनावगाह्येति प्रत्यभिज्ञानप्र
स्तावोक्तात् दोषानाह्नास्पामः अतएवाविरलनानाज्ञानात् तद्वत्तापि विशिष्टतानिरवकाशा अथाप्रकाशमानां संबन्धे
निक एकबुद्ध्या तद्वत्तुपलक्ष्यत्वात् न चैव घटपटौ तत्कथमुक्तदोषा पत्तिरिति चेत् न अप्रकाशमानो संबन्धो ययोरित्यमर्थो वि

810

4

रामः

७५

स्वपुत्रनरवपुत्रवाद्यमः - श्रीहर्षप्रणीतम् ।

तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यत इति मैवोय ईश्वरसद्भावविषयो भवता प्रमाणभासः प्रमाणातया भासा प्रतीतस्तस्य प्र
 माणात्वं अस्माभिर्मुत्पादनीयमिति नीत्मा कमीदृशसिद्धांतः प्रत्युत ईश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणां भवता प्रमाणभावेन भासा प्रतीतमस्ति
 तत्प्रमाणा नीयमिति स्थाने ज ईश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं वृत्तप्रमाणो ना
 प्रमाणो न वेति विशेषोक्तिमत इति न ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणज्ञानमादाया प्यप्येतेः तत्र स्वाधीने केयं परापेक्षे साध्यक्रममुपजनीयस्या
 दिततये च मीश्वरसद्भावविषया प्रमाणा प्रतीतिरस्माकं अत्र साव्यभिचारिणी सत्या वेति संशयो तस्माकं तेनैकपक्षनिर्द्धारणा धी
 नयदिदं दृष्ट्वा मवादि भवता तन्निरवकाशमिति नैतदस्ति एवं हितस्या प्रतीतौ यथार्थत्वा यथार्थत्वसंशये तस्याः प्रतीतेरि विरोधत्वात्
 तां तस्यापि योसौ विषय ईश्वरसद्भावः तत्र सर्वत्रैव सेशयानस्य भवतः प्रश्नोयं न तु विप्रतिपन्नस्य तिस्यात् तथा च स्वीकुरु शिष्यभावे प्र
 माय विरचरणश्रुषाभिरस्मात् त्वत्सामस्तसंशयमिति विप्रतिपन्ना एव वयमाह्वयः संशयोऽस्माकमिति चेत् तद्विवृते कको एव वयं का
 यो नुशेक्षतु संशयमालवामह इत्युक्तं स्यात् एवस्तर्हितदेककोटावधारणं भवतां यथार्थं मयथार्थं वेति विकल्पात्कृत्युत्पदद्वया
 यं एते नानवश्यवसा येन तस्मादस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यं व्यभिचारिविषयमव्यभिचारिविषयवातदिति विकल्पाभ्यां सा
 पिप्रस्तत्वात् परस्परविरोधेन प्रकारांतरस्थितिरिति न्यायात् एव मीश्वराभि संभ्यादावपित्तस्यानेतत्त सर्वनाथे तत्रार्थस्य खंडः
 न मत्तद्रष्टव्यं ॥ इति खंडनखंडे सर्वनामाथानिरुक्तिः तृतीयः परिच्छेदः ॥ ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विषयके
 किंचित्प्रमाणवक्तव्यमिति चेत् किं पुनर्भावं विधित्वमिति चेत् न पर्यायाऽप्रज्ञात्स्वरूपसत्त्वमिति चेत् न। अभावस्यापि तथाभा
 वात् प्रतिष्ठं आरुतत्वेनानुगतत्वापनेश्व अस्तीति विषयत्वमिति चेत् न अभावो घटस्यास्तीति प्रत्ययसंभवेनाऽभावस्यापि तथात्वं
 प्रसंगात् नास्तीति प्रतीतिविषयत्वेपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः अस्तीति चास्त्यर्थावाशब्दे वा विवक्षितः नाद्यः तस्यानिरुक्तेः सता

त

X